

Владислав Верстюк

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА

МІЖНАРОДНИЙ ФОНД «ВІДРОДЖЕННЯ»

ПРОГРАМА «ТРАНСФОРМАЦІЯ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ»

Владислав Верстюк

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА

Навчальний посібник

*Рекомендовано
Міністерством освіти України*

Київ
"Заповіт"
1997

**ББК 63.5(4 УКР)я9
В24**

Науковий редактор д-р філол. наук Микола Тимошик

Редактор Віра Мороз

В24 Верстюк В. Ф.

Українська Центральна Рада: Навчальний посібник.— К.: Заповіт, 1997.— 344 с.

ISBN 966-7272-10-9

Пропонований навчальний посібник — один з перших, в якому робиться спроба системно викласти історію Центральної Ради — лідера українського національно-визвольного руху 1917 р., ініціатора й організатора проголошення Української Народної Республіки. Діяльність Центральної Ради була короткою в часі, але надзвичайно складною, насиченою подіями, позначеною важливими для нашої держави політичними здобутками і втратами.

Висвітлюються основні напрями діяльності УЦР, вміщуються її найголовніші документи. В окремому розділі подається хроніка найважливіших подій.

Для студентів вищих навчальних закладів.

**В 0503020902-014
“Заповіт”—97**

ББК 63.5(4УКР)я9

ISBN 966-7272-10-9

© Верстюк В. Ф., 1997

Цей навчальний посібник визнано одним з кращих серед поданих на конкурс, організований Міністерством освіти України та Міжнародним Фондом "Відродження" в рамках Програми "Трансформація гуманітарної освіти в Україні".

Головне завдання Програми полягає в сприянні гуманізації освіти через створення умов для розробки та впровадження нової генерації підручників і навчальних посібників, зорієнтованих на цінності вітчизняної та світової культури, притаманні сучасним суспільствам демократичного типу.

Міністерство освіти України та Міжнародний Фонд "Відродження", який репрезентує всесвітню мережу фондів, заснованих відомим американським підприємцем та громадським діячем Джорджем Соросом, будуть щиро вдячні за відгуки, пропозиції та зауваження щодо цього видання під час його експериментальної перевірки в навчальних аудиторіях.

З М І С Т

ВСТУП	7
 <i>Розділ перший. ІСТОРИЧНЕ ПІДГРУНТЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ</i>	
§ 1. Особливості розвитку українського національно-визвольного руху	16
§ 2. Соціально-економічне становище та політичне життя України початку ХХ ст.	26
 <i>Розділ другий. УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ</i>	
§ 1. Лютнева революція: Петроград і Київ (столиця і провінція).	58
§ 2. Утворення Української Центральної Ради	63
§ 3. Михайло Грушевський: перші дні біля керма УЦР ...	69
§ 4. Український національний конгрес: організаційні заходи	79
 <i>Розділ третій. УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА: СКЛАД І СТРУКТУРА</i>	
§ 1. Велика рада (загальні збори Центральної Ради)	88
§ 2. Мала рада (Комітет Центральної Ради)	98
§ 3. Генеральний секретаріат (Рада народних міністрів) .	101
 <i>Розділ четвертий. ШЛЯХОМ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ</i>	
§ 1. Формування стратегічних підвалин діяльності Центральної Ради	107
§ 2. Російська політична громадськість: ставлення до українського руху	122
§ 3. Перша делегація Центральної Ради до Тимчасового уряду	131

§ 4. Перший Універсал Центральної Ради	146
§ 5. У пошуках компромісу: другий Універсал	158
§ 6. Тимчасова інструкція замість Статуту вищого управління України	174

Розділ п'ятий. НА ЧОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

§ 1. Жовтневі події 1917 р. у Києві. Третій Універсал: проголошення УНР.	196
§ 2. Політична ситуація в Україні наприкінці 1917 р. ...	207
§ 3. Українсько-більшовицький збройний конфлікт. Проголошення четвертого Універсалу	229
§ 4. Брестський мирний договір: підготовка та підписання	235
§ 5. Центральна Рада в умовах німецького окупаційного режиму	243

ХРОНІКА НАЙВАЖЛИВІШИХ ПОДІЙ	251
-----------------------------------	-----

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	266
--	-----

ДОДАТКИ (ДОКУМЕНТИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ)	278
--	-----

*Моїм батькам
присвячую
Автор*

Вступ

В ІСТОРІЇ України ХХ ст. період визвольних змагань, відновлення української державності після її повної втрати наприкінці ХVІІІ ст. є предметом особливої уваги. Сьогодні, в момент становлення незалежної демократичної Української держави, яка постала на згарищі тоталітарного комуністичного Радянського Союзу, нема потреби шукати якісь особливі аргументи на користь вивчення досвіду Української Народної Республіки — першої української держави ХХ ст., яка творилася зусиллями Української Центральної Ради (УЦР).

Близькість, аналогічність процесів 1917–1918 рр. і сьогодення для історика очевидні. Це й робить досвід минулого, як позитивний, так і негативний, особливо притягальним. Оволодіння ним і врахування в сучасному державному і міждержавному житті України дозволили б не припуститись прикрих помилок минулого, зробити процес відновлення української державності ефективнішим і стабільнішим.

Вивчення історії Української Центральної Ради для історика має і певну самодостатність через надзвичайно слабку наукову розробку теми.

Радянська історіографія, яка розглядала події 1917–1918 рр. винятково через призму підготовки і здійснення соціалістичної революції, за десятиліття свого існування навіть не поставила на порядок денний питання про необхідність конкретно-історичного вивчення діяльності Центральної Ради. Тема української революції не існувала в радянській історичній науці. В цьому неважко пересвідчитись, погортавши п'ятий том багатотомної "Історії Української РСР", чи дво-

томник "Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні", які відігравали роль нормативних видань.

Не привернула уваги ця проблематика і західних дослідників. Переважна більшість з них, зосередившись на критиці більшовизму, висвітленні цього історичного феномена, Україну сприймала як частину Росії і події, особливо 1917 р., в Україні практично не вивчала як такі, що мали самостійне значення. Лише в останні роки західна історіографія почала відкривати для себе тему української революції.

Більш-менш послідовне вивчення й осмислення історії Центральної Ради було здійснене її безпосередніми діячами, пізніше українськими емігрантами, згодом істориками української діаспори. Перші підвалини в фундамент цієї праці заклав голова Центральної Ради, видатний український історик М. Грушевський. Протягом 1917 — початку 1918 рр. він написав цілий ряд статей, брошур, в яких намагався сформулювати завдання українського національно-визвольного руху, пропагувати його досягнення, з'ясувати найважливіші рішення. Не менш цікавими для історика УЦР є спогади М. Грушевського.

Ініціатива М. Грушевського була підхоплена його соратниками по політичній діяльності В. Винниченком, Д. Дорошенком, М. Ковалевським, Б. Мартосом, І. Мазепою, П. Феденком, П. Христюком, М. Шаповалом, О. Шульгіним, які або у вигляді наукових досліджень, або в більш довільній мемуарній формі намагалися окреслити загальну історію Центральної Ради чи окремі її фрагменти, ввели у науковий обіг значний фактичний матеріал, дали перші концептуальні оцінки. Окремі епізоди в історії Центральної Ради знайшли своє висвітлення у значній за кількістю назв літературі, поданих наприкінці цього посібника. Всі ці праці далеко не однозначно оцінюють діяльність УЦР, не завжди адекватно відтворюють ті чи інші події, їм теж не бракує політичної заангажованості. Чому? *По-перше*, автори цих праць не приховували своєї причетності до діяльності УЦР, розглядали свої роботи як такі, що протистояли

радянській історіографії, а *по-друге*, вони з'ясовували свою роль і позицію в описуваних подіях. "Як свідок і близький учасник подій, я не міг писати про них холодно-безстороннє. Дати справді науково-об'єктивну історію нашої визвольної боротьби є завдання будучих поколінь", — писав у передмові до першого тому своєї "Історії України 1917–1923 рр.: Доба Центральної Ради" Д. Дорошенко. Яскравим прикладом політичної зацікавленості може бути "Відродження нації" В. Винниченка — праця, написана протягом 1919 р., після відходу її автора від політичної діяльності в таборі УНР, коли він виношував намір повернутися в радянську Україну. Вільно чи підневільно ця обставина, як і бажання якщо не виправдатись в очах радянського керівництва, то пояснити свою роль, позначились на цій праці. В. Винниченко не може пробачити Центральній Раді її демократизм, брак більшовицького радикалізму. "Відродженню нації" часто не вистачає об'єктивності, над якою бере верх упередженість автора.

Значно різняться між собою праці П. Христюка та Д. Дорошенка. Перша написана з народницьких позицій, інша — належить перу історика державницької школи.

Спроби об'єктивного наукового вивчення історії Центральної Ради, вмонтування її в контекст модерної історії України зроблені Т. Гунчаком, І. Лисяком-Рудницьким, І. Нагаєвським.

Проте ґрунтовне вивчення проблеми є нагальним завданням історичної науки. Брак літератури з цієї теми настільки відчутний, що вихід навіть окремих статей викликає підвищений інтерес як істориків-дослідників, так і широкого загалу. Саме з таким інтересом були зустрінуті монографія О. Копиленка "Сто днів Центральної Ради", брошури О. Романчука, І. Хміля, О. Щусь, А. Гриценко, О. Реєнта, Д. Яневського, серія статей В. Солдатенка. Це — перші кроки новітньої української історіографії, часто обережні, з наголосом на фактичному боці подій, але такі необхідні для подальшого наукового пошуку.

Ключова роль, яку відіграла Центральна Рада

в історії України ХХ ст., відновленні української державності і відсутність узагальнюючої праці для вивчення її діяльності студентами гуманітарних факультетів у рамках спеціальних курсів — ось дві причини, які визначили необхідність підготовки даного посібника.

Як кожна велика, самостійна тема, яка вимагає наукового аналізу, але не має достатнього історіографічного досвіду такого аналізу, історія Центральної Ради при її дослідженні породжує цілий ряд проблем, які не мають однозначного розв'язання, їх з'ясування вимагатиме колективних зусиль істориків ще протягом тривалого часу.

Варто зупинитись на окремих з них. Найперше, що треба було б з'ясувати: що́ ми розуміємо під феноменом Української Центральної Ради? То ж питання про дефініцію. Радянська історіографія сформулювала її однозначно: "контрреволюційна буржуазно-націоналістична організація" або контрреволюційна організація, соціальну базу якої складали куркулі, поміщики, міська буржуазія, націоналістична буржуазна інтелігенція, а головне завдання "полягало в збереженні на Україні капіталістичних порядків" (Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: енциклопедичний довідник. К., 1997. С. 584).

Немає особливої потреби доводити, що дефініції подібного гатунку не відповідають дійсності і не витримують найменшої критики. Але розуміння їх неспроможності — явище саме по собі цінне і позитивне, хоча недостатнє для формулювання нових, науково-об'єктивних визначень. Справа в тому, що Центральна Рада за нетривалий час свого існування зазнала суттєвих і кількісних, і якісних трансформацій, які не дозволяють говорити про неї як про щось стале і однорідне. Так, на момент утворення (березень 1917 р.) ми маємо справу з київською міською, швидше громадською, ніж політичною, організацією без чітко сформульованих політичних гасел. Після Всеукраїнського національного конгресу УЦР — об'єднуючий і координуючий центр українського національно-визвольного руху з центральним гаслом автономії України у федеративній Росії. В цей час Україн-

ська Центральна Рада трансформується із сили, лояльної до Тимчасового уряду, в силу опозиційну. Найяскравіше ця опозиційність була продемонстрована І Універсалом.

Проголошення ІІ Універсалу свідчило про прагнення УЦР піти на компроміс з урядом заради можливості здійснення автономії. Не випадково після цього до УЦР увійшли представники російських, єврейських, польських політичних та громадських організацій в Україні. І вона з українського національного органу перетворюється у крайовий, територіальний.

ІІІ Універсал свідчить про перехід УЦР у нову якість. Вона — верховний законодавчий орган Української Народної Республіки. По суті, Рада виконувала обов'язки парламенту і свою працю будувала як парламент. Та ні в одному із законодавчих документів як парламент себе не розглядала і не називала. У ІV Універсалі вона визначає себе як "представництво робочого народу — селян, робітників і солдатів". Справа полягала в тому, що, будучи прихильницею демократичного розвитку Української держави, УЦР передбачала проведення Українських установчих зборів, перед якими мала скласти свої повноваження. Але оскільки збори скликати не вдалося, УЦР продовжувала і завершила своє існування у не цілком виясненому статусі. У Конституції УНР Центральній Раді місця не знайшлося.

У зв'язку з цим перед дослідниками постає проблема легітимності влади УЦР. Тут є свої "за" і "проти", які вимагають свого ретельного вивчення. Без сумніву, УЦР — це орган, покликаний до життя революцією, орган, який опирався на широке народне представництво, був фактично визнаний Тимчасовим урядом, а Генеральний секретаріат отримав статус вищого крайового органу виконавчої влади. Отже, після падіння Тимчасового уряду Генеральний секретаріат цілком законно без елементів узурпації зосередив у своїх руках владу, поширивши її на всі українські губернії. З іншого боку, факт відсутності прямих і загальних виборів УЦР вносив певний дискомфорт і породжував рефлексію у її лідерів.

Тісно пов'язаним із визначенням суті Центральної Ради є питання про її історичне значення. Критично оцінюючи діяльність УЦР, відзначаючи помилки в її роботі, непослідовність, компромісність, непідготовленість до управління державою, історики повинні, насамперед, з'ясувати, в чому полягає покликання цієї організації. Чи могла вона досягти принципово інших або вагоміших результатів? Відповідь на це, здавалося б, просте питання не є очевидною. Її треба шукати в природі українського національно-визвольного руху, в історії його формування і розвитку, в об'єктивному визначенні стану української нації напередодні революції, вивченні її соціальної структури, національної самосвідомості, рівні розвитку політичної еліти.

Ретельного дослідження вимагає контекст політичного життя України і Києва, в якому відбувалося становлення і діяльність Центральної Ради. Загалом проблема політичного контексту 1917 р. потребує цілковитого перегляду. Те, як він відтворений радянською історіографією, — з гіперболізацією діяльності більшовицької партії і затушовуванням, повним ігноруванням діяльності організацій революційної демократії, — спотворює реальну історичну дійсність. Як приклад, варто зіслатися на підсумки літньої виборчої кампанії до міських дум у великих промислових центрах України. Більшовики на цих виборах отримали лише 6 відсотків голосів. Але чи є ще тема, з приводу якої було б опубліковано таку кількість літератури як з історії більшовицької партії у 1917 р.? І чи є інша тема, де б торжество ідеологічної заданості і відвертої фальсифікації досягло б такої нищівної переваги над правдивим, об'єктивним вивченням?

Пройшло вже кілька років з того моменту, як історикам відкрилася можливість очищення цих "авгієвих конюшень", але й сьогодні вони не можуть похвалитися вагомістю досягнутих результатів. Стає зрозумілим, що повна деміфологізація більшовизму наукою займе не менше часу, як і створення міфу. Адже кожний факт, пов'язаний з діяльністю більшовиків чи їх опонентів у 1917 р.,

вимагає не лише скрупульозної перевірки, але й точного відтворення контексту, в якому він відбувався, застосування єдиного масштабу у висвітленні подій, насичення історіографічного ряду викресленими з наукового вжитку фактами, неупередженого аналізу їх. Зрозуміло, що такий стан накладає негативний відбиток на з'ясування реальних стосунків Української Центральної Ради з більшовиками.

Загалом, коли йдеться про розвиток революційних подій 1917 р. в Україні, новітній історіографії варто рішуче відмовитися від вкорінених з радянських часів методологічних засад розглядати місцевий матеріал за схемами Петрограда і Москви. Феномен Центральної Ради доводить, що революція в Україні розвивалася за власним сценарієм. Не протистояння Рад робітничих і солдатських депутатів і Тимчасового уряду, а останнього і Центральної Ради визначали характерну особливість української революції від березня до листопада 1917 р.

Складна діалектика взаємин Києва і Петрограда вимагає уточнення багатьох нюансів. Сьогодні вона вивчається як українською, так і російською історіографією і бачиться вже по-різному з російської та української ретроспектив. І це вселяє надію, що зрештою ми будемо мати власну історію.

З російського погляду, Центральна Рада постає деструктивною силою, яка своїми вимогами автономії України, українізації окремих частин армії, підривала політичну стабільність країни, а Тимчасовий уряд звинувачується у перебільшенні своїх повноважень при проведенні переговорів у Києві. Ця позиція не є якоюсь особливою знахідкою російської історіографії, оскільки вона практично повторює позицію, яку займав у 1917 р. Центральний комітет партії народної свободи (кадетів). Подібна позиція є ілюстрацією формального підходу до оцінки явищ суспільно-політичного життя. Факти незаперечно доводять, що висунені Центральною Радою вимоги до Тимчасового уряду були не просто сформульовані групою політичних екстремістів, а диктувалися

логікою національно-визвольного руху, об'єктивним розвитком суспільного життя.

Потребує детального, скрупульозного дослідження національний, соціальний, партійний і просто персональний склад Центральної Ради, а поряд з тим і її структурна побудова. Такого роду дослідження допоможуть не лише спростувати звинувачення радянської історіографії у буржуазності, націоналізмі та контрреволюційності, а й зрозуміти логіку формування політичного курсу УЦР, механізми підготовки та ухвалення рішень.

Вивчення історії Центральної Ради неможливе без проведення її чіткої періодизації, що дозволить розглянути кожен з періодів з певною мірою самостійності. І лише в такий спосіб, вивчивши особливості кожного з етапів, періодів, можна прийти до цілісного розуміння призначення УЦР. Варто зауважити у цьому контексті, що загальноновизнаної періодизації Ради нема. Окремими віхами, відправними точками її слугують Універсали, підписання мирного договору у Бресті з представниками країн Четверного союзу.

Автор схильний поділити історію Центральної Ради на три періоди:

а) період становлення, який охоплює час від її створення до Всеукраїнського національного конгресу включно;

б) період боротьби за автономію України в межах демократичної Росії (цей період, започаткований Всеукраїнським національним конгресом, характеризувався складними взаєминами Центральної Ради і Тимчасового уряду і не отримав свого завершення через падіння російського уряду);

в) період Української Народної Республіки, під час якого Рада уособлювала вищу законодавчу владу в Україні.

Структура посібника побудована саме за таким принципом. Автор ставив собі завдання простежити історію виникнення, становлення і діяльності Центральної Ради, охарактеризувати її структури, показати механізми їх діяльності. Він намагався залучити до контексту своєї розповіді якомога ширший фактичний матеріал. Безумов-

но, ним керувало бажання реабілітувати Українську Центральну Раду від тих несправедливих і примітивних штампів, за допомогою яких подавалася її діяльність у радянській історіографії, і створити об'єктивне історичне дослідження. Як не прикро, слід визнати, що сьогодні воно ще не може бути вичерпним. Глибоке аналітичне вивчення історії УЦР лише розпочинається. Автор буде цілком задоволений своєю працею за умови, коли вона викличе у майбутніх істориків прагнення до глибшого вивчення історії української революції.

Розділ перший

ІСТОРИЧНЕ ПІДГРУНТЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

§ 1. Особливості розвитку українського національно-визвольного руху

ТЕРИТОРІЯ, на якій українці на початку ХХ ст. складали етнічну більшість, перевищувала 739 тис. км². На ній проживало 46 млн чоловік, у тому числі 32,7 млн українців.

За такою територією Українська держава була б другою, а за кількістю населення — п'ятою на той час в Європі.

Проте на політичних картах світу початку ХХ ст. вона була відсутньою. З кінця XVIII ст. Україна виявилась поділеною між Росією та Австрією.

Російська частина її, яка буде нас цікавити насамперед, мала площу 664,6 тис. км² та населення 39 млн чоловік, з них етнічні українці складали 30,9 млн чоловік. Абсолютну більшість українці мали в губерніях: Волинській (70,1%), Подільській (80,2%), Київській (79,2%), Чернігівській (91,8%), Полтавській (93%), Харківській (80,6%), Таврійській (60,6% у материковій частині), Катеринославській (68,9%), Херсонській (53,5%), Холмській (53,6%) областях, а також в окремих повітах Гродненської, Мінської, Курської, Воронежської, Ставропольської, Кубанської областей, на територіях війська Донського (за матеріалами перепису населення 1897 р.).

У XVII ст. на момент Переяславської угоди, як вважають дослідники, населення України і Росії було приблизно рівне за чисельністю. В Україні практично не проживало будь-якої кількісно помітної російської меншини. На початку ХХ ст. ситуація значно змінилася. 1914 р. етнічні росіяни складали 11,7% населення України, в абсолютних цифрах — майже 5,4 млн чоловік. Третьою та четвертою за кількістю етнічними групами були євреї (2 млн) та поляки (0,8 млн). Далі за ними йшли німці, болгари, греки, вірмени, чехи та інші народності.

Отже, на початку ХХ ст. населення України мало поліетнічний характер.

В самому факторі поліетнічності не було б чогось унікаль-

ного і загрозового для українців, які складали пересічно понад 70% населення, але перепис 1897 р. показав як нерівномірно розподілені етнічні групи між містом і селом. Міські жителі складали 3,4 млн чол. або 13,5% всього населення. З них українці, за підрахунками Б. Кравченка, — лише 30,3%. Причому в містах з населенням від 2 до 10 тис. мешканців їх частка піднімалась до 53%, а у містах з населенням понад 100 тис. (їх було лише чотири — Одеса, Київ, Харків, Катеринослав) — опускалась до 17%.

Ще разючіше виглядала статистика національного складу працюючих у різних галузях суспільного життя. В державно-адміністративному апараті працювало 47% росіян, 29 — поляків і тільки — 5,5% українців. У торгівлі було задіяно 48% євреїв, 14 — росіян і зовсім мізерна частина українців — 0,9%.

Основна маса українців (90%) займалася хліборобством.

Це свідчило про те, що, являючи переважну більшість населення України, українці на початку ХХ ст. були неповною нацією з надзвичайно слабо розвиненою соціальною елітою.

* * *

Ситуація, в якій народ-автохтон було зведено до рівня соціальних низів, рівня колоніального аборигена, що обслуговував інтереси інонаціональної соціальної верхівки, склалася не випадково, а була наслідком втрати українцями власної держави. Починаючи з кінця XVII ст., російський царизм робив усе, щоб спочатку обмежити, а пізніше ліквідувати українські державні інститути і звести Україну до рангу частини території Російської імперії. Вступивши на престол, Катерина II в одному із своїх таємних циркулярів писала:

"Малоросія, Ліфляндія і Фінляндія суть провінції, що правляться дарованими їм привілеями, порушити ці привілеї зразу було б дуже незручно; але не можна ж і вважати ці провінції за чужі й поводитись з ними як із чужими землями, це була б явна дурниця. Ці провінції так само як і Смоленщину, треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись як вовки в лісі".

Спочатку всі зусилля були спрямовані на те, щоб накинати Україні російський адміністративно-бюрократичний апарат управління. У XVIII ст. був ліквідований гетьманський уряд,

а за ним полковий устрій України. На початку XIX ст. українські міста були позбавлені самоврядування, а територія України перетворилася на ряд звичайних губерній, де всі сфери суспільного та соціально-економічного життя контролювались російськими урядовцями. Тому не випадково половина росіян, що проживала в Україні, так чи інакше була причетна до праці державних органів.

Паралельно з вкоріненням державно-деспотичного апарату російський уряд прагнув взяти під контроль висоти української економіки.

З 1727 р. росіяни отримали право купувати землю в Україні. Майже одночасно з'явилася заборона на зовнішню торгівлю України з заходом. Український ринок був переорієнтований силоміць на обслуговування сировиною російської промисловості. В Україні почали будувати російські державні підприємства, заводи, мануфактури, які управлялися російською адміністрацією.

Наприкінці XVIII ст. запровадженням кріпосного права та наданням козацько-старшинській верхівці прав російського дворянства самотність української станової соціальної структури була підірвана. Після ліквідації Запорозької Січі колишні запорозькі землі тисячами десятин роздавалися поміщикам, левову частку яких (68,2%) складали російські офіцери та урядовці. За наказом Миколи I в Україну з Росії було переведено частину купців з великими капіталами, які витісняли з торгівлі українських.

В. Винниченко відзначав:

"Найбільшим лихом української нації в усій її трагічній історії була й є її прекрасна територія, родюча земля, багатство вод і землі, м'який, теплий, здоровий клімат. І це було найбільшим стимулом того жагучого прагнення Москви до найтіснішого "поріднення з братським народом", до перероблення переяславського трактату на своє розуміння й хотіння..., щоб цілком мати вільну руку в експлуатації багатств України, щоб почувати себе зовсім дома в себе, треба було родича остаточно вигнати з його хати, заволодіти нею й знищити навіть всяку пам'ять про якогось родича".

Протягом XVIII ст. відбулася денаціоналізація української церкви, а у XIX ст. вона вже перебувала під повною владою російського Синоду. В XIX ст. ні митрополит, ні єпископи вже не обиралися, а призначалися Синодом переважно з росіян. З другої половини XIX ст. навіть простих священників мала призначати єпископська консисторія. Церк-

ва вела активну боротьбу з виявами української самобутності.

Перетворивши Києво-Могилянську академію з вищого світського закладу в церковний, російський уряд поклав кінець системі вищої української освіти. Створені у XIX ст. університети у Харкові, Києві та Одесі не були українськими національними вищими навчальними закладами, в них не вивчався жоден предмет, пов'язаний з минулим чи сучасним України. Середні навчальні заклади — гімназії та реальні училища — теж будували свою діяльність згідно з програмами, розробленими російським міністерством освіти. Учителі в них отримували спеціальну надбавку до зарплати за "обрусение края".

В ідеології внутрішньої політики самодержавства, сформульованій міністром С. Уваровим ("Самодержавие, православие, народность") не знайшлося місця для української нації. Ця ідеологія розглядала українців етнографічним різновидом єдиної російської народності. Тож будь-які прояви національної свідомості суворо переслідувалися. Так сталося з недільними школами на початку 60-х років XIX ст. А за їх заборону з'явився Валуєвський указ 1863 р. про обмеження книговидання українською мовою та заборону викладання нею у школах. 1876 р. ці заборони в розширеному вигляді підтвердив Емський указ. Таким чином, українська мова була витіснена із сфер публічного вжитку. Власне, Україну ніхто і не розглядав як державу, навіть назву "Малороссия", яка офіційно утверджувалась протягом XVIII ст., було змінено на такий собі "Юго-Западный край". З приводу цього орган російських націоналістів газета "Киевлянин" пером свого першого редактора В. Шульгіна проголосила: "Это край русский, русский, русский".

ПОЛІТИКА, застосована до України, дала бажані наслідки: українська соціальна еліта значним чином була асимільована. Безумовно, це був помітний успіх царизму, проте йому не вдалося досягти повної втрати українцями почуття національної окремішності. Воно виявилось настільки сильним, що відроджувалося тисячами способів всупереч всім намаганням його знищити.

Не випадково і українські, і зарубіжні історики все однакостайніше сходяться на думці, що в історії України період XIX і початку XX ст. був часом пробудження новітньої української нації.

Уважний читач, співставивши останню думку з тверджен-

ням про неповну українську націю, може зробити закид у логічній невідповідності між ними. Проте, це лише на перший погляд так. Насправді процес пробудження нації якраз і полягав у мобілізації національних сил з метою компенсувати брак соціальної неповноцінності. Загалом цей складний, своєрідний і суперечливий процес української історії — масштабна тема для окремої розмови. Спробуємо зупинитися лише на найзагальніших його закономірностях і особливостях, які дозволять глибше і точніше зрозуміти історію Центральної Ради.

У XVIII ст., традиційно, наступові царизму на Україну протистояла козацько-старшинська еліта. У XIX ст. вона зійшла з історичної арени і місце захисника виявилось вакантним. Хто ж міг заступити його?

Єдиною соціальною верствою, яка збереглася в XIX ст. від "старої" гетьмансько-козацької України, було селянство, до якого приєдналося рядове козацтво і навіть частина збіднілої шляхти та старшини, що не змогла довести своїх прав на дворянство. Перша половина XIX ст. стала для українського села часом випробувань кріпосним правом, що неминуче породжувало рефлексію за старими вільними часами. Призвідцею своїх незгод селянин бачив у російській державній системі і її провідниках "москалях".

Ось якими враженнями ділився від відвідин України в 30-х роках минулого століття німець Йоган Георг Коль:

"Огида, яку народ Малоросії відчуває до народу Великоросії, така сильна, що її можна справедливо схарактеризувати, як національну ненависть. Від XVII ст., коли країну вперше приєднано до Московського царства, ці почуття не зменшилися, але швидше зміцнилися... Малоросіяни твердять, що до часу їхнього підкорення всі вони були вільні люди та що кріпацтво було між ними невідоме. Як вони самі кажуть, росіяни повернули половину народу в рабів. Упродовж першого століття після об'єднання Малоросія мала своїх гетьманів та зберігала у великій частині свою старовинну конституцію та привілеї; але все це було зметене назадницькими реформами останнього та поточного століття...

Якщо колись настане день, коли колосальна імперія — Росія — розпадеться на шматки, годі сумніватися в тому, що малоросіяни утворять відрубну державу. Вони мають свою власну мову, власні історичні спогади, вони рідко змішуються з своїми московськими господарями та нараховують уже понад десять мільйонів душ".

Сільськогосподарське виробництво тісно пов'язувало селянство з українською територією, географією, кліматом.

Об'єктивно сильною стороною селянства була його переважаюча більшість у соціальній структурі населення, про що вже йшлося.

У XIX ст. село було головним осередком розвитку української народної культури. Через мову, пісню, бувальщину, побут, обряди та свята, що супроводжували хліборобську працю протягом віків, селянство не лише зв'язувало діюче працездатне покоління з минулим народом, але й виховувало наступні. Власне, воно постійно відтворювало український етнос. Відбувалося це швидше завдяки здоровому консерватизму, притаманному життю села, ніж через високу національну самосвідомість селянства. Консерватизм правив селянству і за соціальну перспективу. Думається, що саме в такий спосіб можна пояснити справжній історичний феномен — "Київську козаччину" — антифеодальний селянський виступ весною 1855 р.

Аналіз селянських виступів, їх локальність, стихійність, як і набір гасел, свідчили, що через важке соціальне та економічне становище, розпорошеність на величезній території без будь-яких засобів інформації, відсутність об'єднуючих організацій, масову неписьменність, нарешті анархічну ментальність селянство виявилось нездатним до самостійної ролі реорганізатора етнічної української маси в модерну соціально-політичну і культурну спільноту — націю. Та за сприятливих обставин воно могло скласти масову соціальну базу національно-визвольного руху.

Другою за чисельністю соціальною верствою в Україні був пролетаріат. Його чисельність швидко зростала, якщо на кінець XIX ст. в Україні налічувалося 2,4 млн робітників, то у 1917 р. їх число досягло 3,6 млн, а з врахуванням членів сімей — 6,5. Таке інтенсивне зростання разом з іншими фактами говорило про те, що український пролетаріат ще залишався "класом у собі", процес його формування був далеким від завершення. Він почався майже через сто літ після ліквідації українських державних інститутів. Тож пролетаріат України формувався в системі загальноросійського ринку робочої сили, на якому українські національні проблеми були позначені надзвичайно слабо. Їх треба було виявити і зафіксувати у масовій робітничій свідомості. Певна перспектива тут була, але вона вимагала часу. Полягала ж вона в тому, що у 1917 р. 1,2 млн робітників працювали безпосередньо у сільському господарстві, окрім того значна частина була задіяна в переробці сільськогосподарської продукції, що наближало робітника до селянина, як джерела етнічної

окремішності. Робітничий клас і побутово був тісно прив'язаний до села. У сільській місцевості проживало 5 млн робітників, враховуючи членів сімей, що складало 78% їх загальної кількості. 70% робітників були місцевими жителями. Правда, частка етнічних українців серед них була меншою. За переписом 1897 р. з промислових робітників у Київській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях лише 36,9% були українцями. У Волинській, Подільській та Чернігівській губерніях цей відсоток сягав 43,3%.

Завдяки тісним зв'язкам з українською землею у частини робітників українські національні проблеми викликали і інтерес, і розуміння, але піднятися до осібної ролі виразника національних інтересів робітничий клас не зміг.

Не могла цього зробити і *українська буржуазія*. Вона не мала глибокого національного історичного коріння. Ще у XVIII ст. українське купецтво було витіснено на другі і треті позиції російськими купцями за допомогою держави. У XIX ст. буржуазія України формувалася на поліетнічній основі і суто українські етнічні елементи складали в ній меншість. За даними, які наводить Ю. Терещенко, наприкінці XIX ст. серед міського населення українці, які жили за рахунок прибутку з капіталу чи нерухомого майна, складали 28,2 тис. чоловік або 19,5%. Загалом у 1917 р. велика і середня буржуазія в Україні налічувала 240 тис. чоловік з членами сімей включно. Справа полягала не в загальній достатній чи недостатній кількості буржуазії і розмірі української частки в ній, довкола чого йдуть суперечки істориків, а в тому, що специфіка підприємницької діяльності тісно зв'язувала капіталіста з загальноросійськими інтересами, насамперед єдністю загальноросійського ринку, російським законодавством, єдиною фінансовою системою. Були специфічні регіональні і галузеві інтереси, які змушували заводчиків і фабрикантів "юга России" об'єднуватися і відстоювати свої права, проте вони були не настільки сильними, щоб буржуазія України стала ядром консолідаційних національних інтересів. Якщо хтось із підприємців і сприяв національній українській культурі (брати Смиренки, Алчевські), то це робилося завдяки їх особистим симпатіям до рідного народу, його культури.

А тепер на часі замислитись над питанням: що ж могло бути покладене в основу процесу творення новітньої української нації? Найефективнішим засобом у такій справі слід визнати державу. Під її патронажем у державних народів

Європи відбувся перехід від станового суспільства до нації. Держава завдяки зовнішній і внутрішній політиці формувала загальнонаціональні інтереси, а силою своїх інститутів (уряду, армії, фінансової системи і т. ін.) домогалася їх здійснення. Україна не тільки не мала цієї зброї, але й зазнала її удару на собі. Наступові Російської держави вона могла протиставити лише ідеї етнічної, мовної та історичної особистості українського народу. Інша проблема полягала в тому, щоб з'явилася соціальна верства, для якої ці ідеї мали б не побічний і випадковий інтерес, а були самодостатніми. Такою верствою стала інтелігенція. З її появою і діяльністю був пов'язаний процес становлення і неухильного розвитку національного руху.

Як і подібні рухи "малих" європейських народів, український національно-визвольний рух у своєму розвитку пройшов *три етапи*. Початковий ("академічний") етап був пов'язаний з усвідомленням національної проблеми вузьким колом інтелігенції, яка присвятила себе вивченню українського фольклору, етнографії та історії. На думку І. Лисяка-Рудницького, цей період в ідейному відношенні був досить еkleктичним, включав у себе принаймні три течії: романтичний етнографізм та культурницьку діяльність групи вчених інтелігентів, що складалася у Харківському університеті; традиції козацького державництва й політичного автономізму лівобережного дворянства та західноєвропейські ідеї лібералізму й демократизму.

Першорядну роль у ствердженні української національної свідомості відіграла поява української літератури, особливо творчість Т. Шевченка, в якій тісно поєдналися ідеї національні та соціальні.

Своє завершення "академічний" етап знайшов у діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Чільне місце в "Книгах буття українського народу", написаних одним із керівників братства М. Костомаровим, було віддано принципам федералізму та демократії ("... стане Україна непідлеглою Річчю Посполитою у Союзі Слов'янському"). Програму братства можна розглядати як першу редакцію української національної ідеї. "Пряма лінія розвитку веде від Кирило-Мефодіївського братства до Центральної Ради 1917 р.", — слушно відзначив І. Лисяк-Рудницький.

З кінця 50-х років XIX ст. український рух набрав якісно нових рис. Це так званий *культурницький етап*. Значно розширилось коло національної інтелігенції. Вона увібрала в себе представників раніше полонізованих шляхетських ро-

дин. Виник рух "хлопоманів" на чолі з В. Антоновичем та Т. Рильським. "Хлопомани" оголосили себе українцями. В. Антонович стає ініціатором створення київської "Громади" — товариства, яке об'єднало сили української інтелігенції і поставило собі за мету розгортання агітаційно-просвітницької діяльності в масах, використовуючи для цього засоби освіти, науки та інформації. Наслідуючи приклад київської "Громади", аналогічні товариства засновуються інтелігенцією Полтави, Чернігова, Харкова, Одеси і навіть Петербурга.

На початку 1861 р. у Петербурзі було видано підготовлений Т. Шевченком "Букварь южнорусский". Майже одночасно вийшов з друку перший номер українського щомісячника "Основа". У липні 1861 р. Л. Глібов у Чернігові розпочав видання газети "Черниговский листок". У 1874 р. київська "Громада" придбала газету "Киевский телеграф", яка стала її органом. Того ж року був заснований Південно-західний відділ Російського географічного товариства, довкола якого об'єдналися вчені-українознавці. Їх зусиллями була підготовлена ціла низка праць з історії, фольклору, етнографії України. В другій половині XIX ст. помітних успіхів досягла українська література, театр, музика.

Не маючи змоги детально розглядати історію цього етапу національного руху, відзначимо, що він вніс певні корекції в українську ідею. Поступово на місце ідеалізації старої гетьманщини, яка не мала перспектив у нових умовах, приходить народницька ідея. Служіння народу, під яким розумілося насамперед селянство, через просвітництво стає визначальною темою для української інтелігенції.

Незважаючи на те, що український рух 60–70-х років XIX ст. не висовував будь-яких антиурядових гасел, він жорстоко переслідувався царизмом. Валувський указ 1863 р. та Емський указ 1876 р. зробили неможливими національну культурно-просвітницьку легальну діяльність в Україні. Центр українського руху на кінець століття перемістився на Східну Галичину, яка почала відігравати роль українського П'ємонту.

Народницька ідея зближувала українську інтелігенцію з російською. Діалектика цього зближення не була однозначною. З одного боку, вона радикалізувала українців, вводила їх у русло загальноросійського революційного руху, сприяла його соціалізації, з іншого — розмивала лави української інтелігенції. Значна частина української молоді, не вдовольняючись культурологічною, поміркованою програмою українського руху, поповнювала російські революційні організації, спочатку народницькі, пізніше марксистські.

Ідейний вплив російських народників спричинився до першого розколу українського руху. Цей розкол розвів керівників київських громадівців В. Антоновича та М. Драгоманова. Як відзначав М. Грушевський, В. Антонович виступав речником того напрямку, "який рішуче відмежовувався від російських революційно-соціалістичних течій, висував на перший план потреби національного усвідомлення українського народу і якомога виразного національного відокремлення". М. Драгоманов, навпаки, вимагав політизації національного руху, посилення його соціального аспекту. Українство, на його погляд, повинно було бути соціалістичним, не інакше, і з цього погляду він настоював на спільності з соціалістичними течіями — хоч різко виступав і проти тероризму та всякої неперебірливості в засобах, і проти централізму й державної короткозорості ("якобінства") російських соціалістів. Завдяки М. Драгоманову в українській суспільно-політичній думці другої половини XIX ст. неподільно панували ідеї федералізму та автономії, до яких долучилися й соціалістичні гасла.

Утворення радикальної течії, очолюваної М. Драгомановим, говорило про перехід українського національно-визвольного руху до своєї завершальної стадії — *політичного етапу*. Його основні риси розглядатимуться у наступному параграфі. Зараз же відзначимо, що характерною особливістю культурницького етапу була його незавершеність. Через об'єктивні причини коло української інтелігенції порівняно із загальним числом української спільноти було дуже вузьким. Маси селянства і робітничого класу залишалися неохопленими національним рухом.

Таке твердження все ж не повинно сприйматися як загальний негативний висновок щодо українського руху. Він сам по собі мав незаперечні заслуги і відіграв дуже важливу роль в історії України XIX ст. Ясніше цю історію можна уявити у вигляді *двох протидіючих тенденцій*.

Перша з них — намагання Російської держави, яка у XVIII ст. успішно ліквідувала залишки українських державних інститутів, знищити український соціум шляхом його асиміляції (про найрізноманітніші форми асиміляції йшлося вище). Інша тенденція це — етнічна мобілізація українських сил з метою відстояти свою самобутність, реформуватись у модерну спільноту — націю. Обидві ці тенденції досить чітко себе виявили, але ні та, ні інша в XIX ст. не отримали завершення. Кульмінація і вирішення конфлікту відкладалися на майбутнє.

§ 2. Соціально-економічне становище та політичне життя України початку ХХ ст.

ЗРОБИВШИ висновок про недостатню силу українського руху і незавершеність культурницького етапу наприкінці ХІХ ст., треба одразу ж шукати пояснення, яким чином цей рух на початку ХХ ст. набрав масового характеру і вибухнув українською революцією. В загальних рисах цю обставину з'ясував І. Лисяк-Рудницький:

"Серед населення України діяли також інші сили, які, не будучи тотожні з національним рухом, мали це саме спрямування і приціл і, немов притягнені непереборним тяжінням, врешті, злилися з ним".

Насамперед, важливо підкреслити, що у ХХ ст. Росія прийшла, поєднуючи процеси економічної, соціальної модернізації з залишками кріпосницької системи, головним уособленням якої була державно-політична структура країни.

Відзначає американський історик Л. Хаймсон:

"З соціального погляду це поєднання полягає в тому, що, незважаючи на розвиток класових відносин у суспільстві, в селах і навіть містах зберігалися залишки станової і кастової системи, особливо у взаєминах верхів і низів. З економічного погляду це значило, що, незважаючи на безсумнівний розвиток ринкових і капіталістичних відносин навіть в селі, воно мало відбиток докапіталістичного ладу і напівкріпосницьких відносин у функціонуванні селянського двору і поміщицького землеволодіння, а також у їх взаєминах. У політичному житті ці пережитки докапіталістичної ери помітні в переважаючій ролі державного апарату, де домінувало дворянство, а також у чисельній перевазі крупних земельних власників у центральних і місцевих представницьких закладах..."

Проілюструємо це вірне спостереження деякими цифрами. У 1900 р. на шахтах Донбасу було видобуто майже 672 млн пудів вугілля, що у 8 разів перевищувало показник 1880 р. Ще вищими темпами піднімався видобуток залізної руди у Криворіжжі. У 1900 р. він перевищив 156 млн пудів, і порівняно з 1881 р. зріс у 79,8 раза. Вугільна і металургійна промисловість були об'єднані монополіями "Продамет" та "Продвугілля". На початку ХХ ст. протяжність залізничних колій України досягла 2 тис. верст. Залізниця з'єднала всі промислові центри, створила принципово нові умови для розвитку народного господарства, розширила ринки збуту, сприяла тіснішій інтеграції української території.

Поліпшення транспортної інфраструктури, втягування України в товарно-грошові відносини сприяли інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. У 1900 р. валовий збір зернових досяг 740,9 млн пудів, що майже вдвічі перевищувало показники 60-х років. Високі темпи економічного розвитку приваблювали іноземний капітал. Сума іноземних інвестицій у російську економіку у 1901 р. склала 975 млн крб.

Високі темпи розвитку народного господарства позначилися на демографічній ситуації. До 1897 р. населення України порівняно з 1863 р. збільшилося на 10 млн чоловік і складало 23,4 млн. Україна залишалася селянською країною, але її соціальна структура поступово змінювалася.

Товарно-грошові відносини проникали в сільське господарство, що призводило до диференціації селянства. На кінець XIX ст. соціальна структура селянства була такою: 448 тис. селянських заможних господарств, 550 тис. середняцьких, 1550 тис. бідняцьких.

Перехід від натуральних до ринкових форм ведення господарства породжував проблеми інтенсифікації праці, поліпшення агрокультури, збуту продукції, закупівлі знарядь праці, тобто вимагав від селянина підвищення освітнього та фахового рівня. Останнє посилювало його увагу до проблем освіти, культури, науки і, звичайно, до національної проблеми. Ця тенденція свідчила про те, що українське питання рано чи пізно мало вирватися з вузького кола українофільства і стати політичною потребою дня.

Поступово змінювався характер стосунків між містом і селом. Місто виступало не лише адміністративно-бюрократичним осередком, але й промисловим, торгівельним та культурним центром. В умовах капіталістичного розвитку невпинно зростала роль інтелігенції в суспільному поділі праці. За підрахунками Г. Касьянова, на кінець XIX ст. в Україні налічувалося 125,8 тис. чоловік, які займалися інтелектуальною працею, що, однак, сягало лише 0,5% загального складу населення. Проте професії інженера, лікаря, вчителя, агронома ставали дедалі поширенішими, а їх тісний зв'язок з міщанством і селянством сприяв змінам характеру суспільства.

З іншого боку, змінювалися джерела формування інтелігенції. Якщо у середині XIX ст. основним контингентом вищих навчальних закладів була дворянська молодь, то на початку XX-го серйозну конкуренцію їй складали діти міщан, ремісників та селян. У 1913 р. в університетах вони складали майже 39% студентів, а в інших вищих навчальних закладах — 54%.

Міста відтягували на себе частину "зайвого" сільського населення. За рахунок сільської бідноти поповнювалися лави робітничого класу, який стрімко зростає. З 1900 по 1917 р. його чисельність збільшилася на 1,2 млн чоловік і складала 3,6 млн.

Потрапляючи до російськомовних міст, український етнічний елемент маргіналізувався. Цей процес загострював його національні почуття. У XIX ст. Росія здобула собі славу "тюрми народів" і з цією славою непорушно увійшла в XX століття.

Відомий російський історик та політичний діяч П. Мілюков відзначав з цього приводу:

"...протягом всього царювання Олександра III націоналізм зробився офіційною доктриною і почалися перші в російській історії офіційні урядові гоніння проти цілих національностей: особливо єврейської та фінської.

І в тому, і в іншому випадках ці гоніння викликали у відповідь сильні спалахи націоналізму: єврейський "сіонізм" та фінський "активізм". Те ж відбулося і в Закавказзі, почалися національні переслідування, як, наприклад, закриття вірменських шкіл у 1897 р., конфіскація національного церковного майна в Ечміадзіні в 1902 р., причому остання призвела до сутички з військами... З цього ж часу зіпсувались польські стосунки і виникло "українське питання..."

Отже, на початку XX ст. створилася ситуація, в якій капіталістичні відносини сприяли розвитку національної проблеми, тоді, як державна російська влада блокувала можливості до її розв'язання. Таке поєднання робило національну проблему одним із чинників зростання революційних настроїв суспільства.

З 90-х років XIX ст. у російському суспільстві почали активно розвиватися процеси соціального і політичного невдоволення, які західні історики визначають як "різке підвищення рівня соціальних очікувань і вимог". Така революція очікувань торувала шлях до справжньої революції. Навіть велика буржуазія в Росії була відсторонена від управління державою і була не проти звільнитись від її патерналізму.

Робітничий клас бідував. За законом 1897 р., офіційно робочий день складав 11,5 години. Нерідко частину заробітку робітникам видавали продуктами харчування. У 1900–1903 рр. становище пролетаріату значно погіршилось у зв'язку з загальноросійською економічною кризою, яка призвела до масового скорочення робітничих місць та заробітку. Влітку 1903 р. Україну охопив загальний страйк, в якому

брало участь 200 тис. робітників, які поряд з економічними вимогами висовували й політичні. Це засвідчувало, що і в робітничому класі відбувається революція настроїв, що, як і в буржуазному класі, в середовищі пролетаріату народжується новий тип людини — громадянина, особистості. Людина чи група людей, які висовували соціальні вимоги, уже цілком могли бути носіями не лише соціальної (класової) свідомості, але й національної.

Не менше ніж у місті, напруження спостерігалось і на селі. Реформа 1861 р. була проведена за рахунок селянства. На 1905 р. 32,5 тис. дворянських родин в Україні володіли 11 млн десятин землі, тоді як 3 млн селянських дворів мали 20 млн десятин. Іншими словами, якщо населення за цей час збільшилося вдвічі, то площа селянського землеволодіння — лише на третину. Селяни змушені були орендувати у поміщиків 4,5 млн десятин землі і сплачувати за неї щорічно 63 млн крб. орендної плати, що складало 60% загального прибутку. За умови постійного спаду цін на сільськогосподарську продукцію ціна землі невпинно зростала.

На основі перенаселення села і безземелля тут теж визрівали революційні настрої. Протягом 1900–1901 рр. в Україні відбулося 670 селянських виступів. Весною 1902 р. селянський рух набрав небачених до того масштабів. Антипоміщицькі виступи охопили 337 сіл Полтавської та Харківської губерній. У них брало участь 160 тис. селян. Вони відбирали поміщицьку землю, худобу, хліб, фураж. На придушення виступу уряд кинув війська. Восени 1902 р. Київська і Харківська судові палати розглянули десятки судових справ про розгром панських маєтків, за якими до суду були притягнуті тисячі селян.

ЗАБОРОНА легальної політичної діяльності аж ніяк не зменшувала рівень політизації суспільства. З кінця XIX ст. в Росії починають виникати нелегальні політичні партії — загальноросійські і національні. Характерна з цього приводу думка І. Лисяка-Рудницького:

"Існує історична закономірність, стверджена досвідом, що згідно з нею, в країнах, які не мають свободи, ми зустрічаємо тенденцію до "ідеологізації" політики і рівночасно до політичної культури й духовного життя. Де громадські прямування не можуть виявлятися в легальній, практичній діяльності, там вони звертаються в царину теоретичних програм й ідеологій. У цих умовах творці та носії культурних вартостей вирощують у собі сильне почуття свого громадянського покликання".

Ця думка досить чітко пояснює, чому наприкінці XIX ст. ми спостерігаємо політизацію українського руху і чому саме в середовищі інтелігенції створюються перші українські політичні організації.

Вище вже йшлося про розкол "громадівців" і про позицію М. Драгоманова. Під впливом його ідей на Східній Галичині у Львові у жовтні 1890 р. постала *Русько-українська радикальна партія*. До проводу партії увійшли С. Данилович, Є. Левицький, М. Павлик, І. Франко та Р. Ярославич. Майже одночасно влітку 1891 р. в Каневі студенти М. Базькевич, М. Байздренко, В. Боровик та І. Липа створили таємне товариство "*Братство Тарасівців*". Поява братчиків засвідчила неминучість майбутніх змін в українському русі. Тарасівці зав'язали контакти з групами української студентської молоді Одеси, Полтави, Чернігова. У квітні 1893 р. вони опублікували у львівському часописі "Правда" спеціальну декларацію, в якій віддали належне старому українофільству і розмежувалися з ним:

"Що минуло, то не вернеться. Скажемо коротко: українофільство показало нам і цілому світові, що існує і нидіє якийсь зневолений, зрабований нарід, що зветься українцями; воно поставило нашу ідею на науковий міцний ґрунт; воно стало підвалиною сучасних українців. В сім його історична заслуга".

Тарасівці критикували українофілів за їх кабінетну любов до українського народу, дистанційованість, за якою не видно соціальних реалій "ні темноти, ні бідноти, ні голодної смерті, а ні величезного економічного й духовного підупаду загалу". Завдання тарасівців полягало в тому, щоб з українофіла зробити свідомого українця ("українську інтелігенцію в самому високому розумінні сього слова").

Тарасівці розуміли український рух як "культурно-політичну справу", яка повинна створити альтернативу російському революційному рухові, щоб спинити перехід молодих українців до його організацій. Водночас вони говорили про українців як окрему самостійну націю і називали себе "інтелігентами загальноросійськими", наголошували, що стоять за повну автономію всіх народів, які входять до Російської держави. Утворення братства засвідчило прихід до українського руху нового покоління інтелігенції, ближчого до народу, пройнятого соціальними і політичними настроями.

Можливо, найповніше ці настрої нового покоління висловив близький ідейно до "тарасівців" Б. Грінченко у "Листах з України Наддніпрянської", що публікувалися 1892–1893 рр.

у газети "Буковина". Грінченко вступив у полеміку з Драгомановим з приводу становища і характеру української літератури, вказував на шкідливість для національної справи драгоманівського панрусизму, а одночасно і українофільства. "Українські націонали-народолюбці, — а саме від їх імені говорить Б. Грінченко, — вважають русько-вкраїнську націю за націю самостійну, що має всі права, які звичайно повинна мати нація, — себто: права порядкувати по-своєму в своїй землі в справах просвітній, культурній, економічній, соціальної та політичній. Бачивши, що русько-вкраїнську націю збавлено тепер сих прав, вони мають на меті вернути їх їй".

Вперше з цілковитою однозначністю проблему політичної незалежності українського народу, державної самостійності України сформулював 1895 р. у брошурі "Україна irradenta" Ю. Бачинський. Ця брошура знайшла гарячу підтримку з боку І. Франка, який одразу ж відгукнувся на неї рецензією у журналі "Житє і слово":

" Я не думав входити в подрібний розбір брошури Ю. Бачинського. Для мене вона важлива як факт нашого політичного життя, як прояв національного почуття і національної свідомості, хоч прояв цей і прибраний на разі у доктринерську тогу. Будь-що-будь є це перша на галицько-руським ґрунті спроба синтези певних поглядів і наукового обставлення того, що автор відчув як потребу свого розуму і своєї душі. Може, погіршуся проти матеріалістичного світогляду, коли скажу, що такі потреби, так само як і потреби життя матеріального, породжують великі історичні події. А раз відчуття буде — у кого з національних, у кого з економічних причин — буде потреба політичної самостійності України, і справа ця ввійде на порядок дня політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не здійсниться".

На початку 1896 р. у Києві І. Стешенко та Леся Українка створили першу українську соціал-демократичну організацію "Українська соціал-демократія". Того ж року тут започаткувалося таємне товариство "Україна молода", до складу якого входило 22 громади з різних міст України. У 1896–1897 роках відбувалася полеміка між Лесею Українкою та І. Франком з питань тактики українського громадсько-політичного руху. Це свідчило про суттєву зміну характеру українського руху, його невпинну політизацію.

Спроба В. Антоновича та О. Кониського відродити громадський рух на старих культурницьких засадах шляхом створення у 1897 р. Української загальної позапартійної організації помітного самостійного успіху не мала. Члени цієї організації змушені були втягуватися до політичної діяльно-

сті і склали ліберально-демократичне крило українського руху.

МЕЖЕЮ остаточного переходу українського руху до політичного періоду діяльності варто вважати появу двох політичних партій, які виникли майже одночасно на західно- і східноукраїнських землях. 26 грудня 1899 р. у Львові було створено *Українську національно-демократичну партію* (УНДП). Її керівний орган — Тісніший Народний комітет — складався з 13 осіб на чолі з Ю. Романчуком, членами комітету були М. Грушевський, К. Левицький, І. Франко та ін. Партія оголосила, що її ідеалом є "незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу". Це була свого роду стратегічна перспектива, ближче завдання полягало в створенні з українських земель Галичини та Буковини "одної національної провінції з окремою адміністрацією і окремим національним соймом". У відповідності до цього гасла формулювалися вимоги в галузі економіки, культури, освіти. Партія мала ліберально-демократичний, поступовий характер. Його точно висловив І. Франко у статті "Поза межами можливого", яка була опублікована 1900 р. в "Літературно-науковому віснику":

"Ідеал національної самостійності в усякому погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого, — писав він. — Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто таки під ногами, і що тільки від нашої свідомості цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки. Виплоджений т. зв. матеріалістичним світоглядом фаталізм, який твердив, що певні (соціальні, а разом з тим і політичні) ідеали мусять бути досягнені самою "іманентною" силою розвою продукційних відносин, без огляду на те, чи ми схочемо задля цього кивнути, чи ні, належать сьогодні до категорії таких самих забобонів, як віра у відьми, нечисте місце і фєральні дні.

Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом усвідомлювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватися до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не створить його нам, а розвій матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас як сліпа машина".

Лівішою за політичним спектром від УНДП виявилася створена у січні 1900 р. у Харкові *Револьюційна українська партія* (РУП) — перша масова українська політична орга-

нізація. Існувало шість організацій (вільних громад) партії в Україні. Північний комітет РУП у Петрограді, група в Москві. В грудні 1902 р. в Києві відбувся I з'їзд РУП, який обрав до складу ЦК партії Д. Антоновича, Є. Голіцинського та В. Винниченка. Партія нелегально видавала газети "Гасло", "Праця", "Селянин", вела агітаційно-пропагандистську роботу в масах, переважно серед інтелігенції та селян.

Оскільки РУП була першою модерною політичною партією на східноукраїнських землях, вона увібрала в себе більшість молодих політичних сил України. Її достоїнство виявилось одночасно і недоліком, який дав про себе знати, як тільки партія вирішила сформулювати свою програму.

Спочатку як декларативний документ використовувалась брошура М. Міхновського "Самостійна Україна". Однак вона не стала програмою РУП, оскільки самостійницька ідея не знайшла загальної підтримки. В результаті М. Міхновський з невеликою групою своїх прибічників вийшов з РУП.

З відходом самостійників ідейні суперечки в РУП не припинилися. Характерною у цім плані стала дискусія між Д. Антоновичем та М. Поршем в оцінці національного питання. На думку Д. Антоновича, національне питання було вигадкою буржуазії. А оскільки українці не мали власної буржуазії, то, за логікою лідера партії, і національного питання для них не існувало. В одній із статей марксистська ортодоксія приводить Д. Антоновича до висновку, що і української нації не існує.

Такий постановці питання заперечив М. Порш. Він доводив, що демократизація суспільства не може обминути національну проблему. Тому завдання партії полягає в формуванні національної свідомості пролетаріату і розробці програми з національного питання. Як аргумент на свою користь, М. Порш наводить рішення Брюнського (1899 р.) з'їзду австрійських соціал-демократів, який визнав "усю незмірну вагу національного питання для пролетаріату". Нігілізм Антоновича Порш вважав шкідливим і тому, що в такій його постановці національна справа потрапила б "під безроздільний вплив ідеологів і політиків буржуазії". Незважаючи на певну протилежність у поглядах і оцінках, і Антонович, і Порш не бачили можливості для створення єдиного національно-визвольного українського руху, оскільки це суперечило їх розумінню класового поділу суспільства. Згоджуючись з Антоновичем у думці про незрілість українського пролетаріату і буржуазії, М. Порш пропонував на першому етапі національно-визвольної боротьби дотримуватись моделі

національно-територіальної автономії, а вже згодом ставити питання про самостійність.

Позиція лідера партії, як і звертання М. Порша до досвіду австрійської соціал-демократії, свідчили про відсутність у рупівців політичної традиції щодо національного питання. Ставши на шлях заперечення українофільства, вони виявилися змушеними, з одного боку, шукати вирішення завдання в програмах західноєвропейських чи російських соціал-демократів, а з іншого — вступити у суперечку з діячами українського ліберально-демократичного табору. Ця суперечка виявилася безплідною і шкідливою для національно-визвольного руху в цілому, бо поглиблювала його розкол. Вона продемонструвала такі риси рупівців, як "ідеологічна нетерпимість, агресивність і певний догматизм, чим вони нагадували більшовицьке кредо російської соціал-демократії" (Г. Касьянов).

Зрештою, еkleктичність ідейної бази РУП призвела до розколу партії, який стався наприкінці 1904 р. при спробі провести II з'їзд партії. В центрі уваги делегатів знову стало національне питання, проблема з включенням до програми тези про автономію. "З самого початку з'їзду справу було поставлено в гострій і категоричній формі, — згадував учасник подій В. Мазуренко. — Виявилась велика розбіжність думок. Давні друзі стали один супроти одного, буквально брат проти брата, жінка проти чоловіка, до істерики, до зомління під час найвищого напруження". Меншість на чолі з М. Меленевським, яка виступала проти автономії, залишила з'їзд, і в такий спосіб його зірвала. На початку січня 1905 р. конфлікт отримав продовження, причіпники М. Меленевського вийшли з партії і створили Українську соціал-демократичну спілку. 12 січня ця група видала декларацію, де пояснила свій вчинок прагненням "пособити з'єднанню свідомого пролетаріату усієї Росії в єдине закристалізоване ціле, пособити збудуванню централізованої пролетарської партії усієї Росії, не дати відтягти український пролетаріат в бік буржуазно-радикальної "Самостійної України", себто стати на перешкоді затемрінню класової свідомості українського пролетаріату". То ж не дивно, що "спілка" стала складовою частиною партії російських меншовиків.

Більшість РУП на II з'їзді партії у грудні 1905 р. перейменувала себе в *Українську соціал-демократичну робітничу партію* (УСДРП), тоді ж була ухвалена програма партії. Вона вимагала демократизації Російської держави з забезпеченням автономії України. У програмі застерігалися грома-

дянські права, права нації на самовизначення, широке місце самоврядування, знищення класових і станових привілеїв, рівність мов у школах, судах та урядових установах, заміна армії народною міліцією. Детально обумовлювалося питання охорони праці робітників та земельних перетворень.

Таким чином, РУП, а потім її спадкоємиця УСДРП вперше вивели український рух на шлях політичної боротьби. Наголошуючи на принциповій важливості цієї обставини, В. Дорошенко писав:

"Завдяки існуванню й діяльності РУП маса живої, революційно-настроєної молодіжі на Україні не пропала для українства. Давніше молоді сили, що рвалися до безпосередньої боротьби з царизмом, марно гинули для української справи, бо не знаходячи для себе відповідної української організації, йшли в ряди російських партій і там зникали без користі для рідного краю. Перед РУП багато несвідомої або малосвідомої молодіжі на Україні вважало цілком серйозно, що зміст українства — се заняття етнографією, мовою, укладання укр. словаря, видання якихось невинних брошурок і нічого понад се, й з легковаженням ставилося до "українофілів" та вважало їх мало що не реакціонерами... РУП самим фактом свого існування раз на завжди розрубала сей гордіїв узол".

П. Феденко назвав РУП "політичною школою масової української революційної роботи". Цю школу пройшли майбутні члени Центральної Ради Д. Антонович, В. Винниченко, М. Ткаченко, Б. Мартос, В. Садовський, М. Порш. Перебування у РУП наклало на них безумовний відбиток у всій їх наступній діяльності. Українські соціал-демократи тісно пов'язували розв'язування національної і соціальної проблем. Як ортодоксальні марксисты, вони надто багато уваги приділяли соціалістичній ідеї, вважали її провідною, тому, очевидно, так і не змогли піднятися до розуміння самоцінності створення суверенної української держави.

ВИЙШОВШИ з РУП, М. Міхновський зібрав довкола себе групу націонал-революціонерів (М. і С. Шемети, О. Макаренко, О. Степаненко, М. Шаповал), яка утворила в 1902 р. *Українську народну партію* (УНП). Її лідером та ідейним натхненником був М. Міхновський, адвокат за фахом, надзвичайно честотлюбива і талановита людина, прекрасний оратор і публіцист. Його перу належала брошура "Самостійна Україна", з якої УНП і черпала свої програмні гасла. Як можна зрозуміти з назви брошури, головна мета партії — "одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж до Кавказьких". Автор "Самостій-

ної України" різко ополчився на українофілів, звинуватив їх у сервілізмі, безідейності, інертності, в тому, що вони "зробили український рух чимсь ганебним, чимсь смішним, чимсь обскурантним", надавши йому "характер недоношеної розумом етнографічної теорії". Оголосивши, що молоде українське покоління пориває з українофілами, М. Міхновський постав перед проблемою пошуків історичного легітимізму для висунутого ним гасла "до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної". Цю проблему він розв'язав, оголосивши минулі від Переяславської угоди 1654 р. 247 років "важким антрактом української історії", і закликав повернутись до первісних умов цієї угоди, "щоб — спадкоємці Богдана Хмельницького — ми по праву могли користуватись нашою спадщиною".

УНП створила своє видавництво і видала у Львові та Чернівцях ряд агітаційно-пропагандистських матеріалів, зокрема книгу "Справа української інтелігенції в програмі Української народної партії". На обкладинці цієї книги були видрукувані знамениті "Десять заповідей УНП", які складала квінтесенцію партійних ідей:

1. Одна, єдина нероздільна від Карпатів аж до Кавказу, самостійна, вільна, демократична Україна — республіка робочих людей — оце національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал.

2. Усі люди — твої брати, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди суть вороги нашого народу, аж поки вони панують над нами і визискують нас.

3. Україна для українців. Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів.

4. Усюди і завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.

5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників, і добре буде цілому твоєму народові і тобі.

6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних інтересів.

7. Не зробиш перевертнем-відступником.

8. Не обкрадай власного свого народу, працюючи на ворогів України.

9. Допмагай своєму землякові наперед усіх. Держись купи.

10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами, не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаси їм сили і відваги".

Програма УНП визнавала "соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український і

інші народи, знищити визиск, безправ'я, знищить сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності і пануванні".

Рушійні сили національно-визвольного руху УНП бачила насамперед у робітниках і селянах, яких і збиралась об'єднати для "боротьби з пануючими, гноблячими і визискуючими". Тому в її програмі так багато місця було відведено робітничому і селянському питанням. Партія відстоювала 8-годинний повний робочий день і 4-годинний — у суботу, скорочений день на шкідливому виробництві і для юнаків 16-18 років, заборону праці вагітних жінок, забезпечення гігієни праці та помешкання. Аграрний розділ програми УНП вимагав наділення всіх селян землею, а свій ідеал у цій галузі партія бачила в націоналізації землі "для запровадження соціалістичного строю і соціалістичного оброблення землі".

У програмі УНП знаходимо ще одну важливу думку, яку варто віднести до її пріоритетів. У розділі "Чуже лихо не болить" УНП наголошувала, що процес демократизації панівної нації ще зовсім не обіцяє демократії для нації пригнобленої: "Байдужість демократій пануючих націй до становища зневолених мимоволі викликає підозріння, що демократія пануючих націй, вирвавши політичну власть із рук вищих класів, ставши у власті державної, може заняти їх привілейоване становище щодо націй підвладних, і може це легко зробити..." УНП звертала на цю обставину увагу всіх пригноблених націй і закликала знищити національне гноблення по всьому світу.

Незважаючи на радикалізм програмних вимог, апеляцію до робітничого класу і селянства, Українська народна партія не дістала якоїсь широкої підтримки, вона залишалася невеликою групою інтелігентів, у роки реакції припинила свою діяльність, відновивши її лише весною 1917 р. Незалежна соціалістична Українська держава була надто екстравагантною політичною ідеєю для початку ХХ ст., щоб бути засвоєною широкими робітничими і селянськими масами, а інтелігенцію, надто міцно прив'язану до російського суспільства, вона лякала "зоологічним націоналізмом" (М. Грушевський). Націоналістичні гасла не знаходили широкого співчуття і розуміння серед українського загалу, і ця обставина сильно позначилася на діяльності Центральної Ради.

НА ЗЛАМІ століть українська культура зробила значний крок уперед, вийшла за межі описового етнографізму. Література, збагачена іменами Лесі Українки, І. Франка,

М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка, П. Грабовського, В. Стефаника, піднялася до нагальних соціальних і морально-етичних проблем. Поряд із селянською тематикою вона активно починає розробляти міську.

Помітних успіхів досягли суспільні та гуманітарні науки. Реорганізоване у Львові 1892 р. Наукове товариство ім. Т. Шевченка, особливо з приходом до його керівництва М. Грушевського, перетворилося у модерну дослідницьку наукову інституцію. У 1898 р. у Львові розпочалося видання багатотомної "Історії України-Руси" М. Грушевського. В основу цієї праці талановитий учень В. Антоновича М. Грушевський поклав нову схему історії українського народу, яка базувалася на одрубності українців від росіян, доводила, що українці як етнос мають відмінне від росіян історичне коріння.

Наукова праця, організаторські здібності, участь у суспільно-політичному житті Східної Галичини досить швидко вивели М. Грушевського на роль лідера, ідеолога ліберально-демократичного напрямку українського руху. Одночасно з ним піднімалась постать С. Єфремова, автора "Історії українського письменства", активну громадсько-політичну позицію займав Б. Грінченко — упорядник "Словаря української мови", чимало інших діячів української культури.

Швидка політизація суспільного життя не могла не відбитися на українському культурництві. 1897 р. у Києві була створена за ініціативою О. Кониського *Українська загальна позапартійна організація* (УЗПО). Вона "мала за завдання згуртувати всі свідомі українські сили, розкидані по різних місцях, і, з'єднавши їх, виступити спільними силами на боротьбу за національні права українського народу, — відзначав В. Дорошенко. — До речі сказати, тарасівці увійшли в цю організацію. Була вона, з огляду на тодішні порядки в Росії, конспіративною, таємною; складалася з місцевих автономних громад, зв'язаних на федеративний лад; виконавчим органом її була виборна Центральна Рада, а законодавчим — періодичні з'їзди делегатів місцевих громад, що відбувалися тричі на рік". У 22 місцевих громадах, що входили до УЗПО, налічувалося 438 членів. Серед почесних та найактивніших був, по суті, цвіт української національної еліти — В. Антонович, Б. Грінченко, О. Кониський, С. Єфремов, М. Лисенко, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, М. Старицький, В. Чехівський, Є. Чикаленко, І. Шраг, тобто значна частина тих людей, які весною 1917 р. виступили організаторами Центральної Ради.

В основу діяльності УЗПО було покладено культурницьку діяльність, видання і поширення української книги. Насамперед, члени організації налагодили нелегальне транспортування української літератури з-за кордону. Користуючись послабленням цензурних утисків, вони створили видавництво "Вік", завдяки якому "українська книжка починає топтати стежку і під сільську стріху, і в господу інтелігентних людей" (С. Єфремов). Водночас Рада УЗПО займалась протегуванням через земські установи свідомих українців на посади лікарів, учителів, статистиків, державних службовців. На початку нового століття чимало зусиль і уваги організації було затрачено на розгортання кампанії за відновлення права на друковане українське слово та запровадження освіти рідною мовою. Оскільки заборони царського уряду в царині української культури залишалися, то, хотіли того чи ні керівники УЗПО, її діяльність політизувалася. Яскравим прикладом перетворення культурної акції в політичну демонстрацію стали урочистості з приводу відкриття у Полтаві пам'ятника І. Котляревському. Обурені заборонаю губернатора проголошувати вітальні промови українською мовою, українські діячі демонстративно залишили зал міського театру, що викликало величезний резонанс у країні.

В умовах, коли українське друковане слово було заборонене, видання або нелегальне транспортування з-за кордону української літератури ставало справою політичною, а поширення таких книжок серед міського і сільського населення — і поготів. Під впливом наростання революційних подій у країні назрівав конфлікт поколінь і в УЗПО. Молодші її члени наполягали на політизації організації. Як наслідок конфлікту, у 1904 р. виникла *Українська демократична партія* (УДП). Вона мала ліберально-демократичну програму, яка виходила з необхідності демократизації, децентралізації Росії, перетворення її в парламентську державу з забезпеченням автономії України шляхом скликання українського сейму і ухвали ним конституції (особливого органічного статуту). До Ради УДП в 1904 р. входили Б. Грінченко, С. Єфремов, Ю. Квасницький, В. Чехівський, М. Левицький, Є. Чикаленко. Наприкінці року Б. Грінченко, С. Єфремов і М. Левицький вийшли з партії і невдовзі утворили *Українську радикальну партію* (УРП). У платформі партії хоч і говорилося, що її соціальні ідеали можуть бути здійснені "при повній політичній самостійності українського народу", але, як і УСДРП, і УДП, радикали бачили Україну автономною одиницею федеративної, демократичної Росії. Розбіжності

між УДП і УРП виявилися настільки несуттєвими, що 1906 р. партії знову об'єдналися в Українську радикально-демократичну партію. "Слабкою стороною сеї партії був її надто мішаний склад — під її прапором об'єдналося майже все свідоме укр. громадянство з виїмкою соц.-демократів, — відзначав В. Дорошенко. — Тож серед укр. демократів-радикалів можна було знайти людей і дуже радикально, а то й соціалістично настроєних і, навпаки, людей досить уміркованих.

Се, розуміється, не могло не вести до незгоди, котру даремне пробувано полагодити частим перероблюванням програми. Але ця широкість рамок партії мала й свою додатню сторону — завдяки їй багато елементів, що інакше стояли б осторонь, втягнулися в організоване укр. життя. Се значно зміцнило й поширило українську пропаганду".

ТАКИМ чином, на початку ХХ ст. в Україні з'явилося декілька національних партій лівого та центристського гатунку. О. Субтельний звернув увагу на те, що в українському політичному спектрі не вистачало партії консерваторів. Це був, на його думку, недолік, бо згадана прогалина змушувала "українців відповідних переконань вступати до російських консервативних партій". Тоді варто замислитись, а що ж заважало "українцям відповідних переконань" створити свою власну партію? Очевидно, що брак української консервативної традиції. Спроби П. Куліша започаткувати державницький напрямок суспільно-політичної думки не знайшли і, очевидно, не могли в реаліях другої половини ХІХ ст. знайти послідовників. Лише окремі представники класу великих землевласників-поміщиків виявляли національну свідомість, в той час як основна їх маса через систему станових пільг була так тісно зв'язана з царизмом і поміщицькими верствами Росії, що плекати найменші надії на їх участь у національно-визвольному русі, в основі якого до того ж лежала демократична традиція, не доводилось. Події революції 1905–1907 рр. показали, що консервативні елементи склали основу політичних партій, які стали на захист самодержавства. Спроби В. Липинського сформулювати українську ідею на територіальній основі і в такий спосіб залучити до українського руху землевласників після революції 1905 р. теж особливого успіху не мали. Коло прибічників Липинського не перевищувало 30 чоловік. Сам він у листі до С. Єфремова 9 квітня 1913 р. з сумом констатував, що "українське громадянство нашого руху не розуміє і в ньому не орієнтується, а то в результаті виходить на користь вшехполяків, котрі ви-

користовують наше відокремлення (говорю про українців-римокатоликів) і при допомозі всяких засобів стараються наш гурток попросту винищити".

Якщо говорити про органічні вади українського політичного руху на етапі його становлення, то варто звернути увагу на обмеженість його соціальної бази. Загалом її складала інтелігенція, до якої долучалася лише незначна частина робітничого класу і селянства. Через зрусифікований характер українського міста промисловий робітничий клас потрапив до сфери впливу російської соціал-демократії, яка до того ж утворилася дещо раніше української і мала розгалужену мережу організацій в Україні¹. Непростими вийшли і стосунки УСДРП з селянством. Через соціал-демократичну доктрину, яка розглядала селянство як рудимент феодального суспільства, українське селянство не знайшло в УСДРП виразника своїх соціальних настроїв. Як на характерний приклад, варто зіслатися на оцінку II з'їздом УСДРП селянських антипоміщицьких стихійних виступів 1905 р. Ці рухи українськими соціал-демократами були визнані "виразом дрібно-буржуазних інстинктів", "цілком реакційними". З'їзд ухвалив "не тільки не підтримувати таких селянських рухів, але всі сили ужити для того, щоб розвіяти ті ілюзії, які селяни покладають на ці розрухи, і щоб переконати селян, що лише організована і планомірна боротьба за соціалістичний лад є для них, як і робітників, єдиним виходом з теперішнього пригніченого становища".

Не змогли перетворитись у масові політичні сили ні Українська радикально-демократична, ні Українська народна партії. За таких умов в українських містах створювався сприятливий ґрунт для дії загальноросійських політичних сил, а село значною частиною залишалося поза політичним життям. У своїх спогадах М. Ковалевський писав:

"Брак політичної організації тодішнього українства бив просто в очі: адже довкола були українські села з їх

¹ Російська соціал-демократична робітничка партія створилася 1898 р. на з'їзді у Мінську. На II з'їзді партії 1903 р. було затверджено програму і статут партії, під час голосування яких партія розділилася на більшовиків і меншовиків. На 1905 р. партія мала в Україні чисельні організації: Київська — 500 членів, Уманська — 150, Кременчуцька — 300, Полтавська — 400, Харківська — 300, Миколаївська — 200, Одеська — 1000, Катеринославська — 1000, Олександрівська — 250 членів. Крім того, існували менші за чисельністю організації в Бердянську, Єнакієвому, Бахмуті, Луганську, Єлисаветграді, Херсоні, Лубнах, Ромнах, Новомосковську, Житомирі. Більшість українських організацій РСДРП в 1905 р. стояли на меншовицьких позиціях.

соціальними і політичними потребами, були часто свідомі своїх зусиль селяни, які знали, чого хочуть і для яких розв'язання української справи поєднувалося з необхідними соціальними реформами. Була й інтелігенція, що могла сформулювати ці політичні і соціальні прагнення народних мас. Отже, були всі елементи для поширення політичної бази українського руху. Ця стихійна сила українства відчувалася на кожному кроці: не було однак ще тієї іскри, яка народню енергію скерувала б в українське річище".

Остання думка сповна знайшла своє підтвердження в подіях революції 1905–1907 рр.

НАРОСТАННЯ суспільно-політичного напруження в поєднанні з кризовими явищами економіки на початку ХХ ст., невдалий для Росії розвиток війни з Японією обернулись революцією 1905–1907 рр. Звістка про січеву "криваву неділю" у Петербурзі розлетілась по всій країні і стала поштовхом масових антиурядових робітничих виступів. 12 січня 1905 р. в знак протесту проти розстрілу петербурзьких робітників розпочався політичний страйк робітників промислових підприємств Києва. Аналогічні страйки в січні відбулися у Харкові, Катеринославі, Житомирі, Бердичеві. В січні—березні в Україні мали місце 180 страйків, в яких взяло участь 170 тис. чоловік. Поряд із робітничим класом до революційної боротьби включалось селянство: за перші три місяці 1905 р. в Україні відбулося 140 селянських виступів. Селяни громили поміщицькі маєтки.

Протягом року революційний рух наростав. У вересні—грудні 1905 р. в Україні сталося 1900 селянських виступів, було розгромлено 600 поміщицьких маєтків, селянський рух охопив 64 з 94 повітів України, в 61 селі мали місце зіткнення селян з поліцією та військами. Криваву розправу над селянами каральні війська влаштували в с. Великі Сорочинці на Полтавщині.

У жовтні відбувся всеросійський політичний страйк, в якому взяли участь 120 тис. робітників України. Гасло "Геть самодержавство!" оволодівало масами. Революційний рух проник в армію. 14 червня спалахнуло повстання на броненосці "Князь Потёмкин-Таврический", деяких інших суднах Чорноморського флоту. В повстанні взяло участь близько 2 тис. матросів. У листопаді в Севастополі повстали моряки крейсера "Очаків", у Києві відбувся виступ саперів під проводом Б. Жаданівського, у Харкові — збройна демонстрація солдатів 269-го Богодухівського піхотного полку. Кульмінацією революції стало грудневе збройне повстання робітників

Москви. Збройні сутички робітників з військами мали місце в Києві, Катеринославі, Харкові, Олександрівську, Дебальцевому. Розвиток революції супроводжувався організацією робітничого класу створенням Рад робітничих депутатів та профспілок. На селі дістали поширення організації "Всеросійського селянського союзу".

Під натиском революційних мас царизм був змушений піти на ряд поступок у демократизації суспільно-політичного ладу країни. 17 жовтня 1905 р. цар підписав маніфест "Про удосконалення державного порядку", який обіцяв запровадження громадських свобод слова, друку, сумління, зборів та спілок, скликання законодавчої Державної думи.

Політичні маневри царизму потягли за собою перегрупування політичних сил країни, формування нових політичних партій. У жовтні виникла Конституційно-демократична партія Росії. Кадети, до складу яких увійшли видатні діячі науки, освіти, юриспруденції, медицини, стали однією з найвпливовіших політичних сил країни. Партія ставила своїм завданням перетворення Росії у конституційну парламентарну монархію. Велика промислово-торгівельна та фінансова буржуазія, а також значна частина великих землевласників об'єдналися в "Союзе 17 октября". Октябристи боронили єдину і неподільну Росію з сильною монархічною владою.

Уособленням найреакційніших політичних сил зробився "Союз русского народа", в ідеологічну основу якого були покладені гасла російського націоналізму: "Єдність і неподільність Російської імперії, непорушність головних підвалин російської державності", "тверда царська влада, заснована на безпосередньому єднанні царя з народом". Шовіністична, націоналістична ідеологія об'єднала в "Союз русского народа" найреакційніші, чорносотенні елементи. Великі організації союзу виникли в Україні: лише в Катеринославі, Києві, Одесі і Харкові союз мав близько 25 тис. членів.

Помітну роль у політичному житті України відігравали єврейські політичні партії. Поряд із соціал-демократичним Загальним єврейським робітничим союзом Росії та Польщі ("Бунд"), який виник ще у 1897 р., під час революції 1905-1907 рр. створилися Союз досягнення повних прав євреїв у Росії, Єврейська народна партія, які стояли на сіоністських позиціях, а також три соціалістичні партії: Сіоністська соціалістична робітнича партія, Єврейська соціал-демократична робітнича партія ("Поалей-Ціон") і Єврейська соціалістична робітнича партія ("Серп"). Певним впливом,

особливо на Правобережній Україні, Волині користувались польські партії.

У розбурханому революцією морі соціальних пристрастей, у досить широкому спектрі політичних сил довелося шукати місце і українським політичним партіям. Досвід 1905 р. показав, що поряд з економічними і соціальними вимогами революція піднімала і національні гасла. У листопаді 1905 р. у Петербурзі відбувся з'їзд представників політичних партій неросійських народів імперії. В його роботі взяли участь понад 100 делегатів, в яких третина була українцями. З'їзд ухвалив постанову про необхідність перебудови Російської держави у федерацію. Вимоги автономії України, запровадження навчання в школах рідною мовою висувували українські організації "Всеросійського селянського союзу". З аналогічними вимогами виступали українські студентські громади. 2 березня 1905 р. Тимчасовий український революційний комітет, утворений студентами-українцями Петербурга, видав відозву "До українського громадянства, студентства, робітництва і українських офіцерів у Петербурзі". В ній, зокрема, йшлося про те, що гасло демократичної республіки, виголошене російською демократією, не є самодостатнім для українців, бо "українська демократія, українські маси потребують забезпечення не лише своїх загальногромадянських прав, але й своїх окремих прав національних... З цим гаслом національного визволення і повинні виступити українські маси в Петербурзі". Зустрічалися національні гасла і у вимогах робітників та селян, але, без сумніву, соціальна складова у них домінувала. Ця обставина і визначила різну тактику і поведінку українських партій у революції.

Розкол РУП відбувся під впливом того, що значна частина її членів за головний орієнтир політичної діяльності взяла саме соціальні проблеми, а національні вважала за перепону до класової консолідації пролетаріату. Українська соціал-демократична спілка в роки революції з питань стратегії і тактики поділяла погляди меншовиків, зрештою, перетворилася в територіальну меншовицьку організацію і цим себе вичерпала як українська політична партія. Характерними в діяльності "Спілки" були її зв'язки з "Бундом".

Революція стала важким випробуванням для УСДРП, лише в грудні 1905 р. вона зуміла зібрати свій з'їзд і конституюватись як політична партія. Арешти у грудні 1905 та лютому 1906 рр. великої групи провідних діячів партії, знищення її підпільної друкарні викликали, зазначає Г. Касьянов, "своєрідну моральну кризу серед партійної інтелігенції,

кризу, яка підсилювалась ворожістю до неї колишніх товаришів по РУП, які об'єдналися з російськими соціал-демократами". Прямою ознакою цієї кризи можна вважати лист, написаний групою членів партії з Лук'янівської в'язниці, в якому вони, посилаючись на обставини моменту, на відсутність соціального ґрунту для існування окремої української соціал-демократичної партії, закликали однопартійців до об'єднання з РСДРП. "Ми твердо стоїмо на ґрунті принципів УСДРП, але, разом з тим, гадаємо, що ці принципи не можуть тепер висловлювати боротьби українського пролетаріату, не можуть з'єднати український пролетаріат, і тому Українська соціал-демократія як партія існувати не може, — говорилося в листі. — Це лише ідейна течія, котра в будучині розів'ється, і в будучині неблизькій...".

Об'єднавчі тенденції в лавах соціал-демократії в умовах, коли революція пішла на спад і єдність сил багато чого була варта, стали загальним явищем: більшовики об'єднувалися з меншовиками, до складу РСДРП увійшли "Бунд", соціал-демократія Польщі і Литви, Латвійська соціал-демократична партія. У квітні 1906 р. у Стокгольмі зібрався IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП. На нього з дорадчим голосом і пропозицією до об'єднання прибув представник ЦК УСДРП М. Порш. УСДРП була згодна увійти до РСДРП як крайова автономна організація. Єдиною з боку українських соціал-демократів умовою було внесення до програми РСДРП пункту про автономію України. Визнаючи загалом принцип самовизначення націй, РСДРП не знайшла можливим конкретно визнати автономію України, що й залишило українських соціал-демократів за межами РСДРП.

Незважаючи на це, УСДРП продовжувала діяти. В 1907 р. в її лавах налічувалося понад 3 тис. членів, в основному студентів, гімназистів, ремісників, селян. За своєю тактикою і програмними вимогами в соціальній сфері УСДРП була дещо лівіша "спілки", посідала проміжну позицію між більшовиками і меншовиками. Українські соціал-демократи, як і "спілчани", досить часто солідаризувалися у виступах з РСДРП і Бундом. Наприкінці 1905 р., коли Україною прокотилася хвиля антисемітських погромів, ці партії спільно зайнялися створенням робітничих збройних самооборон. В 1906 р. УСДРП, як і російська соціал-демократія, проводила політику бойкоту виборів до I Державної думи, висовувала гасло боротьби за Всенародну установчу раду і збройне повалення царизму. В аграрному питанні УСДРП стояла за муніципалізацію землі, передання всіх державних, удільних,

монастирських та великих приватних маєтків у руки крайових самоврядувань. Тут вона виявилася ближчою до меншовиків, ніж більшовиків. Партія взяла участь у виборах до II Державної думи і провела до неї одного свого представника, який входив до спільної соціал-демократичної фракції.

Помітного успіху УСДРП досягла в агітаційно-пропагандистській діяльності. На початку 1906 р. вона почала видання у Петербурзі теоретичного органу — журналу "Вільна Україна", який був закритий цензурою на шостому числі. У травні того ж року в Києві українським соціал-демократам вдалося видати чотири числа газети "Боротьба", після чого партія випускала нелегально "Соціал-демократ", а з травня 1907 р. — легально газету "Слово". Крім того, УСДРП за час революції видала вісім брошур і понад мільйон примірників прокламацій. Представники цієї партії 1907 р. брали участь у роботі Штутгартського конгресу II Інтернаціоналу.

Загалом соціальна складова частина політичної діяльності брала в УСДРП гору над національною, проте партія була далекою від національного нігілізму. Діалектику поєднання соціального і національного в політиці УСДРП можна збагнути в статті С. Петлюри "Українські катедри і український пролетаріат", опублікованої 22 вересня 1907 р. в київському "Слові". Через систему міркувань про подвійний гніт пролетаріату пригнобленої нації автор статті приходить до висновку, що український робітник "знає причини такого лиха і свідомо бореться проти нього. Але не обмежує цієї боротьби, як націоналісти, однією тільки боротьбою за національні права, а повстає проти капіталістичного ладу, який між іншими формами гніту для свого добробуту вимагає і гніту над недержавними націями. От через віщо і український пролетаріат не ставить байдуже до того, яка на Україні буде школа і культура".

Отже, для українського соціал-демократа С. Петлюри, як і для більшості його партії, національне не має особливої самоцінності, а сенс його стає зрозумілим на полі соціальної боротьби. Ця характерна особливість в її загальній формі буде притаманна діяльності УСДРП і в 1917 р.

Аналізуючи поєднання національних і соціальних аспектів діяльності УСДРП в роки революції 1905–1907 рр., варто звернути увагу на зауваження меншовика К. Залевського в нарисі "Національні партії Росії" ("Общественное движение в России в начале XX века". Т. 3. Кн. 5. СПб., 1914). Даючи оцінку УСДРП, він відзначив: "Постійна ж діяльність серед широких робітничих мас сприяла подальшому звільненню її

від націоналізму і зближенню з РСДРП". Додамо лише, що це зближення відбувалося за рахунок ослаблення контактів з українськими партіями, яких УСДРП вважала або ідейно, або класово ворожими до себе. Підставу для цієї думки дають рішення III з'їзду УСДРП (квітень 1907 р.), які, з одного боку, засудили створення Української трудової громади в складі Державної думи, а з іншого — ще раз підтвердили готовність українських соціал-демократів до об'єднання з РСДРП на принципах автономії. Логіку цих рішень слід шукати в контексті політичних цінностей українських соціал-демократів. Для них класова солідарність здавалась незмірно вищою за національну. Негативне ставлення до створення українського депутатського об'єднання пояснювалось у постанові з'їзду його можливою класовою різномірністю. УСДРП брала на себе зобов'язання критикувати дрібнобуржуазну позицію громади, відколювати від неї пролетарські елементи, протиставляти націоналістичній позиції громади свої чітко класові погляди в галузі національного питання, зрештою, вважала неможливим належність депутатів соціал-демократів до громади.

УСДРП не допускала можливості блоку українських національних політичних сил. Класова марксистська ортодоксія панувала в ній над почуттям національної свідомості. Про ситуацію 1907 р. в статті "З українського життя в минулому році" С. Петлюра писав:

"...У глибині народного життя українського народу відбувається цікавий процес диференціації українського громадянства на класи, на групи, на гурти. Інтереси цих класів протилежні, не однакові; українська буржуазія, буржуазна інтелігенція єднається біля радикально-демократичної партії, українські трудящі маси, на чолі з українським пролетаріатом, гуртуються біля партії соціал-демократичної... Досі партія українських націоналістів, або, як вона себе називає, Українська народна партія, нічим на ділі себе не показала і залишається пустоцвітом на українському політичному полі. Мало дає про себе знати і Українська демократично-радикальна партія".

Далі С. Петлюра критикує УРДП за її солідарність з Українською трудовою громадою, а останню за те, що вона використовувала національну ідею для консолідації українських сил. "Ставши на такий ґрунт, Громада зробила велику помилку і зашкодила скорішому поділу українського громадянства на протилежні по своїх економічних завданнях соціальні групи, так потрібному для розвитку класової боротьби на Україні," — підсумовує один із провідних діячів УСДРП.

З наведених цитат статті С. Петлюри можна зрозуміти, що Українська радикально-демократична партія обрала дещо іншу, ніж соціал-демократи, тактику. Згаданий вище К. За-левський, характеризуючи УРДП, відзначив, що "її діяльність завжди мала пристрасний національний характер, але елемент націоналістичний був у ній дуже слабким". До цього слід додати, що поміркованість, поступовство були характерною рисою цієї партії не лише в національному питанні. Ліберально-демократична орієнтація партії, особливо її провідних діячів, робили її близькою в загальнополітичному контексті до партії кадетів. Чимало членів старої Громади вступили до Конституційно-демократичної партії, тому УРДП перебувала в полі впливу кадетів, але одночасно змогла винести від такого зв'язку і певну користь для себе і української справи.

На відміну від соціал-демократів радикал-демократи не стали бойкотувати вибори до І Державної думи, активно використали пропагандистсько-агітаційну кампанію. Якщо за власним списком УРДП вдалося провести до Думи лише В. Шемета, то за списком кадетської партії туди потрапили І. Шраг, П. Чижевський, М. Біляшівський. Скориставшись цим успіхом, партія розгорнула діяльність з консолідації обраних від України депутатів у окрему думську українську фракцію, зрештою до неї увійшло 44 депутати, переважно селяни. І Державна дума проіснувала всього 72 дні і була розпущена.

У ІІ Державній думі українська фракція ("Українська трудова громада") була ще більшою — 47 депутатів. Хоча жодного безпосереднього члена УРДП у фракції не було, остання в своїй діяльності керувалася програмними вимогами радикал-демократів: виступала за автономію України, місцеве самоврядування, запровадження української мови до школи, суду, церкви.

Думська діяльність — безсумнівний успіх у розвитку українського руху, який засвідчив не лише його ідейне існування, а й високий ступінь організованості. Праця в Думі дозволяла українській інтелігенції набувати досвіду державної діяльності, використовувати думську трибуну для пропаганди національної ідеї, відстоювання потреб краю. Значним чином у 1917–1918 рр. Центральна Рада використовувала регламент і принципи діяльності Державної думи.

Вже перша думська українська фракція у спілці з петроградською українською громадою розгорнула в червні 1906 р. видавництво часопису "Украинский вестник", який став ру-

пором української ліберально-демократичної думки в столиці імперії. Виходив часопис під редакцією М. Славинського — члена УРДП, активну участь у його підготовці брали М. Грушевський, Ф. Вовк, О. Лотоцький, О. Русов, П. Стебницький. На особливу увагу заслуговують статті М. Грушевського "Единство или распадение России", "Национальный вопрос и автономия", "О зрелости и незрелости", "Наши требования", в яких він познайомив російський загал з українською програмою і одночасно виклав своє власне розуміння російської і української історичної перспективи, сформулював теоретичне і політичне кредо, з яким пізніше став до керма Української Центральної Ради.

М. Грушевський виступив прихильником національно-територіальної автономії України. Запровадження її він насамперед виводив з необхідності вирішення національного питання як органічної складової частини демократизації державного ладу Росії:

"Тюрма народів може зберігати своїх мешканців, лише поки зачинена і охороняється; в ній нема добровільних жителів. Зберегти єдність країни можна тільки формуванням суспільних інтеграційних чинників. Шлях до цього один — широке запровадження принципу національно-територіальної і обласної автономії і забезпечення національних прав всім народностям на їх територіях і поза ними".

Цікаво, що незважаючи на фах історика, Грушевський на відміну, скажімо, від Міхновського підстави національного обособлення українського народу не шукає у сивій давнині, історичній легітимності української держави, а виходить з факту існування українського народу, який "займає в Росії суцільну територію з ясно окресленими етнографічними кордонами" і до того ж за своїми психофізичними властивостями, історичними особливостями, за характером економічних відносин, складом культури є цілком самобутнім. На думку М. Грушевського, це є достатнім для того, щоб в оновленій демократизованій Росії українці знайшли "сприятливі умови для свого культурного і суспільного розвитку та національного самовизначення".

Яким же бачить М. Грушевський механізм запровадження національно-територіальної автономії України? З демократизацією Росії відбувається її реорганізація у федеративну державу. Центральна влада здійснює функції, які "в інтересах державного союзу і кращої своєї організації залишаються у веденні загальноімперських міністерств", але конституція країни повинна залишити місцевим органам ши-

роке поле діяльності і нормування місцевих відносин, право законодавчої ініціативи, а також такий порядок взаємин з центром, за яким економічні багатства краю були б зорієнтовані на забезпечення місцевих культурних і соціальних потреб. Грушевський висловлюється за децентралізацію церковного управління, реорганізацію армії з тим, щоб вихідці з окремих етнічних територій служили якомога ближче до рідних земель.

Етнічні, зокрема українські землі, повинні бути виділені з підпорядкування загальній адміністративно-державній системі управління, і поряд з органами місцевого самоуправління отримати органи автономного обласного законодавства та управління. Вищим органом української влади повинен стати сейм, який обирається загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням. Кордони України повинні бути визначені за етнічним принципом. Важливим моментом у пропонуванні М. Грушевським схемі забезпечення національно-державної автономії України є обстоювання прав національних меншин на її території. Меншини повинні отримати правові гарантії "вільного існування і здійснення своїх національних і культурних запитів".

Повертаючись до теми діяльності УРДП за часів першої російської революції, поряд з думською діяльністю варто виділити ще добре поставлену справу налагодження української періодики. Царський маніфест зняв перепони на українське друковане слово. 24 листопада 1905 р. у розвиток ідей маніфесту були видані тимчасові правила про друк, які дозволяли видання періодичної літератури мовами народів Росії, ліквідовували попередню цензуру. Вже у листопаді 1905 р. на кошти і зусилля родини Шеметів у Лубнах вийшла перша на території Наддніпрянської України україномовна газета "Хлібороб". У грудні розпочалося в Полтаві, а потім було перенесено до Києва видання журналу "Рідний край". 1 січня 1906 р. український читач отримав перше число щоденної газети "Громадська думка", яка у серпні того ж року була заборонена, але швидко відновилася під назвою "Рада". 1906 р. Б. Грінченко почав видання журналу "Нова громада", а завдяки ініціативі М. Грушевського до Києва у 1907 р. було переведено редакцію "Літературно-наукового вісника". Його ж зусиллями 1907 р. у Києві було створено Українське наукове товариство за зразком Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові.

У 1905 р. у Східній Україні набули поширення "Просвіти". Перша з них виникла 8 жовтня 1905 р. в Катеринославі. В

1906–1907 рр. з'явилася ціла мережа "Просвіт", які мали характер літературно-освітніх та мистецьких національних товариств. Одночасно "Просвіти" вели агітаційно-пропагандистську діяльність, поширювали і навіть видавали літературу.

Поряд з "Просвітами" у містах засновувалися українські клуби. Під час революції 1905–1907 рр. в Україні з'явився ряд видавництв ("Шлях", "Час", "Дзвін", "Лан"), завдяки яким українська книжка ставала масовою і доступною для читача.

Безумовно, це все можна віднести в актив діяльності ліберально-демократичних українських кіл та їх партії — УРДП. Проте в масовій політичній роботі великих успіхів у партії не було. Вона залишалася переважно партією української інтелігенції.

В джерелах не залишилося будь-яких помітних слідів діяльності Української народної партії. В 1905 р. вона намагалася розгорнути у Львові видання "Самостійної України", але далі одного номера в цій справі не просунулася. Відомо, що у 1907 р. партія провела свій з'їзд, який принципових змін в її діяльність не вніс. Навіть апологет української самостійницької ідеї Р. Млиновецький змушений був констатувати, що по завершенні революції 1905–1907 рр. "діяльність УНП завмерла". На часи першої російської революції припадають перші, але безуспішні спроби до організації партії українських есерів.

РОЗГІН II Державної думи 3 червня 1907 р. знаменував остаточну поразку революції. Росія вступила в нову смугу політичного життя — період століпінського правління, який характеризувався жорстокими переслідуваннями революційного руху, до якого був віднесений і український національно-визвольний рух.

З 1907 р. губернії України перебували у стані надзвичайної охорони, що дозволяло урядові за допомогою армії, поліції нищити робітничі та селянські організації, насамперед політичні. Організації УСДРП були розгромлені, частина її керівників була арештована, а частина змушена емігрувати за кордон. У звіті Копенгагенському конгресові II Інтернаціоналу ЦК УСДРП відзначав, що за два роки "від часів Штутгартського конгресу до літа минулого 1909 р. партія наша являла сумну картину ступньового підупаду й розпаду її організацій". Організаційні негаразди посилювалися ідейними розбіжностями, які вилилися в довготривалі дискусії пар-

тійної верхівки, і остаточно паралізували активну партійну діяльність.

Всі здобутки революції завойовані de-facto і не були закріплені законодавчо, що спрощувало наступ реакції на суспільство, а з іншого боку, породжувало в середовищі інтелігенції розчарування в революції і політичній діяльності. "Навіть між студентством загальна реакція викликала нахил більше до культурної, а не до політичної роботи", — відзначав П. Феденко. Ця тенденція з особливою силою відбилася на діяльності УРДП. Оскільки вона була складена з досить різномірних елементів, то в її середовищі відбувався процес розмежування, в основі якого лежала дилема: чи продовжувати політичну діяльність легальними і нелегальними засобами чи зосередити сили на культурницькій діяльності. Перемогла зрештою друга тенденція. УРДП в 1908 р. реорганізувалася в позапартійне *Товариство українських поступовців* (ТУП).

Можна зробити закид українській ліберально-демократичній інтелігенції за її відмову від політичної діяльності, за "друге видання", як влучно визначив Г. Касьянов, Української загальної позапартійної організації. Але не можна не відзначити, що в такий спосіб вдалося вивести з-під репресій і так порівняно невелике коло української інтелігенції, яке в добу нової революції взяло на себе ініціативу створення і керівництво Центральною Радою. Після створення ТУП до нього пристала і частина соціал-демократичної інтелігенції. Товариство українських поступовців являло собою напівлегальну організацію. Вищим органом товариства був з'їзд, який збирався щорічно, між з'їздами керівництво організацією здійснювала виборна рада ТУП. Неофіційними органами ТУП була газета "Рада" у Києві та журнал "Украинская жизнь", який видавався з 1912 р. у Москві.

Було б вочевидь невірним твердження, що ТУП зовсім не втручалася в політичне життя. Точніше буде сказати, що воно проводило політичну діяльність надзвичайно обережно, з інших позицій, всіляко уникаючи загострення стосунків з владою. ТУП шукало собі союзників серед російських поступових політичних сил.

У 1911 р. ця організація увійшла до складу загальноросійського Союзу автономістів-федералістів. У 1912 р. під час виборів до IV Державної думи тупівці підтримували партію кадетів. Їх програмні вимоги полягали в обстоюванні:

- 1) українізації початкової школи;
- 2) запровадження у середній та вищій школах як обов'язкових дисциплін української мови, літератури, історії;

3) використання української мови в церкві, суді, громадських і державних установах;

4) скасування мита на закордонні українські книжки.

Кадети згодились підтримувати ці вимоги в Державній думі і декілька разів протягом 1913-1914 рр. порушували питання утисків проти української мови з думської трибуни, хоч і без особливого успіху. Неприйнятними для кадетів були вимоги автономії України.

Після поразки революції частина української інтелігенції, відійшовши від прямої політичної діяльності, знайшла собі застосування у кооперативному русі. "В кооперацію втягується все краще, що було в українській народній інтелігенції: іде сільський вчитель, іде лікар, агроном, іде літератор", — відзначав один з перших істориків кооперативного руху П. Височанський. Почавши з заперечення централістських і відстоювання федералістських принципів побудови кооперації, українська інтелігенція швидко перетворила кооперативний рух в одну із важливих складових українського національно-визвольного руху. Через кооперативні товариства, яких у 1912 р. в Україні налічувалося до 2476, до громадського життя вливалися тисячі нових членів. За допомогою низової інтелігенції кооперативи ставали центрами, де ідеї, вироблені українською національною інтелігенцією, потрапляли в масову свідомість. Вимоги автономії української кооперації окрім свого утилітарно-економічного значення були провісниками майбутньої автономії України. Кооператори видавали українською мовою часописи: "Наша кооперація", "Українська кооперація", "Світова зірниця", "Комашня", "Рілля", неодноразово порушували питання про запровадження української мови в кооперативне діловодство.

Розкутий революцією і посилений свіжими інтелігентними силами, український культурницький рух вирвався з рамок тісної гуртківщини, став масовим суспільним явищем. Помітно зміщувалися акценти в ідейно-політичних поглядах українських соціал-демократів у бік національного. Скажімо, в статті "Ідейна боротьба з українством" С. Петлюра констатував:

"Такі визнані факти з національно-політичного життя України, як організація українських парламентських фракцій в першій та другій Державних думах, участь українських політичних партій у виборах, поява молоді політичної преси української, участь українських діячів у роботах різних з'їздів представників культурно-просвітних товариств, поява і хуткий розвиток національних просвітних товариств

на Україні і т. д. — всі такі факти не могли не звернути на себе уваги..."

Ця констатація помітно відрізнялась від згаданих вище рішень III з'їзду УСДРП щодо українського парламентського об'єднання. Щоправда, стаття Петлюри не позбавлена гострих шпильок проти ліберально-демократичної української інтелігенції. Автор не поспішає визнати її заслуги в культурному розвитку, особливо неприємна для нього думка про лідерство М. Грушевського в українському русі. "Ніколи таким "главою" проф. Грушевський не був і ту національну програму, яку він розвивав у своїх фейлетонних статтях, ніколи, звичайно, не можна признати за повний вислів ідейних змагань всіх груп і класів українського громадянства, на неї не пристануть, з одного боку ті з них, які стоять лівіше проф. Грушевського, а також ті, що стоять вправо від нього", — твердив С. Петлюра.

Ще далі пішов один з ідеологів УСДРП Л. Юркевич (Рибалка). У 1910 р. він прийшов до висновку щодо необхідності знищити монополію поступової інтелігенції на національно-культурницьку діяльність. Конкуренцію їй повинен був створити робітничий клас, який у свою чергу треба було зробити національно свідомим. Юркевич виступив з програмою формування національної свідомості робітничого класу. Кинувши в партійні лави гасло "навчити робітника почувати себе українцем, бути людиною національно свідомою й освіченою", він одночасно закликав однопартійців до боротьби з національним ліберально-демократичним рухом. Такий підхід сприяв концептуалізації національного питання в соціал-демократичних українських колах, але зберігав внутрішню роз'єднаність національно-визвольного руху, посилював його суперечності. Відбувалося це в момент фронтального наступу російської держави і російських суспільно-політичних сил на український рух.

У 1908 р. сенат відхилив скаргу засновників полтавської "Просвіти" на незатвердження її губернатором. Рішення сенату було мотивоване тим, що передбачена мета "Просвіти" "допомогти культурно-просвітному розвитку української людності Полтавщини криє в собі сепаратистські змагання й може привести до небезпечних наслідків". Це рішення зорієнтувало місцеву адміністрацію, створило прецедент для наслідування. Почавши з заборони окремих газет, журналів, "Просвіт", клубів, царська влада в 1910 р. циркуляром міністра внутрішніх справ П. Столипіна заборонила всяку організовану українську діяльність як іноземницьку, незалежно

від мети, яку вона переслідувала. В російській громадській думці завжди жило упередження щодо українського руху. Ще в часи революції 1905-1907 рр. М. Грушевський констатував:

"Що взагалі національне питання в прогресивних колах великоросійського суспільства не користувалося симпатіями, це факт, який нема потреби приховувати".

У часи реакції відсутність симпатії обернулася неприховуваною і гостро агресивною ворожнечею. В 1908 р. у Києві виник клуб російських націоналістів, сенсом діяльності якого стало українофобство. Голова клубу В. Савенко не переставав залякувати російську громадськість заявами про те, що українство "загрожує смертельною небезпекою великій російській державі". З аналогічними заявами і статтями виступав П. Струве, О. Погодін, М. Родзянко.

Офіційний погляд щодо українського руху продемонстрував у 1911 р. П. Столипін у рапорті на адресу сенату з приводу заборони створення у Москві клубу "Українська хата". Він зазначив, що український культурно-освітній рух "з точки зору російської державної влади вбачається вкрай небажаним і суперечить усім починанням, які уряд проводить щодо колишньої України".

Отже, для російського уряду Україна існувала лише в далекому минулому і національного майбутнього у неї бути в Росії не могло. Це підтвердили ганебні заборони у 1911 р. святкування 50-річчя з дня смерті, а у 1914 р. — 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка.

Нові гоніння на українство розпочалися з вибухом світової війни. 31 липня 1914 р. урядом було запроваджено військову цензуру і одночасно видано указ про заборону друку українською мовою. У зв'язку з цим було закрито газету "Рада", "Літературно-науковий вісник", "Українську хату", тижневик "Село". 1915 р. припинила своє існування решта української преси: журнали "Дзвін", "Рідний край", "Сяйво", "Світло", "Записки Українського наукового товариства". У листопаді 1914 р. після повернення М. Грушевського зі Східної Галичини через нейтральні країни в Київ його було заарештовано, до лютого 1915 р. він перебував під слідством у Лук'янівській в'язниці, а потім був висланий до Симбірська.

Російський уряд не обмежився розгромом українських організацій на власній території. Він повів його з потроєною енергією на захоплених землях Східної Галичини. Примусово закривались українські громадські, культурно-освітні ор-

ганізації, школи, нищилися газети, журнали, бібліотеки, переслідувань зазнало греко-католицьке духовенство, митрополит А. Шептицький був засланий до Сибіру.

На якийсь момент український рух під шквалом репресій втратив зовнішні ознаки життя, але досить швидко оговтався, знайшовши форми пристосування до діяльності в умовах війни. Влітку 1915 р. українська інтелігенція утворила "Общество помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий". Чимало її представників працювало в Комітеті Південно-західного фронту Всеросійського союзу міст, який очолював член ТУП барон Ф. Штайнгель. "З другої половини 1916 року в житті українського громадянства в Росії почав відчуватись якийсь перелом, — згадував Д. Дорошенко. — Минулося перше приголомшуюче вражіння катастрофи 1914–1915 років. Помалу вертався активний настрій, і люди, приглушені війною, прибиті сумнівами, знову почали оживати й гуртуватись коло старих своїх осередків, головню коло "Товариства українських поступовців".

Наприкінці 1916 р. ТУП оприлюднило свою декларацію "Наша позиція", в якій виступило з різким протестом проти російської дійсності, гонінь українського руху і війни, а заодно ще раз нагадало про програмні вимоги ліберально-демократичної течії українського руху:

"Ми, українські поступовці, стоїмо на основі автономно-федеративного устрою тих держав, з якими нас поєднала була Історична доля; державу ми розуміємо, як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути гнобителів і гноблених. Отже, боролись ми й боремось за демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому самостійно розвиватись й поступатись економічно, а єдиним простим шляхом до цього вважаємо націоналізування всіх форм приватного і громадського життя — школи, суда, церкви, адміністративних і громадських установ, органів самоврядування і т. ін."

Ще в березні 1915 р. група українських есерів налагодила в Києві видання нелегальної газети "Боротьба". В 1916 р. вона опублікувала проект програми партії українських есерів, в якому висовувалися гасла автономії України, федеративної перебудови Росії. У 1915-1916 рр. поступово почали відновлювати діяльність окремі групи української соціал-демократії. Важливе значення для активізації українського руху мала діяльність створеного у 1914 р. вихідцями з УСДРП та "Спілки" "Союзу визволення України".

Пожвавлення українського руху збіглося з наростанням революційного руху в Росії. Болючі соціально-економічні, політичні, національні проблеми, не розв'язані в Росії під час революції 1905-1907 рр. і загнані реакцією в глибини суспільного організму, вкрай загострилися світовою війною. В Росії визрівала нова революційна ситуація. Війна давно втратила популярність, антивоєнні настрої суспільства зростали з кожним днем. На кінець 1915 р. втрати Росії у війні складали 3 млн 400 тис. чоловік. У 1916 р. кількість мобілізованих в армію досягла 13 млн чоловік. В армію забиралось все працездатне чоловіче населення віком від 18 до 42 років. Відсутність достатньої кількості робочих рук насамперед позначилось на сільському господарстві скороченням посівних площ і падінням урожайності. В містах і селах відчувся брак продуктів харчування. Уряд змушений був вдатись до методів державного регулювання продовольства.

Війна підірвала промисловість. У 1916 р. з 53 доменних печей, що діяли в Україні перед війною, 35 не працювало. В тому ж році в Україні відбулося 218 страйків, у яких брало участь понад 190 тис. робітників.

У лоні російської буржуазії зріє розуміння того, що тільки радикальні зміни політичного ладу Росії зможуть дати надію на успішне завершення війни. В Державній думі поступово формується опозиційна більшість. На початку 1917 р. Росія впритул підійшла до нової революції.

Розділ другий

УКРАЇНЬСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ

§ 1. Лютнева революція: Петроград і Київ (столиця і провінція)

КІНЕЦЬ зими 1917 р. в столиці Російської імперії — Петрограді видався щедрим на події. 24 лютого, доведені до відчаю відсутністю продовольства, у місті застрайкували 200 тис. робітників. Наступного дня робота припинилася на десятках заводів і страйк став загальним. Маси народу з околиць Петрограда почали стікатися до центру, де проти них були кинуті козачі й піхотні частини. В ряді випадків поліція відкривала вогонь, з'явилися поранені та вбиті. 27 лютого у неділю проти демонстрантів почали використовувати кулемети. Голова Державної думи Я. Родзянко телеграфував Миколі II у ставку: "В столиці анархія. Уряд паралізований. Транспортування продовольства і палива прийшло до повного розладу. На вулицях — безладна стрілянина. Військові частини стріляють один в одного. Необхідно негайно доручити особі, яка користується довірою країни, скласти новий уряд. Гаяти час не можна". Увечері 26 лютого Я. Родзянко отримав підписаний Миколою II указ про призупинення діяльності Державної думи до початку квітня.

Ранком 27 лютого думська рада старійшин вирішила, з одного боку, царському указу не суперечити і вважати Думу недіючою, а з іншого — членам Думи не роз'їжджатися і негайно зібратися на "приватну нараду". Того ж дня Дума обрала зі свого складу Тимчасовий комітет, якому вручила "диктаторську владу".

Тим часом події у місті розвивалися по висхідній. До революційного народу почали приєднуватися військові частини. Це були Волинський, Литовський, Павлівський, Пре-

ображенський полки. Повсталі захопили арсенал, Петропавлівську фортецю, із в'язниць було випущено багато політичних арештантів. У Таврійському палаці конституювався Тимчасовий виконавчий комітет Ради робітничих депутатів, який провів вибори до ради. О 9-й вечора Рада робітничих депутатів провела своє перше засідання. Одночасно з Радою у Таврійському палаці, але в іншому крилі, засідав Тимчасовий комітет Державної думи, який вирішив взяти владу у країні до своїх рук. У відозві до військ Петроградського гарнізону комітет повідомляв, що, "усвідомлюючи всю відповідальність рішення, яке ним прийняте, комітет має впевненість, що населення і армія допоможуть йому у важкому завданні створення нового уряду, який би відповідав бажанням населення і міг би користуватися його довірою".

Протягом одного дня справу повалення старої влади було вирішено. Точніше сказати, вона впала сама. Цікаве спостереження з цього приводу зробив член Тимчасового комітету В. Шульгін:

"Це було 27 лютого 1917 року. Уже декілька днів ми жили на вулкані... У Петрограді не стало хліба — транспорт сильно розладнався через надзвичайні сніги, морози і, головне, звичайно, через напруження війни... Відбулися вуличні заворушення... Але справа була, звичайно, не в хлібі... Це була остання крапля... Справа була в тому, що у всьому цьому величезному місті не можна було знайти декілька сотень людей, які б співчували владі... і навіть не в цьому... Справа була в тому, що влада сама собі не співчувала.

Не було, по суті, ні одного міністра, який би вірив у себе і в те, що він робить... Клас колишніх владоможців сховався нанівець... Ніхто з них не був здатний стукнути кулаком по столу. Куди поділося знамените столипінське "не залякаєте!".

28 лютого Тимчасовий комітет Державної думи признав своїх комісарів із складу своїх депутатів для управління найважливішими міністерствами. Цілий день до Таврійського палацу підходили полки з командирами, демонструючи таким чином свою схильність до революції. Від імені комітету їх вітали Я. Родзянко і П. Мілюков. О. Керенський, який теж входив до складу комітету, згадував: "Часом стихія натовпу набирала такого могутнього розмаху, що, здавалося, ось-ось захопить всіх нас, але мало-помалу натиск її стихав, даючи нам декілька хвилин перепочинку. Здавалося, Таврійський палац стогнав і здригався від могутніх ударів людських хвиль. Зовні він більше нагадував військовий табір, ніж законодавчий орган". Того ж дня повсталі повністю оволоділи

містом. Війська, які знаходилися у Царському селі, перейшли на бік революції. Шліссельбурзька каторжна в'язниця без бою потрапила до рук повсталого народу. Одночасно були арештовані царські міністри Сухомлинов, Протопопов, Добровольський, Войновський-Крігер, Шаховський.

1 березня Тимчасовий комітет вів консультації з різними політичними діячами з приводу створення нового революційного уряду. Комітетом було вирішено вимагати від царя відречення від трону на користь малолітнього сина Олексія, регентом при якому повинен був стати молодший брат царя Михайло. На зустріч з царем були відправлені думські діячі О. Гучков та В. Шульгін.

Увечері 2 березня склад нового Тимчасового уряду цілком визначився. Його очолив голова Всеросійського Земського союзу безпартійний Г. Львов. До складу уряду увійшли кадети П. Мілюков, О. Мануйлов, М. Некрасов, О. Шингарьов, октябрист О. Гучков, трудовик О. Керенський, прогресисти О. Коновалов та Годнев, безпартійні М. Терещенко та В. Львов. Оприлюднюючи цей список у Катерининському залі Таврійського палацу, П. Мілюков не без пафосу констатував:

"Ще три дні тому ми були скромною опозицією, а російський уряд здавався всесильним. Тепер цей уряд рухнув у багнюку, з якою і поріднився, а ми і наші друзі зліва висунені революцією, армією і народом на почесне місце членів першого російського громадського кабінету".

На той час Микола II відрікся від престолу на користь свого брата. Трапилося це о 15 годині 2 березня у Пскові. Наступного дня від престолу відмовився і Михайло. В Росії перемогла революція. 300-літній період перебування імперії під рукою Романових, який характеризувався крайніми формами централізації влади, відійшов у історію. Симптоматично, що навіть швидка і безболісна смерть режиму була позначена тавром централізму. Поки у столиці вирували політичні пристрасті і бої, неосяжна країна знаходилася у звичайному для себе провінційному напівсні. Лише коли справа була зроблена, провінція здивовано дізналася, що вона перебуває у складі зовсім іншої за характером держави. Не складала тут винятку і Україна.

В УКРАЇНІ початок Лютневої революції збігся з роковинами народження і смерті Т. Шевченка. І цього разу про відкрите їх святкування не було і мови. С. Єфремов у статті "Сон — не сон: з приводу останніх Шевченкових роковин"

писав, що відбулися вони так, як звичайно проходили останніми роками:

"... Ні вітру, мовляв, ні хвилі із нашої України... На всіх языках все мовчало, хмари ще густіші зібралися на українському небі й розпорошене громадянство не спромоглося на те розворушення, що єднало українців у цей день за кращих, хоч і далеко не ідеальних часів. Навіть найлегальніші способи поминок у формі тих наївних панахид на Україні і цим разом були так само неможливі: не тільки чернігівські українці, а й по деяких інших місцях наші люде поцілували замок на церковних дверях і почули суворо-байдужу або злорадну відповідь: "нельзя". Довелось знов збиратися у катакомбах, освяченим звичаєм давніх часів. Але, коли тоді по таких таємних сходах панував здебільшого бадьорий настрої, бо ще світила надія попереду, то цим разом наворачалися більш сумні згадки про руйну в минулому і дисонансом бриніли поодинокі бадьоріші голоси".

Хроніку київських настроїв кінця лютого — початку березня 1917 р. передала через щоденник свого героя активна діячка українського руху 1917 р. письменниця Н. Романович-Ткаченко. Ось як починаються її "Записки дикої людини":

28 лютого. Ні так ще воно до 26 лютого все йшло як слід, як звичайно, як щороку бувало. Ясно й просто. 25-го, як і належало, як і щороку, заборонено концерт, 26-го й панихиду. І українським обивателям лишалося дозволити собі повечеряти, чи то пак чаю напитися вкупі. (Де ж тепер лаштувати вечерю, хоч би й ювілейну, як сир 3 рублі за фунт, а кав'яр — 10 руб.!).

За чашкою чаю (не дуже солодкого, як і слід по теперішнім часам) з сухим бутербродом... говорилося про те, що ми завжди тільки говоримо і на сьому кінчаємо. А треба б практичну роботу робити... І усі згоджувалися, що треба б практичну роботу робити: хтось має підготувати ґрунт для шкіл, хтось зав'язати стосунки з молоддю, хтось писати книжечки для селян і т. д. ...

Скінчилися бутерброди... Припинилися балачки. Земляки розійшлися тихо, як щороку. Спати пішли. І все було ясне, просте й звичайне. І мав настати довгий ряд днів сірих, тихих, сонних, до яких всі звикли, поза якими й життя не могли уявити собі.

і ось...

1 березня. Та чи ви чули? Чи чули? — зупиняє начальника на першій слові мій діловий доклад. — Ні, ви таки нічого не чули, бо таки верзете свою нісенітницю?

— Як то верзу? Яку нісенітницю? Я ж вам про біжучі канцелярійні справи... — хочу обуритися, але не встигаю; перед моїми очима папірець, друкований на машинці; начальник підсунув його мені й уважно дивиться на мене....

Читаю:

"Дума постановила не розходитися ... розруха, анархія... дума бере власть у свої руки... Нові народні міністри"...
Неймовірно оглядаю начальника.
"Що се"?!
— Отсе справи, які на черзі дня, які нам обіцяють багато.

Вмить вискочив я з кабінету і надрукував той папір, що дав начальник, той революційний документ, у кількох примірниках. Біжу до товаришів, до своїх українських товаришів... Щось же буде... Для нас щось буде.

2 березня. Дивні, неймовірні, надприродні діла! Усюди якісь збори. Насамперед у міській Управі — в зв'язку з новими телеграмами. Новий уряд, відповідальне міністерство, ліквідація старого режиму. І у нас, в відділі, збори для обрання представників... Куди? Та, куди треба буде. Тепер уже всюди потрібен буде голос народу, а ми ж народ. Ціла наша земська управа, мов схвилюваний улик, шумить, гуде. Забуті всі канцелярські справи, залишені всі папери... Інші папери пересовуються перед нашими очима. Свобода... рівність... новий лад... воля народу... єднання народу з військом... революція, з вибуху якої постало нове світле життя. Читаємо се все, написане чорним по білому, і впиваємося".

Звернемо увагу на психологічний стан київського суспільства, надзвичайно точно переданий письменницею, очевидцею, і спробуємо розширити і конкретизувати картину початку Лютневої революції у Києві. Варто одразу зауважити, що зробити це не так просто, оскільки коло джерел, які є у нашому розпорядженні, досить вузьке.

Перше повідомлення про події у Петрограді надійшло до Києва лише близько 15 годин 28 лютого. Це була відозва Я. Родзянка, в якій повідомлялося про падіння старої влади. Відозва була завірена підписом депутата думи Бубликова, призначеного Тимчасовим комітетом на посаду комісара залізниць. Телеграфне повідомлення приголомшило київську владу і вона просила Петроград ще раз підтвердити достовірність інформації. 28 лютого і наступного дня київські газети мовчали з приводу революції, але поступово інформація поширювалася в суспільстві.

1 березня о 6-й ранку міський голова Ф. Бурчак отримав ще одну телеграму від Тимчасового комітету. Того ж дня у Києві відбулося декілька нарад з участю управлінської верхівки міста та представників легальних громадських організацій. Ситуація була пікантна: місцева влада не знала як себе вести. Вирішено було телеграфувати до головнокомандуючого Південно-західним фронтом генерала Брусилова з запитанням, як поведе себе армія в даній ситуації. Обережна відповідь військових ("армія виконає свій обов'язок перед

рідним краєм") не внесла ясності в ситуацію. Нарада у міській управі прийшла до думки утворити громадський комітет з представників різних державних і громадських організацій, і який би для авторитетності його рішень мав у своєму складі представників усіх міських верств. Організація комітету затяглася на декілька днів. Лише 4 березня відбулося перше засідання виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій. Його очолив заступник міського голови М. Страдомський, а до складу увійшли найвпливовіші у місті діячі. Це і лідер київських кадетів Д. Григорович-Барський, і губернський комісар М. Суковкін, есери Й. Фрумін та К. Оберучев, дещо пізніше призначений Тимчасовим урядом комісаром Київського військового округу, меншовики Я. Цедербаум, О. Доротов, Алексєєв, а також діячі українського руху Ф. Штейнгель, Д. Коліух, А. Ніковський, Паламарчук.

Одночасно з Радою об'єднаних громадських організацій почали швидко виникати й інші інституції революційного гатунку. Ініціативу щодо формування Ради робітничих депутатів виявила група (60 чоловік) представників київських заводів і майстерень. 4 березня відбулися установчі збори Київської Ради робітничих депутатів. До її виконкому було обрано 37 осіб, серед яких переважали меншовики та есери. Очолював Раду есер Р. Незлобін, який пізніше, незважаючи на своє миролюбне прізвище, вніс багато особисто негативного у конфронтування загальноросійської демократії з українським рухом.

§ 2. Утворення Української Центральної Ради

До ПЕРШИХ днів березня відноситься і створення Української Центральної Ради. Обставини, за яких це трапилося, виявилися не чітко з'ясованими. Джерела, а це в переважній більшості спогади, не пояснюють, кому першому персонально прийшла в голову ідея створення такої організації, як була сформульована її назва.

У загальнішому плані відомо, що ініціатива належала Товариству українських поступовців, яке єдине з українських громадських і політичних організацій зуміло напівлегально продовжувати свою діяльність під час світової війни і пов'язаної з нею чергової кампанії урядових погромів українського руху.

На початку головним аргументом до обрання координуючого центру була потреба забезпечити представництво українських організацій у київських Раді об'єднаних громадських організацій, міській думі, губернській земській управі, а також об'єднати загнані у глибоке запілля розпорошені українські сили. Роль своєрідного координатора і централізатора спільних дій могла підказати і відповідну назву — "Центральна Рада". Друга іменникова частина цієї назви — "рада" — традиційно використовувалася в українському суспільно-політичному русі. Центральною радою називався керівний орган Української радикально-демократичної партії. Рада очолювала Товариство українських поступовців. У 1914 р. у Львові Головна Українська рада об'єднала представників усіх західноукраїнських політичних течій. У 1915 р. вона трансформувалася у Загальну Українську раду. Що ж до визначення "центральна", то воно могло бути вжитим для підкреслювання неординарного статусу ради, її зверхності над всіма іншими українськими організаціями. Свою роль могла відіграти і ще одна обставина, яка стане зрозумілішою дещо нижче, а саме: прагнення лівих українських політичних сил через означення "центральна" відділити загальний координуючий центр від керівництва ТУП.

Як не прикро, але доводиться констатувати, що сьогодні при вивченні історії Центральної Ради питань виникає значно більше, ніж знаходиться обґрунтованих відповідей. У літературі немає єдиної думки щодо точної дати її створення. Перший протокол засідання Центральної Ради був складений 9 березня. М. Грушевський, незмінний лідер Ради, але людина, яка не брала безпосередньої участі у її конституванні, називав датою створення Ради 7 березня. Ця ж дата фігурує у спогадах Б. Мартоса "Перші кроки Центральної Ради". До 7 березня як моменту відліку діяльності Центральної Ради схиляє і факт святкування саме в цей день 20 (7 ст. ст.) березня 1918 р. перших роковин Центральної Ради. Урочисте засідання Малої ради, присвячене цій події, М. Грушевський відкрив словами: "Українська Центральна Рада, яка організувалася у цей день рік тому назад..."

У 60-х роках при Українській вільній академії наук у Нью-Йорку була створена комісія для уточнення дат українських визвольних змагань, опосередкованим результатом роботи якої стало видання упорядкованої Я. Зозулею (членом Центральної Ради) книги. В ній днем заснування Центральної Ради названо 7 березня. Поширенішою версією є 4 березня. Її наводить більшість довідкових, енциклопедичних

видань, навчальних посібників. Авторство цієї версії належить Д. Дорошенкові (його "Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради"), який, щоправда, назвав 4 березня датою формальною, але далі при запозиченні ця ремарка зникла, а дата стала усталеною нормою.

Декілька років тому Д. Яневський, вивчаючи київську періодику початку березня 1917 р., звернув увагу, що збори, в ході яких виникла ідея створити Центральну Раду, відбулися 3 березня. При детальнішому вивченні цього джерела інший історик — І. Хміль виявив, що збори відбувалися і 3-го, і 4-го березня, з чого він виніс переконання, що формування складу Центральної Ради відбувалося протягом 3–4 березня. Обидва дослідники спиралися на матеріали газети "Киевская мысль". 4 березня 1917 р. ця газета повідомила, що ввечері 3 березня відбулися багатолюдні (до 100 присутніх) збори представників українських організацій, з числа яких було обрано 10 осіб з метою здійснення ними українських представницьких інтересів. Вже в цьому повідомленні вживається назва "Центральна Рада". В наступному числі газети говориться, що 4 березня зібралися ще більш численні і представницькі українські збори. Всі організації, які були представлені тут, "об'єдналися і увійшли до складу комітету "Центральна Рада". Цікаво, що ні в першому, ні в другому матеріалах газети, яка відрізнялася високим рівнем поінформованості, не вказано жодного прізвища перших членів Центральної Ради. У другому повідомленні говориться про очікуване повернення М. Грушевського до Києва, але нема жодного натяку на його обрання головою Ради. А це зміцнює в думці, що двома засіданнями справа не обмежилася.

Конституювання Центральної Ради ні 3 березня, ні наступного дня не завершилося. Більше того, спогади М. Грушевського та Д. Дорошенка, деякі інші матеріали переконують, що створення Центральної Ради розтяглося в часі майже на десять днів. М. Грушевський пише, що ще під час Шевченкових роковин в українському клубі "Родина", що, як говорилося вище, був центральним осередком Товариства українських поступовців, при обміні думками щодо гнітючої ситуації, що склалася, Л. Старицька-Черняхівська висловила думку про те, що серед повної тиші і мовчання не раз в історії відбувалися зміни, до яких завше треба бути готовими. Ці слова справили на присутніх враження (чи не це мав на увазі С. Єфремов, коли писав про поодинокі бадьорі голоси, які звучали дисонансом до загального настрою), і на

зборах було вирішено влаштувати у клубі постійне чергування. З цього моменту, говорить М. Грушевський, "перманентне засідання українське вже не переривалося". 28 лютого голова Комітету південно-західного фронту Всеросійського союзу міст барон Ф. Штайнгель, кадет і член ТУП одночасно, довідавшись про телеграму з Петербурга, негайно зібрав свій комітет, до складу якого входили тупівці М. Біляшівський, А. Вязлов, Д. Дорошенко, Ф. Матушевський, А. Ніковський. Нарада мобілізувала діяльність ТУП.

3 березня у клубі "Родина" відбулися збори, про які повідомляла "Киевская мысль". Крім старшого тупівського покоління у них брала участь і студентська молодь. З інформацією про революційні події у Петрограді виступив С. Єфремов. Тоді ж і народилася ідея створення Центральної Ради. Однак принципи формування нової організації викликали гостру суперечку. Члени ТУП, які вважали, що саме їх організація в останнє десятиліття була центром українського руху, пропонували, щоб саме вона і надалі виконувала роль подібного центру. Іншим громадським, політичним, професійним, культурно-просвітнім, українським організаціям пропонувалося приєднатися до тупівських громад.

Цій позиції спротивилися українські соціал-демократи на чолі з Д. Антоновичем, які не бажали ставати під руку ТУП, з яким мали давні суперечності щодо програмних і тактичних вимог. Д. Антонович наполягав на утворенні принципово нової організації, в якій би на основі пропорційного представництва зішлись всі українські, громадські об'єднання. Істотним недоліком такої позиції було те, що реально діючою на той момент у Києві була одна організація — ТУП. Та це не злякало і не зупинило Д. Антоновича. Він "вишукав аж 13 професійних і всяких інших організацій Києва с.-децької закраски — до церковних хорів включно, і домагався для них представництва, аналогічного з ТУП. Ті 13 товаришів Антоновича нікому не були звісні, й саме існування їх було більш ніж проблематичне, а громадський характер їх таки й зовсім ніякий", — згадував М. Грушевський.

Те, що Д. Антонович відчайдушно блефує і в такий спосіб намагається відтіснити ТУП на периферію політичного життя, добре розуміли і Л. Старицька-Черняхівська, і С. Єфремов, і Д. Дорошенко. Останній писав:

"Розуміється, нічого не можна було принципіально мати проти того, щоб в організації парламентарного типу (а такою, властиво, й мусила стати Центральна Рада) дійсно вибрані й уповноважені певною верствою представники

діставали число місць відповідно чисельності й реальному значенню заступленої ними громадської верстви. Але в організації, що виникла в революційний момент і формувалася, перш за все, з метою координувати український рух і стати на його чолі, уступити провід людям новим, що являються представниками значних громадських або соціальних верств тільки *in spe*, — для людей, що досі стояли на чолі національного руху і несли за його відповідальність в найтяжчі часи, це уявлялось ділом дуже небезпечним по своїх наслідках”.

Так, з перших днів створення Центральної Ради в ній гостро виявилися політичні суперечності в питанні про характер майбутньої організації. Чи буде вона ліберально-демократичною, як того прагнуло ТУП, чи радикально-соціалістичною, якою її бачили українські соціал-демократи.

Дебати, в яких пройшли 3–4 березня, завершилися перемогою Д. Антоновича. Чому так трапилося, можна лише здогадуватися. (Д. Дорошенко з цього приводу обмежується лише одним реченням: “...Тому, що переспорити і переконати людей з демагогічним нахилом дуже важко, то скільки не сперечалися й не гарячилися при формуванні Центральної Ради, але складати її довелося по принципу партійному”). Гостра кількаденна суперечка загальмувала організаційно-виборчі процедури. Вони відбулися лише 7 березня. Перший номер газети “Вісти з Української Центральної Ради” (вийшов 19 березня) писав, що Рада була утворена 7 березня з представників організацій-фундаторів, серед яких називалися українські наукове, технічно-агрономічне, педагогічне товариства, Національний український союз, кооперативи, студентство вищих шкіл м. Києва, союз міст, робітники, військо, соціал-демократичні групи і ін.

Історикам доведеться пильно придивитися до кожної із згаданих у цьому переліку організацій і виявити, які з них дійсно існували, а які виступали у ролі паперових тигрів. Скажімо, з київської преси можна дізнатися, що Українське технічно-агрономічне товариство утворилося 8 березня, тоді ж воно обрало своїх представників до Центральної Ради. Прийняті туди вони були лише 13 березня. А от що являв і взагалі чи існував у березні 1917 р. Національний український союз, важко сказати. З іншого боку, дивує, що серед фундаторів не згадується Товариство українських посту-
повців.

МОЖНА вважати, що організація Центральної Ради почалася 3, а закінчилася 7 березня, коли було обрано президію Центральної Ради та голів комісій при ній. На виборі проводу теж лежала тінь міжпартійної боротьби. Головою Ради був обраний М. Грушевський, якого на той час не було у Києві. Він добував останні дні свого заслання у Москві і стояв поза конфліктом тупівців і соціал-демократів.

"Бачучи, як трудно зговоритися, порозумітися й наладити спільну працю і та, і та друга сторона покладали всі надії на приїзд проф. М. Грушевського, якого сподівалися з дня-на-день. Для нього було резервовано місце голови Центральної Ради. Од його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських кругах, сподівалися примирення всіх суперечностей і об'єднання всіх на спільній роботі задля громадського добра" (Д. Дорошенко).

Заступниками голови УЦР були обрані Ф. Крижанівський — представник кооперативного руху, пізніше лідер Української трудової партії, та Д. Дорошенко — представник ТУП, товаришем голови — Д. Антонович (український соціал-демократ), писарем — С. Веселовський (український соціал-демократ), скарбником — В. Коваль (кооператор, пізніше український трудовик).

Щодо заступників голови УЦР в перший період її існування, то в літературі поки що немає певності. П. Феденко в праці "Український рух у ХХ ст." пише, що президію Ради складали М. Грушевський (голова), В. Науменко, Д. Антонович та Д. Дорошенко. Останній у своїх спогадах це питання обійшов, а в "Історії України 1917–1923 рр." заступником називає В. Науменка, товаришами голови — Д. Антоновича та Д. Дорошенка. П. Христюк помічниками М. Грушевського називає В. Ковалья, Ф. Крижанівського, Д. Антоновича і пані Скрипник. У спогадах М. Грушевського коло керівництва окреслено так: Д. Антонович, С. Веселовський, почасти Ф. Крижанівський і М. Ткаченко.

Жоден із вказаних авторів не посилається на першоджерела, не всі точно зазначають посади. Проблема ускладнюється тим, що протокольно зафіксованих результатів виборів історики не мають. Однак ретельне вивчення березневих протоколів УЦР дозволяє дещо прояснити ситуацію. Вперше склад керівництва Центральною Радою (президія, голови комісій) був опублікований 19 березня газетою "Вісти з Української Центральної Ради". Заступником голови газета називає В. Науменка, а товаришем голови — Д. Антоновича,

проте з протоколів стає зрозумілим, що В. Науменко був запрошений на посаду тільки 15 березня.

Кого ж тоді, 7 березня, обрали заступником? М. Грушевський говорить, що претендували на це місце двоє — Д. Дорошенко та Ф. Крижанівський. Перемога на виборах дісталася останньому, тоді ображений Д. Дорошенко взагалі відмовився від участі в Центральній Раді. Така версія Грушевського, якого в Києві на момент виборів не було. А що з цього приводу говорять протоколи УЦР? У першому з них від 9 березня зафіксоване прохання Д. Дорошенка "увільнити його від обов'язків другого заступника голови". Прохання задовольняється і виноситься рішення 10 березня обрати нового заступника. Таким чином, треба думати, що 7 березня заступниками голови були обрані і Ф. Крижанівський, і Д. Дорошенко, а товаришем голови — Д. Антонович.

У протоколі від 10 березня про вибори заступника голови не сказано ні слова. Ймовірно, на цю посаду не знайшлося відповідної кандидатури. До приїзду М. Грушевського Центральною Радою керував Ф. Крижанівський. У день повернення М. Грушевського до Києва (13 березня) він офіційно, як заступник, відвідав Грушевського на його квартирі. Про це згадує останній, а протокол засідання Центральної Ради від того ж 13 березня повідомляє, що Ф. Крижанівський оголосив про свою відставку, зіславшись на переобтяження кооперативними справами.

Запрошений на посаду заступника голови Ради В. Науменко, здається, так і не приступив до виконання своїх обов'язків (у всякому разі, поки що не вдалося знайти будь-яких помітних слідів його діяльності там). У березні 1917 р. поставлений Тимчасовим урядом на чолі Київської шкільної округи М. Василенко покликав досвідченого педагога В. Науменка собі в помічники. До Національного конгресу весь тягар роботи заступника голови УЦР ліг на плечі Д. Антоновича.

§ 3. Михайло Грушевський: перші дні біля керма УЦР

ОБСТАВИНИ, за яких постала УЦР, залишилися погано з'ясованими. Те ж можна сказати і про мету, з якою творилася організація. Думається, що її фундатори навіть не підозрювали, яку роль доведеться відігравати їх

творінню через два-три місяці. М. Грушевський писав, що на момент його повернення до Києва "Центральна Рада вже організувалася чи, краще мовити, почала своє формальне існування". Д. Дорошенко назвав перші кроки УЦР провізоричними, тобто непевного попереднього характеру. Очевидно, тут оцінки обох діячів цілком збігаються. В цьому не важко переконатися. 5 березня Центральна Рада направила телеграму голові Тимчасового уряду, в якій вітала "перше міністерство Росії", бажала повного успіху у боротьбі за народоправство, висловлювала надію, що "справедливі вимоги українського народу і його демократичної інтелігенції будуть цілком задоволені". Це дуже нагадувало чергову несміливу петицію, з якими українці не раз зверталися до царської милості. В цій телеграмі абсолютно ніщо не говорить про те, що через декілька місяців телеграфодавець і його адресат стануть в афронт відчайдушної боротьби. Ніяких натяків на це не виявилось і на перших зібраннях УЦР.

Протокол засідання від 9 березня повідомляє: "Нагадати, що Ц. Р. бере на себе працю координуючу, а комісії працюють в межах своєї спеціальності". І це все з приводу власних завдань і компетенції. Звернувшись того ж дня з відозвою до українського народу, який Рада закликала "рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать", вона жодним словом не окреслила своє місце в цих домаганнях. Натомість були намічені кандидатури у гласні губернської земської управи, визнано за необхідне послати гласних до міської думи, обрано представників до комітету виборців губернатора. 12 березня Центральна Рада просить міський виконавчий комітет усунути від діяльності директора народної школи Плевського і призначити на його місце комісара-українця, просить той же комітет виділити "невеличку кількість грошей" для власної агітаційної комісії, а також визнати "Центральну Раду офіціальним органом агітації". Промовистий епізод стався на засіданні Ради 10 березня. Коли відпоручник Одеського керовничого комітету запропонував Раді взяти на себе функції всеукраїнського центру, вона погодилася, але, обговоривши у цьому зв'язку питання про свою реорганізацію, вирішила відкласти її до "слухного часу".

Навіть цих небагатьох прикладів цілком досить, щоб зрозуміти, що у першій половині березня ми маємо справу з інституцією, яка ще є річчю в собі, яка ще не усвідомила і не виявила свою історичну місію. "Якогось певного, заздалегідь виробленого плану діяльності Центральна Рада на по-

чатку свого існування не мала, — свідчив П. Христюк. — Так само не був усталений і склад".

Наступну метаморфозу, яка відбулася з Центральною Радою протягом весни 1917 р., можна пояснити двома причинами. *По-перше*, несподіваним, непрогнозованим вибухом стихійного українського руху, енергією якого Центральна Рада піднялася до вершин свого тріумфу, а, *по-друге*, "феноменом М. Грушевського", який завдяки чітко сформульованим гаслам і загалом вдалим втіленням їх у життя зміг не лише вивести Центральну Раду на гребінь української революції, але й тривалий час втримувати її там.

Своїми науковими працями з історії України, активною громадською діяльністю М. Грушевський здобув незаперечний авторитет серед української інтелігенції, а потім і народних мас. У 1917 р., здається, не було жодного українського з'їзду, де б Грушевського не обирали почесним головою; з'їзду, від імені якого йому б не посилали вітальних телеграм. З іншого боку, треба знати і характер цієї людини. Вона була з розряду тих особистостей, які не здатні на другі ролі, якими керує принцип: все або нічого. Амбітність Грушевського, який очолив УЦР, стала в умовах розвитку революції надзвичайно сприятливим фактором, виявила те, що історики і філософи називають роллю особистості в історії.

На момент повернення Грушевського до Києва Центральна Рада була одним з політичних аутсайдерів що, зрештою, відповідало тодішньому стану українського руху, який лише примірявся до активної політики. Попереду в громадсько-політичному житті йшли загальноросійські революційні організації. В середині березня Київ переживав своєрідну боротьбу за владу, яка розгорілася в місті між двома громадськими виконавчими комітетами. Спростовуючи міф радянської історіографії про двовладдя в країні як боротьбу між органами Тимчасового уряду і Радами робітничих і солдатських депутатів, зазначимо, що в Києві на владу Рада робітничих депутатів не претендувала. В інтризі за владу зішлись міський виконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій, який опирався на міську думу і ще 4 березня проголосив про перехід влади до своїх рук, та губернський виконавчий комітет при київському губернському комісарові М. Суковкіну, якому Тимчасовий уряд 6 березня передав управління губернією. У цій інтризі і та, й інша сторони не проти були розіграти українську карту. Як вже наголошувалося, в момент створення Ради об'єднаних громадських організацій до неї увійшла група українських

діячів. Пізніше Рада надала роботу М. Поршу, призначила С. Єфремова комісаром з розгляду справ колишнього охоронного відділення.

З іншого боку, до земської губернської управи, на чолі якої стояв М. Суковкін, було обрано В. Прокоповича, В. Пожарського, А. Сербиненка та Г. Сніжного. 16 березня у Києві були скликані губернські земські збори, куди запросили представників Центральної Ради і де українські настрої зазвучали на повний голос. Саме тут і був обраний згаданий вище губернський виконавчий комітет при губернському комісарові М. Суковкіну. До складу цього комітету увійшли М. Грушевський, Д. Антонович, Д. Дорошенко, Х. Барановський, А. Сербиненко, Ол. Степаненко, В. Корольов, М. Стасюк, П. Понятенко, М. Синицький, В. Шульгін, П. Липниченко.

Не виключено, писав М. Грушевський, що ідеєю М. Суковкіна "було спертися на *українські елементи* против міського комітету громадських організацій з його далекосяжними претензіями. Суковкін і інші земці були, очевидно, невдоволені, що сей київський комітет, зложений з представників організацій міських, претендував на провідну роль в губернії і навіть в цілім краю, — хотів бути його центральним органом, а тим часом їх, земських діячів, не покликав до участі або полишив їм третьюрядні ролі. В головах земців, очевидно, вертівся план протиставити сьому міському центрові земський...". Поряд з результатом, якого добивався губернський комісар, несподівано виявився інший: губернський виконавчий комітет опинився в руках українців. Заступником голови комітету був обраний Д. Дорошенко, він же займав посаду заступника губернського комісара, а секретарем — В. Шульгін. З 14 членів комітету переважну більшість складали діячі українського руху.

"... Комітет дістав відразу вповні український характер, ішов за директивами Ц. Ради, був її першою експедитурою загального, не виключно національного характеру і служив для неї цінною контрбазою, на котрий вона могла опертись против претензій і махінацій київського комітету громадських організацій, далі дуже неприхильного українству і Ц. Раді як його представниці" (М. Грушевський).

Іншим підмурком, на який вдалося опертись Центральній Раді у середині березня, стала *кооперація*. Вже на початку березня у Києві розгорнув роботу Центральний український комітет. Кооператори виступили одними з ініціаторів створення Центральної Ради, з їх середовища вийшли помітні

діячі Ради Х. Барановський, М. Ковалевський, Д. Коліух, П. Христюк, Б. Мартос, М. Туган-Барановський, Ф. Крижанівський, В. Коваль.

14–15 березня у Києві в приміщенні Педагогічного музею, де розташовувалася і Центральна Рада, проходив Перший вільний кооперативний з'їзд Київщини. Відкриття з'їзду збіглося з першим візитом М. Грушевського до Ради. Звичайно, він був запрошений на з'їзд, більше того, обраний його головою, декілька раз виступав. З'їзд, на який прибули представники кооперації з інших губерній України, перетворився на багатолюдну маніфестацію українських сил. Всі його постанови носили, за свідченням П. Христюка, "виразно національний і політичний характер". Передусім це стосувалося майбутнього державного устрою Росії та України: "Тільки демократично-федеративна республіка в Росії, з національно-територіальною автономією України, з забезпеченням прав національних меншостей забезпечить права українського народу". З'їзд мав неабиякий резонанс у Києві, чим справив сильне враження на голову УЦР: "В порівнянні з скромним українським мікрокосмом, Ц. Радою, що містилась там в якійсь заковулку Педагогічного музею на долині, се показне зібрання, що заповнило його велику залу, виглядало для того часу дійсно величною маніфестацією".

У М. Грушевського були всі підстави для такого порівняння. В "скромному українському мікрокосмі" він застав, крім Ф. Крижанівського, В. Ковалю та І. Стешенка, які, проте, бували на засіданнях не часто. Як активних діячів Грушевський відзначив Д. Антоновича, С. Веселовського, М. Єремїва, М. Ткаченка та пані Скрипник, представницю жіночих курсів. Крім того, на засіданнях бувало декілька робітників з "Арсеналу" та солдат.

Малочисельність Ради ніскільки не збентежила М. Грушевського. Можливо, ця обставина навіть змушувала його максимально концентрувати енергію і з потроєним завзяттям іти в наступ. Делегати кооперативного з'їзду роз'їхалися по Україні, розносячи інформацію про Українську Центральну Раду та її голову, який проголосив курс національного самоствердження.

Важливими кроками до його втілення у життя стали відновлення видання української періодичної преси та проведення у Києві української маніфестації. Вони збіглися в часі. 19 березня, в день маніфестації, вийшов перший номер "Вістей з Української Центральної Ради". У цьому номері, зробленому нашвидкоруч за лічені дні, схожому швидше на анонс

про Раду як громадсько-політичну організацію, звертає на себе увагу нове звернення Ради до українців. Якщо в першій відозві Ради до народу від 9 березня не було і згадки про саму Раду, то в другій вона визначається як центральна установа, яка повинна орудувати "усіма справами нашими", а далі подається план найближчих заходів Ради: "1) урядити сьогодні загальну українську маніфестацію; 2) скликати на 6, 7 і 8 квітня (апріля) у Києві загальноукраїнський конгрес для установлення постійних членів Центральної Української Ради; 3) одкрити збір грошей на заснування Українського Національного Фонду; 4) вести організаційну роботу, щоб згуртувати всі наші реальні творчі сили і направити їх на доброцільну роботу на користь рідного краю".

Це був певний прорив від хатніх розмов за чашкою чаю, над якими іронізувала Н. Романович-Ткаченко, до конкретної практичної роботи, яка стояла на часі. Особливі надії покладалися на українську маніфестацію. Її план був розроблений Д. Антоновичем, він декілька раз заслуховувався на Раді. Від маніфестації багато чекали, але успіх перевершив всі сподівання. Під сотнями (понад 320) національних жовто-блакитних знамен, з портретами Шевченка на вулиці Києва вийшло сто тисяч маніфестантів. Учасник тих подій М. Жученко писав, що серед маніфестантів було "кілька десятків тисяч озброєних українців-вояків, ішли українці-робітники, студенти, учні середніх шкіл, служачі різних державних і громадських інституцій, члени українських товариств, бранці-галичани, діти з українських притулків". Колона, яка сформувалася біля Володимирського собору, пройшла вниз Бібіковським бульваром, потім Хрещатиком до міської думи, де процесія зупинилася. З балкона думи її вітали вищі достойники міста. Почалися імпровізовані виступи. Слово перейшло до Грушевського.

Із спогадів Д. Дорошенка:

"Все стихло. Піднесеним голосом, — де він у його взявся! — немов в якомусь натхненні, закликав нас Грушевський, щоб ми всі тут присягли під прапором Шевченка, що будемо боротись і не складемо зброї, аж поки не виборемо рідному краю автономії. Ми всі стали на коліна, підняли руки вгору і записягли. Тут ентузіазм досяг найвищої хвилі. Юрба схопила Грушевського на руки і понесла на другий поверх думи, на балкон і звідти показали його народу. З тисячів грудей залунало: "Слава батькові Грушевському!"

Обігнувши думу, маніфестанти піднялися на Софіївський майдан, де відбулося Українське віче. Серед промовців були

М. Міхновський, М. Стасюк, С. Веселовський, М. Єремійв і, звичайно, М. Грушевський. Промовляли із складених у сажених дров, які слугували за імпровізовані трибуни. Над майданом вільно майорів український прапор, приточений до булави Б. Хмельницького. Одноголосно ухвалюються підготовлені Центральною Радою резолюції, в яких віталосся відновлення народовладдя, висловлювалася підтримка Тимчасовому урядові та сподівання, що він негайно скличе Установчі збори, котрі мають ствердити заведення автономного ладу в Україні. Центральній Раді доручилося порозумітися з Тимчасовим урядом.

Українська маніфестація стала кульмінаційним моментом відродження національно-визвольного руху, її мета — виявити масовий характер руху — була цілком досягнута. Оптимістичне враження від маніфестації серед українців вилилося у переконання, що "скоро за вільну Україну до бою вже мільйони побірників стануть".

Маніфестація змусила і російську революційну демократію подивитися на український рух дещо іншими очима. Певною мірою вона навіть налякала своїм розмахом і демонстративним виходом з-під контролю. Міська дума через два дні після маніфестації включила до складу гласних М. Грушевського та І. Стешенка.

За такої ситуації у політичній грі важливим було не втрачати темп, використати якомога повніше всі здобуті успіхи. Голова УЦР і його найближче оточення з українських соціал-демократів та есерів добре розуміли це, тому, на думку Грушевського, "за демонстрацією київської бази українства мусила піти демонстрація в розмірах всеукраїнських".

З метою викристалізувати головні домагання українського руху М. Грушевський підготував статтю "Велика хвиля", яка була опублікована 25 березня в першому числі газети "Нова Рада". В цій статті було чітко окреслено ситуацію, яка склалася після падіння самодержавства. Вона принципово відрізнялася від того контексту, в якому розвивалося українство декілька років тому:

"Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягувати старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті. Не може бути більшого недорозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб в теперішності... Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому, коли б дане було тоді, було б прийнято українським громадянством з щирою подякою..., але воно ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб

"розв'язанням українського питання" для даного моменту! Українського питання вже нема. Є вільний, великий український народ, який буде свою долю в нових умовах свободи".

М. Грушевський дав знак до переведення українських домагань з площини національно-культурних вимог до політичних. Головною з них було гасло автономії України у складі федеративної Росії. Оскільки в наступному розділі цей сюжет розглядатиметься детальніше, звернемо увагу на інший аспект політичної платформи лідера Центральної Ради. Грушевський пише: "Ми мусимо тримати руку на пульсі народного життя і йти в ритм його биття. Воно тільки нам закон, йому ми мусимо коритись, його голосити всім, без огляду, чи воно буде їм приємно, чи ні". Ця виразна теза є своєрідним ключем для розуміння ситуації, яка склалася у Києві між тупівцями і Грушевським. Вона виступає як політичне кредо голови Центральної Ради, характеризує його світогляд, допомагає встановити зв'язок між його політичними принципами і науковим доробком.

Не знайшовши на початку березня 1917 р. спільної мови з українськими соціал-демократами та есерами, тупівці великі надії покладали на повернення до Києва М. Грушевського, який, на їхню думку, повинен був урезонити занадто політизовану молодь. Грушевський повів себе зовсім не так, як того бажали його колеги по ТУП.

"Прибувши до Києва, проф. Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітаннів, ми, старі "тупівці", співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія, з немалим здивуванням почали помічати, що він — не з нами. Він більше перебував в товаристві молодих есерів (соціалістів-революціонерів), радився з ними, оточував себе ними, а з нами балакав і радився дуже мало" (Д. Дорошенко).

Така особиста позиція Грушевського стала причиною, на думку Д. Дорошенка і О. Лотоцького, відходу тупівської інтелігенції від активної діяльності у Центральній Раді. Обидва відомі діячі українського ліберально-демократичного руху закидали пізніше Грушевському як провину саме таку його поведінку, бачили в ній елемент політиканства і необґрунтованого радикалізму. "Замість погодити розбіжні громадські настрої, знайти таку рівнобіжну між ними, що не виключала б співпрацю бодай на якомусь загальнішому ґрунті та давала б якийсь плюс у загальній економії національної

справи, він стрімголов кинувся в обійми одної з двох протилежностей", — докоряв О. Лотоцький.

За всіх симпатій до згаданих двох визначних українських діячів, як і загалом до української ліберально-демократичної інтелігенції, історик повинен сьогодні констатувати, що у Центральної Ради не було іншого способу очолити український національно-визвольний рух, крім запропонованого Грушевським. Поміркованість тупівців не вписувалася у ритм революційного життя. Вона безповоротно відійшла в минуле, чіплятися за неї значило залишити Центральну Раду на задвірках політичного життя, з яких вона ледь-ледь почала вибиратися на магістральний шлях революції. Саме це і доводив у своїй статті "Велика хвиля" колишнім однодумцям М. Грушевський: "Найбільше нещастя в сій хвилі і для правительства, і для провідників громадянства — се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту".

Здається, і докори в тому, що Грушевський відштовхував від роботи у Центральній Раді тупівців, не відповідають дійсності. За його ініціативою до Ради було запрошено В. Науменка, М. Василенка та С. Єфремова, в той час як вибори В. Винниченка провалилися.

Ще одну спробу вплинути на українську ліберально-демократичну інтелігенцію М. Грушевський зробив на з'їзді ТУП, який відбувся 25–26 березня. З'їзд виявився представницьким, на нього з'їхалися делегати з багатьох міст України, Москви, Петрограда, Кубані. М. Грушевський головував на з'їзді і декілька разів виступав, поклавши в основу своїх промов головні думки статті "Велика хвиля", закликав відмовитися від мінімальних вимог, характерних для діяльності ТУП у попередні часи. Пафос його позиції зводився до того, що "наші наступники нас не осудять, я певен, коли ми не зможемо здійснити всього, що хочемо, але вони нам не пробачать, коли ми не дооцінимо моменту і не розгорнемо наших постулатів і вони матимуть на се право".

Чи то під впливом Грушевського, чи через інші обставини, з'їзд поділився на дві течії: радикальну, яка стояла за те, щоб ТУП було реорганізовано в політичну партію з соціалістичними елементами в програмі, та консервативну, яка вважала за потрібне зберегти надпартійний характер організації з поміркованими гаслами. Перша течія мала кількісну перевагу. Однак на з'їзді було прийнято обережніше рішення: змінити назву ТУП на Союз автономістів-федералістів. З'їзд справив на Грушевського подвійне враження. З одного боку, він писав, що був вдоволений, а з іншого, — що востаннє

виступав провідником української поступової інтелігенції. В його спогадах знаходимо відверті претензії до колишніх одноподумців. Грушевський звинувачує "старших українців" в абсентеїзмі, в бажанні "не встрявати в українську авантюру".

За своїм соціальним походженням, вихованням, способом життя М. Грушевський належав до середнього "буржуазного" класу царської Росії. У своїй громадській роботі він ніколи не вдавався до крайніх радикальних методів діяльності, дотримувався ліберально-демократичних поглядів, що й привело його свого часу в ряди Товариства українських поступовців. Арешт і висилка за межі України восени 1914 р. — здається єдиний прикрий епізод в його загалом респектабельному житті. Тоді виникає питання: що ж спонукало Грушевського за всієї його дореволюційної "буржуазності" зробити такий швидкий, безкомпромісний крок назустріч революції? Відповідь може бути лише одна: світогляд, сформований у процесі наукової праці. Грушевський-політик виріс з науковця. О. Оглоблін, осмислюючи постать Грушевського з нагоди його столітнього ювілею, зробив точне спостереження:

"Дві основні ідеї керували Грушевським і в його науковій, і в його громадсько-політичній діяльності. Не він їх створив, але він їм підкорився, він, може, більш ніж будь-хто з його попередників, зробив для того, щоб їх зміцнити. Перша — то була ідея народництва. Друга — ідея федералізму".

Обидві ці ідеї були покладені Грушевським у фундамент, на якому споруджувалася будова Центральної Ради. Ось звідки заклик "тримати руку на пульсі народного життя", прагнення будувати нову Україну на ґрунті народнім. На наш погляд, вірно зрозумівши алгоритм розвитку революції на початковому її етапі, Грушевський не зміг вловити момент переходу революції в нову якість. Коли влада опинилася в руках Центральної Ради, треба було докласти максимум зусиль, щоб привернути культурні, освічені, професійно підготовлені верстви суспільства на бік УНР. Відстоюючи ідею безбуржуазності українського народу в наукових працях, Грушевський і в політиці ідентифікував націю лише з народними масами, відмовляючи на цій підставі в участі в процесі державотворення вищим соціальним верствам нації, з якими він протягом 1917 р. розійшовся настільки, що конструктивний діалог став неможливим. Осмислюючи підстави Великої України, голова Центральної Ради на початку 1918 р. писав, що головною з них "ще довго, коли не завжди, буде селянство, і на нім прийдеться її будувати ... Тільки те буде міцне,

що збудується на нім, і горе тим течіям, партіям, планам і замірам, котрі будуть іти проти нього". І далі, що варто запам'ятати, намагаючись досягти історію Центральної Ради:

"Се треба мати на увазі, не захоплюючись тими зразками, які дають західні революції й західні народи, де будувала буржуазія, а революційні елементи опиралися на пролетаріат. Наша історія йшла відмінними дорогами. Творчої, здорової, роботящої буржуазії у нас не було й нема, те, що зветься буржуазією — се переважно паразитарні елементи, викохані протекцією старого режиму, нездібні до творчої праці — в більшості не творці, а марнувачі економічних засобів нашого краю".

Так думав М. Грушевський у переддень своєї політичної трагедії. Але й боляче переживши її, він не зрадив своїм поглядам. Перебуваючи в еміграції влітку 1920 р., формулюючи завдання УПСР, Грушевський переконував, що старі форми "буржуазного життя відмирають і гинуть, тому нема сенсу чіплятись за них, безтямно триматися взірців західно-європейської буржуазної демократії". Натомість він закликав "стати на ґрунт наших історичних прецедентів і традицій нашого народництва".

Що ж говорити про час, коли лідер Центральної Ради стояв на порозі свого тріумфу.

§ 4. Український національний конгрес: організаційні заходи

ПОРЯД з формуванням ідейних принципів українського руху Центральна Рада докладала значних зусиль для організаційного забезпечення "всеукраїнської демонстрації". Відмова від пасивного чекання поступок з боку російського уряду, активна боротьба за автономію України вимагали зміни статусу Центральної Ради з київської на всеукраїнську організацію, розширення її соціальної бази. Все це могло зробити лише широке зібрання українського народу. Ще на одному з перших засідань Центральної Ради представник Одеського керівного комітету повідомив, що комітет "ухвалив робити заходи до скликання українського конгресу у Києві". Але тоді конкретного рішення ухвалено не було. Після приїзду М. Грушевського ця ідея пережила нове народження. "Загалом, ідеальним вбачалося проведення з'їзду за територіальним принципом, щоб усі регіони України мали на з'їзді своїх представників, і щоб вони врешті-решт

делегували представницькі права Центральній Раді. Тоді перевибрана таким конгресом Ц. Рада була б органом волі краю — мала б право конституювати", — вважав Грушевський. Але повної впевненості в успішному проведенні такого заходу у команди керівника Ради не було. Через це вирішили спочатку обмежитися проведенням українського національного з'їзду, а вже згодом планувати територіальний конгрес.

29 березня в "Новій Раді" Грушевський публікує статтю "На Всеукраїнський з'їзд", в якій закликає всіх, хто стоїть "на українській політичній платформі", взяти активну участь у підготовці і проведенні з'їзду.

Він формулює гасло моменту: "Завершити нашу організацію", маючи на увазі і Центральну Раду, як керівний орган українського руху, і сам рух. Організація у загальноукраїнському масштабі, на думку М. Грушевського, мала бути головним завданням національного конгресу: "Центральна Рада, створена у Києві з представників усіх київських організованих українських верств і доповнена делегатами організацій позакиївських, уже тепер, в своїм тимчасовім складі, являється признаним усім свідомим українством центральним українським урядом. З'їзд має дати йому останню форму, вибрати його в постійнім уже складі..., одним словом, привести в систему і порядок всеукраїнську національну організацію".

Центральна Рада докладала зусиль, щоб інформація про майбутній конгрес вчасно досягла місць. 18 березня відбувся інструктаж першої групи агітаторів, які виїздили в провінцію.

19 березня в день української маніфестації газета "Вісти з Української Центральної Ради" вийшла з першою інформацією про з'їзд. 28 березня українські газети та російськомовна "Киевская мысль" надрукували підписане М. Грушевським та С. Веселовським спеціальне повідомлення про національний з'їзд, в якому детально пояснювалося, хто кого має посилати до Києва на з'їзд. Норми представництва відрізнялися демократичністю, делегатів пропонувалося прислати всім українським організаціям: політичним, культурним, професійним, територіальним за однієї умови, що вони визнають вимогу національно-територіальної автономії України. Це могли бути організації і робітничі, і селянські, і військові, і релігійні, і студентські та учнівські, а також службовців. Крім того, делегатів могли послати села, міста і повіти. Тобто, як відзначав Грушевський, "крім представництва національного, було дещо і від представництва територіального. На кожні 50 членів організації мав бути обраний

один депутат, але не більше п'яти від однієї організації. Одного депутата могла послати і організація, в якій налічувалося менше 50 членів. Це щодо формування делегатського корпусу з вирішальним голосом. З дорадчим голосом участь у з'їзді міг взяти, з дозволу президії, будь-який "організований українець".

Ідея скликання Всеукраїнського національного з'їзду дуже вдало вписалася в політичні обставини моменту. Український рух вже перебував на піднесенні. З вітальних телеграм, які в другій половині березня почали надходити до Центральної Ради в зростаючій щоденно кількості, можна було зрозуміти, що в містах, містечках і селах стихійно зароджуються осередки руху, відновлюється робота "Просвіт", піднімають голоси за українізацію школи. Швидко почав набирати силу український рух в армії. Відновлювали роботу українські політичні партії. Проведення Всеукраїнського національного з'їзду, де мали відбутися вибори Центральної Ради, і де кожна партія розраховувала посилити свій вплив, стало ефективним стимулом в їх роботі та організаційному відродженні.

Першим наприкінці березня провело свій з'їзд Товариство українських поступовців. Тупівці не лише послали вітальну телеграму Тимчасовому уряду, але й закликали українців до організації та активної участі у Національному конгресі. 4–5 квітня у Києві водночас відбулися конференція УСДРП та з'їзд УПСР. Конференція українських соціал-демократів відновила діяльність партії в загальноукраїнських масштабах. Вона була присвячена змінам у програмі партії. Як "першу, невідложну, пекучу задачу сучасної хвилі" з'їзд назвав здобуття автономії України. Делегати ухвалили також резолюції про ставлення партії до Тимчасового уряду та Центральної Ради. Щодо останньої конференція вирішила за можливе брати участь у діяльності УЦР, яку було визнано "єдиним українським об'єднаним комітетом, до якого вступають політичні, професійні і економічні організації, але ніяким чином не готові вже буржуазно-політичні блоки". Це була, здається, перша оцінка УЦР як революційно-демократичного об'єднання.

Радикальнішими в національному питанні виявилися українські есери. Вони стояли на позиціях скликання не тільки Всеукраїнського національного з'їзду, але й Української установчої ради (Установчих зборів). Есерівський з'їзд багато уваги приділив земельному питанню. Уже під час роботи Всеукраїнського національного конгресу відбулася нарада Української радикально-демократичної партії. Вона віднови-

ла свою діяльність після багатьох років бездії. В цей же час відбувся з'їзд селянських спілок, який обрав Тимчасовий комітет Української селянської спілки. В Харкові на початку квітня намагалася поновитися Українська народна партія. Одним словом, *початок квітня 1917 р. можна назвати вибухом української політичної активності.*

І це не могло бути непоміченим. "Киевская мысль", вдаючи з себе об'єктивного і стороннього спостерігача, писала, що партійні з'їзди, на яких "йшла кипуча робота української вільної думки", треба розглядати у зв'язку з Всеукраїнським національним конгресом, на ході і результатах якого обов'язково позначаться їх попередні рішення. У ворожому українському руху середовищі робилися спроби (про них йтиметься далі) роздмухати антиукраїнську істерію і зірвати конгрес. Не сприяв його успіхові цілий ряд причин, пов'язаних із зародковим станом українського руху, що викликало серйозні побоювання в організаторів. У підсумковій статті після завершення конгресу М. Грушевський вказував на обставини, за яких скликався з'їзд:

"Вони зовсім не сприяли організованості українського громадянства. Адже два з половиною роки українці зіставлялися без преси. Вона стала відновлятися тільки перед самим з'їздом, і через страшенну дезорганізацію друкарської та видавничої справи не встигла добре налагодитися й досі. Ніякої організації громадської мислі провести не було змоги. Новозаснована Центральна Рада також до самого з'їзду не встигла вийти з стадії власної організації і, зайнята біжучими політичними справами, не могла уділити багато часу й уваги підготовчій праці для з'їзду".

Якщо сюди додати слабку роботу транспорту, воєнний час, економічні труднощі, а, головне, відсутність повної впевненості в тому, що Україна активно підтримує з'їзд, то таке побоювання мало об'єктивні підстави. У зв'язку з цим порядок денний був так спланований за днями, щоб дати можливість тим, хто припізниться, взяти участь у виборах і прийнятті рішень: "Бойовим днем мав бути третій, субота — головні резолюції і нова організація Ц. Ради", — визначив М. Грушевський.

Дійсність перевершила всі сподівання. 6 квітня в залі будинку купецького зібрання, де проходив конгрес, яблуку не було де впасти. "Море голів і від краю й до краю котяться хвилі мелодійної української мови, — повідомляла "Киевская мысль". — Партер наповнюють делегати, кількість яких перебільшила тисячу чоловік. Але це ще не все, очікують ще

й тих, хто не встиг прибути на сьогоднішнє засідання". Наступного номера та ж газета писала, що кількість делегатів, що приїхали, "щогодини виростає за рахунок нових, що прибувають по залізниці, на пароплавах, конях і навіть *per pedes apostolorum* пішки". "Це вже свого роду українське патріотичне паломництво", — констатує "Киевская мысль".

Джерела розходяться у визначенні точного числа делегатів конгресу. В. Винниченко вважає, що їх було 700. П. Христюк пише про 900, П. Феденко — 1500*. Врешті-решт, для історика не так важливо встановити точну цифру присутніх, як передати враження, яке справив цей захід своєю єдністю і масовістю на громадськість.

Не будемо детально переказувати перебіг подій на конгресі, оскільки далі нам доведеться повертатися до окремих сторін його діяльності. Зосередимо увагу лише на його консолідаційних та організаційних аспектах. Вжита київським журналістом метафора "українського патріотичного паломництва" говорила про екстраординарний характер події. В новітні часи Україна не знала подібних з'їздів. Не група національно свідомої інтелігенції таємно зібралася задекларувати свої ідейні переконання, не партійний з'їзд, а загальнонаціональний форум. Почесне місце серед делегатів посідали відомі українські культурні та громадські діячі. М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов, І. Шраг, Ф. Штейнгель, П. Стебницький, Л. Старицька-Черняхівська, Д. Дорошенко, М. Загірня (Грінченко), С. Ерастов, М. Левицький були обрані до президії, активно виступали, навколо них громадився люд у перервах між засіданнями.

Однак головною діючою особою на конгресі слід визнати до того не знаний українським рухом елемент — представників селян, солдат, робітників, демократично і національно настроєну українську молодь. Їхніми очима революційна Україна вперше впізнавала себе на політичному рівні як нація, в їхніх промовах, привітаннях, думках, кулуарних розмовах вимальовувався масштаб українського руху, виявлялась спорідненість інтересів, які набували загальнонаціонального характеру.

"Делегати з різних частин України в кулуарах Конгресу знайомились між собою ближче і встановлювали зв'язки, ділячись своїм досвідом з дотеперішньої праці в повітах.

* Певно, дві останні цифри дещо перебільшені. Можливо, вони включали делегатів з дорадчим голосом та гостей. Підстави так думати дає той факт, що у виборах голови Центральної Ради 8 квітня брало участь 593 особи.

Ця сторінка конгресу мала величезне значення для внутрішньої української консолідації і для узгодження поточної праці. Враження цього загального контакту українських місцевих діячів було може не меншим від потужного враження, яке залишив по собі Конгрес, як вияв єдності і волі української нації" (М. Ковалевський).

Глибоке враження епохальності залишилося у багатьох, хто брав участь у роботі конгресу чи стежив уважно за ним. Пробуджена революцією, неорганізована, різнолика соціально, з різним освітнім рівнем українська стихія, яка в переважній масі більш інтуїтивно, ніж свідомо, відчувала своє національне "я", за лічені дні перетворилася у могутній масовий національно-політичний рух.

Передчуття, яким керувався М. Грушевський, переорієнтовуючи діяльність УЦР з культурно-просвітницької на державотворчу акцію, виявилось вірним, цілком виправдалось з перших хвилин роботи конгресу. "Україна нас підтримала, і велике національне об'єднання відчулося відразу з перших слів та зборів — коли я, відкриваючи збори, закликав присутніх привітати представників петербурзького революційного вояцтва, що прибули на з'їзд, а далі — пом'янути всіх, хто поліг за визволення України, — згадував М. Грушевський. — Щирий порив відразу об'єднав і злив в одно тіло всю сю кількатисячну громаду, що зібралася з різних частин України вперше на великі національні збори".

Почуття національної єдності не залишало конгрес, міцніло з ходом роботи завдяки правильно визначеному порядку денному, добре підібраними промовцями, оголошенням великої кількості вітань, які надійшли на адресу конгресу з сотень міст і сіл України та з поза її меж. Всі три дні роботи пройшли напружено на високому емоційному і організаційному рівні. Було заслухано близько 300 виступів. Внаслідок чого можливо і непомітно для пересічних учасників конгресу досить різномісна людська маса трансформувалася у представницький орган нації. Звичайно, тут все було далеко від усталених норм державного права, але була продемонстрована незаперечна перевага революційного часу — політична воля.

"Акт утворення українського політичного фронту, який постав із різних складових частин українського суспільства і внутрішньо сконсолідувався під час Національного Конгресу, відбувся в атмосфері піднесеного настрою всіх активних і пасивних учасників Конгресу. Реферати, прочитані на Конгресі, й різні інформації, що їх подавали на засіданнях, вислухані були присутніми делегатами, гостями

й публікою на хорах з напруженою увагою, хоч акустичні умови далеко не всім присутнім уможливлювали чути слова промовців. Вираз своєму настроєві дали всі присутні на Конгресі по закінченні його засідань. З надзвичайним піднесенням, що моментами переходило в ентузіазм, тисяча голосів в залі і на хорах співала "Ще не вмерла Україна" та натхненно гукала "Слава!" Людина найбільш зрівноважена й із найміцнішими нервами не могла в той час лишитись спокійною. Я раніше ніколи не бачив подібного масового ентузіастичного прояву українцями національного почуття і готовності до чину" (М. Галаган).

Конгрес блискуче справився з тими завданнями, які на нього покладалися в справі відродження і консолідації української нації, піднесення авторитету Центральної Ради, перетворення її у верховний орган, центр українського політичного життя, який мав довершити організацію українського руху, взяв би на себе політичну відповідальність за реалізацію накресленої конгресом політичної платформи — здобуття автономії України. Вирішальним моментом у набутті Центральною Радою цих якостей стали вибори нового складу Ради. Вони відбулися 8 квітня.

Першим обирали голову Центральної Ради. На цьому місці делегати конгресу бачили лише М. Грушевського, який безперечно переживав одну з кульмінаційних точок у своїй політичній кар'єрі. За його наполяганням вибори проводилися таємним голосуванням. 588 делегатів проголосували за Грушевського і лише п'ять голосів виявилось проти. Потім настала черга виборів заступників голови. Відкритим голосуванням було обрано В. Винниченка та С. Єфремова.

Більш громіздкими за процедурою виявилися вибори рядових членів Центральної Ради. Модус представництва був розроблений так, що близько половини (60 місць) її членів обиралися за територіальним принципом від губерній та великих українських колоній. По п'ять мандатів дісталось робітничим, селянським, студентським та кооперативним організаціям. Партійне представництво визначалося в 1–5 місць. Загальна чисельність нового складу Ради орієнтовно складала 100–150 членів.

Всього було обрано 115 осіб. Вони репрезентували вісім українських губерній (Київська, Харківська, Катеринославська, Полтавська, Подільська та Волинська губернії мали по чотири місця в Раді, Чернігівська і Херсонська — по три), двох представників мала Кубань, по одному Бессарабія і Дон. Крім того, представництво у Раді отримали найбільші міста України: Харків (3), Катеринослав (3), Одеса (2). Москва, Петроград, Саратов, де знаходилися значні маси українсько-

го поселення, теж делегували до Києва своїх представників. За модусом представництва 20 місць відводилося київським громадським, професійним, науково-освітнім, військовим організаціям (реально киян було значно більше), чим підкреслювалася особлива роль київської інтелігенції у творенні Центральної Ради і забезпечувалася її працездатність.

За територіальним представництвом найбільші квоти мали партії. Союз українських автономістів-федералістів отримав п'ять місць, УСДРП — чотири, УРДП та УПСР — по три, самостійники — одне місце. Партійне представництво доповнювалося певною мірою громадськими організаціями (кооперативними, студентськими, селянськими, жіночими).

Якщо вибори від територій мали певну систему, то вибори від громадських та партійних організацій слабо піддаються якомусь логічному осмисленню. З розробленої схеми не зовсім зрозуміло, на яких підставах ті чи інші репрезентанти отримали саме таку кількість місць у Раді. Вже на національному з'їзді лунали голоси про необхідність збільшення норм представництва для студентів, жіночих організацій, промисловців, духовенства. Це свідчило про те, що ні політична, ні соціальна структури національного руху сповна на момент конгресу не визначилися. Він спирався більше на стихійний підйом, ніж на усталені структури. Власне, цей недолік був очевидним і для керівників Центральної Ради.

На конгресі підкреслювалося, що вибори носили значною мірою тимчасовий характер і проводилися з таким розрахунком, щоб при необхідності, як відзначив М. Грушевський, "сі представники були потім перевибрані на місцях або замінені іншими делегатами з місць". Через декілька днів після закінчення конгресу голова УЦР підбив його підсумки в статті, яку опублікував у "Новій Раді". Загалом він, задоволений результатом, констатував:

"З'їзд отже зробив своє. Намітив головні лінії дальшої роботи. До неї треба перейти. Загальні риси такої роботи на місцях зазначив я на з'їзді і коротко повторю їх тут. Завданням найближчих днів являється організація українських комітетів по селах і містечках, де їх ще нема, комітетів повітових так само, і об'єднання їх в густу організовану сіть..., об'єднану губернськими українськими комітетами. Після переведення сеї роботи повітові й губернські комітети повинні бути вибрані делегатами з місць по організаційній схемі Центральної Ради, котра буде вироблена у ближнім часі".

Протягом квітня—травня 1917 р. у значній частині губерній України пройшли губернські з'їзди і були створені губернські українські ради. Були вони і в повітах. Однак мережі

(сітки) сільських, волосних комітетів Центральній Раді так і не вдалося створити. Її поповнення новими представниками відбувалося за зовсім іншою схемою, ніж та, яку пропонував Грушевський. Але все те — проблеми майбутнього, яке передбачити на конгресі було неможливо.

Якщо повернутися до результатів виборів нового складу Центральної Ради, глянути на її персональний склад, то можна побачити, що серед обраних було чимало знаних в українському дореволюційному русі діячів. Мандати членів УЦР отримали І. Стешенко, Л. Старицька-Черняхівська, подружжя Мірних, С. Русова, М. Грушевська, П. Колодний, О. Вілінський, Д. Дорошенко, В. Леонтович, В. Прокопович, Є. Чикаленко, Ф. Матушевський, А. Ніковський, О. Шульгін, Г. Голоскевич, І. Луценко, В. Біднов, М. Біляшівський, І. Шраг, Д. Чижевський, С. Шелухін, С. Ерастов, М. Міхновський. Далеко не всі вони активно працювали в Центральній Раді. В міру радикалізації політичних домагань УЦР значна частина поміркованих діячів фактично припинила своє членство в ній.

Одночасно обраними до Центральної Ради виявилася група молодих енергійних політиків — Л. Чикаленко, М. Шраг, М. Ковалевський, П. Христюк, яким судилося відіграти в її історії помітну роль.

Повторимо у вигляді висновку:

Всеукраїнський національний конгрес відіграв визначну роль у розвитку українського національно-визвольного руху. Він завершив перший після падіння самодержавства етап руху, в ході якого відбулося стихійне пробудження громадсько-політичних українських сил. Одночасно завдяки Центральній Раді відбувалася їх мобілізація і організація, творився політичний провід, йшли одночасно і консолідація, і розмежування сил, пов'язані з переходом від пасивних культурницьких програм до масових політичних акцій. Всеукраїнський національний конгрес знаменував рішучий крок у цьому напрямку.

Якщо до конгресу, за свідченнями М. Ковалевського, Центральна Рада більше відігравала роль організаційної комісії, то після конгресу, на думку В. Винниченка, вона стала "дійсно представницьким, законним (за законами революційного часу) органом усієї української демократії". Конгрес вивів Центральну Раду в політичні лідери України. З цього моменту з нею можна було блокуватися, боротися, але не можна було ігнорувати, розраховуючи на успіх у політичній боротьбі.

Розділ третій

УКРАЇНЬСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА: СКЛАД І СТРУКТУРА

§ 1. Велика рада (загальні збори Центральної Ради)

НАЦІОНАЛЬНИЙ конгрес надав Центральній Раді право кооптувати до свого складу 15 відсотків нових членів. Це право було розширено в "Наказі Українській Центральній Раді", затвердженому другими загальними зборами 23 квітня. Рада широко ним користувалася.

За її ініціативою та за безпосередньої участі протягом травня-липня 1917 р. у Києві відбулися всеукраїнські селянський, два військових та робітничий з'їзди. Всі вони висловили повну підтримку політиці Центральної Ради, обрали Всеукраїнські ради військових, селянських та робітничих депутатів. Центральна Рада в свою чергу кооптувала ці ради, як і Генеральний військовий комітет, у число своїх членів. Рішенням п'ятих загальних зборів відбулася реорганізація національного складу Ради, після чого число її членів визначалося 588 мандатами.

Влітку 1917 р. в Україні не виявилось сили, яка б могла скласти серйозну політичну альтернативу Центральній Раді. Це змушені були визнати і Тимчасовий уряд, і неукраїнська революційна демократія України. Остання відмовилася від тактики гострого протистояння українському національно-визвольному руху і погодилася увійти до складу Центральної Ради. Їй було надано право обрати 202 дійсних члени Ради та 51 кандидата. Це було останнє масове поповнення Ради. Ряд документів свідчить, що вона й надалі передбачала розширення свого складу. Саме з цим був пов'язаний поділ представників національних меншин на дійсних членів та кандидатів. Останні входили до складу Ради з дорадчим голосом і створили той резерв, з якого повинно було поповнюватися представництво національних меншин у міру зростання реальної кількості українців у Центральній Раді. В до-

кументах засвідчені окремі випадки дії такого механізму. Так, мандатна комісія запропонувала сьомим загальним зборам ввести до складу Центральної Ради по одному представникові від білорусів та чехословаків. На тих же зборах був одногolosно затверджений статут Морської генеральної ради. В повному складі — 20 осіб — Морська рада включалася до Великої ради і отримувала одне місце в Малій раді. 12 грудня, відкриваючи восьмі загальні збори, М. Грушевський запропонував поповнити Раду на правах членів з дорадчим голосом делегатами Всеросійських установчих зборів, обраних від України. Учасники сесії підтримали цю пропозицію. Однак документи, що є в нашому розпорядженні, поки що не дозволяють встановити точно, наскільки це рішення змінило кількісний склад Ради, адже значна частина обраних до Всеросійських установчих зборів уже до того була членами УЦР.

В історичній літературі кількісний склад УЦР остаточно не визначений. Різні автори оцінюють його по-різному. Зокрема, П. Христюк у додатках до першого тому "Заміток і матеріалів до історії української революції" визначає повне число мандатів Центральної Ради цифрою 822. Ще більшим (848 мандатів) воно виглядає у праці І. Нагаєвського "Історія української держави ХХ ст."

За даними мандатної комісії шостих загальних зборів розрахунковий склад Центральної Ради мав 798 мандатів. Найбільша їх кількість (212) належала Всеукраїнській раді селянських депутатів, Всеукраїнська рада військових депутатів мала 158 мандатів*. Всеукраїнська рада робітничих депутатів — 100, територіальне представництво — лише 81 мандат, решта розподілялась між широким спектром політичних партій та громадських організацій, як українських, так і російських, польських, єврейських. Далеко не всі з цих мандатів були використані, тому список реальних членів Центральної Ради виглядає коротшим. Мандатною комісією шостих загальних зборів було зафіксовано 639 дійсних членів Ради та 4 кандидати з вирішальним голосом.

Важливо підкреслити: Центральна Рада так і не була обрана на основі загального виборчого права, яке лише і могло засвідчити її абсолютну легітимність. Влітку 1917 р. в її надрах розпочалася робота з проведення територіального з'їзду. Була створена відповідна комісія, але з'їзд так і не відбувся, оскільки восени з'явилася ідея проведення Всеукра-

* Власне Рада військових депутатів мала 132 мандати і 26 — Український Генеральний військовий комітет, який керував нею.

їнських установчих зборів. В необраності Центральної Ради загальним волевиявленням української людності М. Грушевський вбачав її певну слабкість. У своїх спогадах він скаржився на долю, яка не судила "перейти до представництва, вибраного загальним голосуванням". Цей факт використовував свого часу Тимчасовий уряд, відмовляючи Центральній Раді у представництві інтересів України. Як негативний аргумент використовує його і консервативна державницька історіографія української діаспори.

НЕЗАПЕРЕЧНИЙ інтерес викликає національний, соціальний та партійний склад Центральної Ради. Одразу ж відзначимо: сьогодні стан вивчення джерел не дозволяє зробити вичерпно точні викладки. Відомо, що українцям належало 75 відсотків мандатів, решта — національним меншинам. Яким же чином ця чверть мандатів (202) була розподілена між окремими національностями? Молдавани отримали 4 місця, німці і татари по 3, білоруси, чехи і греки по 1. Складніше визначити розподіл мандатів між росіянами, поляками та євреями, оскільки представництво в Раді надавалося їм не чисто за національною ознакою, а через квоти партійним та громадським організаціям. Тут і виникає проблема, куди віднести 30 мандатів Київської Ради робітничих депутатів, 20 — Київської Ради солдатських депутатів та 10 — Ради об'єднаних громадських організацій. Як відомо, вони мали загальноросійський характер, поряд з росіянами там були представлені й інші національності. І все ж, приймаючи це застереження, віднесемо їх всіх до росіян. Тоді одержимо такі цифри: росіяни — понад 14 відсотків усіх місць, євреї — близько 6, поляки — 2,5.

Наприкінці червня 1917 р. п'ятими загальними зборами була сформована на підставі принципу національно-пропорційного представництва Комісія з підготовки "Статуту автономної України". Із 100 місць у ній відводилися 71 — українцям, 11 — росіянам, 8 — євреям, по 2 — німцям і полякам, по 1 — білорусам, татарам, молдаванам, чехам, грекам і болгарам. Як бачимо, маємо незначні відмінності від заведених вище даних, що може розглядатися як додатковий аргумент їх об'єктивності.

Ініціатива створення Центральної Ради належала українській інтелігенції. Із 118 членів її складу, обраного Всеукраїнським національним з'їздом, не менше 100 були інтелігентами і лише декілька членів мали інше соціальне походження. Як же змінився соціальний склад Ради після

того, як вона завершила своє формування? З 798 мандатів 471 володіли всеукраїнські ради військових, селянських та робітничих депутатів. Але й тут досить складно розібратися, які реальні люди стояли за цими мандатами. Першою до складу Центральної Ради влилася Всеукраїнська рада селянських депутатів. Їй відводилося 212 мандатів, проте на Всеукраїнському селянському з'їзді обрано лише 134 депутати від повітів (решта повинна була бути дообраною на місцях). З досить високим ступенем ймовірності можна більшу частину з них вважати біднішим селянством, яке складало соціальну базу Селянської спілки. Персонально про них ми знаємо дуже мало, помітної ролі в діяльності Центральної Ради вони не відігравали. Керівництво Радою селянських депутатів здійснював Центральний комітет Селянської спілки, обраний тим же Всеукраїнським селянським з'їздом. Однак, серед його членів лише один безпартійний селянин Макар Гаркуша, решта — відомі діячі УСДРП та УПСР, такі, як В. Винниченко, Б. Мартос, А. Лівичський, А. Заливчий, М. Ковалевський, П. Христюк, А. Степаненко, М. Стасюк. Цікаво, що значна кількість мандатів Радою селянських депутатів так і не була використана. До селян можна віднести і значну частину делегатів Всеукраїнської військової ради, принаймні солдат, матросів, унтер-офіцерів, прапорщиків (із 132 обраних членів ради 60 відсотків складали солдати, 40 — офіцери). Що ж до УГВК, то серед його членів знаходимо лише двох солдатів і одного матроса, решта — або військові спеціалісти (офіцери), або партійна інтелігенція (В. Винниченко, С. Петлюра, М. Полозів, М. Міхновський). Реально в роботі Центральної Ради брали участь лише 100 членів Ради військових депутатів, решта повернулася в свої частини і втратила зв'язок із Києвом.

Зародковий стан вивчення діяльності Всеукраїнського робітничого з'їзду дозволяє лише фрагментарно охарактеризувати його представників у Центральній Раді. Відомо, що з'їзд був нечисельним, 300 його делегатів репрезентували близько 40 тис. робітників, переважно сільськогосподарський пролетаріат. Звичайно, це була лише незначна частина від 3,5 млн робітників України. Чому так сталося — окрема розмова. З'їзд проходив під повним керівництвом українських соціал-демократів, хоч, як відзначає Д. Дорошенко, "чулися сильні більшовицькі нотки в промовах". При виборах Всеукраїнської ради робітничих депутатів спалахнула гостра полеміка між українськими соціал-демократами та есерами, які вимагали пропорційного представництва у Раді. В результаті до-

сягнутого компромісу було вирішено, що із 100 членів Всеукраїнської ради робітничих депутатів 75 буде обрано за територіальним принципом, а 25 — персонально, при цьому 70 місць надавалося членам УСДРП, а 30 — УПСР. До виконавчого комітету Ради увійшли провідні діячі УСДРП та УПСР. "До президії виконкому Всеукраїнської ради робітничих депутатів, члени якої мали увійти до складу Малої ради, обрали І. Маєвського, М. Порша, В. Довженка. Отже, якщо в самій Раді робітничих депутатів і у виконкомі було кілька робітників, то в Малій раді їхні інтереси представляли відповідно лікар, видавець, кооператор та інженер-технолог", — так оцінює соціальний склад Всеукраїнської ради робітничих депутатів А. Гриценко. Пом'якшуючи деяку категоричність наведеного висновку, відзначимо, що згадані з'їзди незаперечно були використані українською партійною демократією для зміцнення своїх позицій у Центральній Раді*.

ФОРМАЛЬНО партії мали порівняно незначне представництво у Раді. При формуванні її складу Всеукраїнським національним з'їздом Союз автономістів-федералістів (пізніше УПСФ) отримав 5 мандатів, УСДРП — 4, УРДП — 3, самостійники — 1 місце. Відповідно до постанови Загальних зборів від 28 червня про реорганізацію Центральної Ради партійні квоти майже не змінилися: УСДРП — 5 мандатів, УПСР — 5, УПСФ — 5, трудовики — 5. Однак реально перші три партії мали значно більшу кількість мандатів за рахунок своїх членів, проведених до Ради через селянський, військовий, робітничий з'їзди та територіальне представництво. Загалом саме політичні партії визначали характер діяльності Центральної Ради. Її фракції утворювалися саме за партійним принципом.

У звіті про роботу третіх загальних зборів знаходимо таке визначення Центральної Ради: "Коаліційний орган різних партій, кожна з котрих має свою економічну платформу". З розвитком революції, загостренням політичної та економічної ситуації, після входження у Центральну Раду неукраїнських політичних партій, про коаліцію вже не доводилося вести мови. Київські більшовики не приховували, що вони вступили до Ради лише з метою її підриву зсередини. У січні 1918 р. подібну акцію намагалася здійснити група лівих українських есерів.

* В. Винниченко писав, що С. Петлюру до УГВК "було вибрано не за його належність до війська, а через те, що він себе заявив членом соціал-демократичної партії". (Відродження нації. К. — Відень, 1920. Ч. 2. С. 218).

Радянська історіографія розглядала Центральну Раду як однорідну контрреволюційну буржуазну інституцію, тоді як документи свідчать, що до її складу в різні періоди входило 19 політичних партій — українських, російських, єврейських, польських, 17 з них називали себе соціалістичними (у телеграфних переговорах з Й. Сталіним 17 листопада 1917 р. М. Порш, відкидаючи більшовицькі звинувачення у недемократичності Ради, заявив, що у її складі "є всі соціалістичні партії країни і зовсім немає цензових елементів").

З протоколів та звітів про хід загальних зборів можна досить легко перекоонатися, в якій гострій міжпартійній боротьбі вони проходили. Які ж партії відігравали у Раді головну роль? Сьогодні ми не маємо вичерпних цифр щодо партійного складу Великої ради, однак можемо скласти про нього певне уявлення на підставі окремих документів та спогадів. Для відтворення найбільш загальної характеристики партій у Раді використаємо спогади А. Гольденвейзера. Він пише:

"Депутати-українці поділялися на три значні фракції: українські есери, українські есдеки та соціалісти-федералісти. Українські есери були самою сильною партією у Раді; до них під кінець приєднався і Грушевський, який довго залишався безпартійним. Але разом з тим ця фракція була найбільш бідною на людей; навіть у прем'єри вона не могла висунути нікого яскравішого, ніж Голубович. Українські соціал-демократи, до яких належали Винниченко, Петлюра, Ткаченко, Порш та інші, були малочисельні..., але незрівняно більш значний персональний склад цієї фракції дещо згладжував чисельну перевагу есерів. Нарешті, соціалісти-федералісти репрезентували найбільш поміркований і культурний елемент української громадськості. Лідером цієї партії був шанований всіми літератор С. Єфремов, її газету ("Нова Рада") редагував А. Ніковський. Як найбільш поміркована націоналістична група, соціалісти-федералісти жили порівняно у ладу з представниками "меншин".

Ці останні продовжували фігурувати в Раді приблизно в тому ж складі, який я навів у першому розділі. Приєднався ще тільки представник народних соціалістів, а кадети (в особі С. Крупнова) ще до 3-го Універсалу демонстративно вийшли з Ради. Самою ворожою до українців, хронічно опозиційною партією були російські есери, яких репрезентував у Раді енергійний і здібний О. Зарубін. Меншовики, з М. Балабановим на чолі, також трималися незалежно, а іноді і мужньо. Рафес, який представляв "Бунд", говорив і орудував більше всіх; як я вже згадав, він був у цей час у полісі опозиції до українців, які досить побоювалися його гострого язика. Останні єврейські партії були представлені досить слабо".

Отже, найбільш представницькими в Раді виглядали фракції партій українських есерів та есдеків. Це кинулося в

очі О. Лотоцькому ще у березні 1917 р. Протягом всього існування Центральної Ради вони задавали тон її діяльності, контролювали всі її структури, починаючи від президії, Малої ради, Генерального секретаріату і закінчуючи окремими комісіями. Взаємини українських есдеків та есерів у Центральній Раді не піддаються однозначним визначенням. Як слушно відзначив Гольденвейзер, політичний досвід лідерів українських соціал-демократів дозволив їм протягом 1917 р. відігравати головну роль у есєро-есдеківському тандемі. М. Порш на переговорах з Й. Сталіним у листопаді 1917 р. назвав себе представником "партії, яка займає в Раді керуюче становище". Маючи більш-менш узгоджені позиції у питаннях боротьби з Тимчасовим урядом, зазначені партії мали досить серйозні розбіжності у поглядах на соціально-економічну політику. Врешті-решт, українські есєри, використавши своє чисельніше представництво у Раді, перебрали у січні 1918 р. керівництво урядом УНР у свої руки, вони ж добилися реорганізації Малої ради, де отримали значну більшість. З цього приводу В. Винниченко згадував: "Моє бажання вийти з уряду й заяву про це фракціям тим легше було здійснити, що в цей час есєрівська фракція Центральної Ради стала виявляти рішуче бажання взяти провід усієї політики в свої руки. Формальне право на це вона мала раз-у-раз, бо вона кількістю своїх голосів покривала всі інші складені до купи фракції".

Розбіжності інтересів між фракціями українських партій ще яскравіше ілюструються прикладом партії соціалістів-федералістів. Діячі ТУП (майбутньої УПСФ) у березні 1917 р. виступили ініціаторами створення Центральної Ради, але з часом відійшли на узбіччя її політичного життя. Д. Дорошенко писав, що "вони не грали в Ц. Раді керуючої ролі", розчинившись у масі новобранчих членів цього органу. Як ліберально-демократична партія, есєри не могли згодитися з радикалізмом, який все глибше оволодівав Центральною Радою. Якщо українські есдеки та есєри уособлювали собою, за оцінкою О. Лотоцького, "настрої безоглядного максималізму", то есєфи підходили "до справи з погляду реальних можливостей її переведення". Між цими двома напрямками, свідчив О. Лотоцький, у Києві 1917 р. пролягла справжня прірва. На його думку, значна провина в цьому лежала на М. Грушевському як лідерові Центральної Ради: "Ролі арбітра, яку готовили йому обставини, він не прийняв... Найперше визначився він як соціаліст та с.-р. Поза певною гумористичною стороною такого поступовання була ще й

друга сторона — значно сумніша. Коли став він на чолі Центральної Ради та й цілої політичної акції, досить людей із старим громадським стажем українським або одійшли од активної участі в дальших подіях (і се було безперечною втратою для нашого життя, взагалі бідного на кваліфіковані сили), або зайняли позицію, невідповідно негативну до всього, що виходило од сторони противної". Залишається лише додати, що консервативна частина українського суспільства, партії, які її репрезентували (Союз землеробів-власників, Українська хліборобсько-демократична партія) взагалі не отримали в Раді представництва. Чи не є це ще одним вагомим аргументом на користь оцінки Ради як органу революційної демократії?

Формування організаційних структур Центральної Ради почалося практично з перших днів її існування. В повідомленні газети "Вісті з Української Центральної Ради" за 19 березня, в якому йшлося про створення Ради 7 березня, окреслено її перші структури: президію (голова Ради, два його заступники, писар та скарбник) і дев'ять комісій. У березневих протоколах згадується управа, але не зазначено ні її чисельний склад, ні права, ні функції.

Після Всеукраїнського національного з'їзду відбулася реорганізація структур, що свідчило про закінчення першого організаційного періоду, перетворення Ради в активний, дійовий чинник політичного життя не лише України, а й за її межами.

Згідно з демократичними організаційними принципами вищим органом Центральної Ради визнавалися її загальні збори. У "Наказі Українській Центральній Раді" від 23 квітня 1917 р. говорилося, що вони "визначають напрям і характер всієї роботи УЦР". Чергові збори повинні були скликатися не рідше, як один раз на місяць, крім того, в разі нагальної потреби могли бути скликані екстренні збори. За весь період існування Центральної Ради відбулося дев'ять загальних зборів. Оскільки далі нам доведеться повсякчас звертатися до роботи загальних зборів, їх рішень, то лише побіжно назовемо найважливіші питання, які розглядалися кожними з них, з тим, щоб згодом було легше орієнтуватися в цьому матеріалі і послідовніше уявляти історію Центральної Ради.

Перші загальні збори відбулися 8 квітня в день завершення роботи Всеукраїнського національного з'їзду. Збори перевірили і затвердили список членів Центральної Ради, обраної з'їздом і сформували її виконавчий орган — Комітет Центральної Ради.

Другі загальні збори (22-23 квітня 1917 р.) розглянули питання про українізацію війська, ухвалили перший нормативний документ діяльності Центральної Ради — згаданий вище наказ.

У центрі уваги третіх загальних зборів (7-9 травня 1917 р.) стояло питання взаємостосунків з Тимчасовим урядом, відрядження повноважної делегації до Петрограда з метою вирішення питання про право українського народу на національно-територіальну автономію.

Четверті загальні збори (1-3 червня 1917 р.) заслухали звіт В. Винниченка про поїздку делегації Ради до Петрограда, про відхилення Тимчасовим урядом дамагань автономії. Збори ухвалили звернутися до українського народу з закликem "негайного закладення підвалин автономного ладу в Україні". Ця постанова стала важливою підставою проголошення I Універсалу.

П'яті загальні збори (20 червня — 1 липня 1917 р.) затвердили утворення Генерального секретаріату та його декларацію, ухвалили ряд резолюцій, що стосувалися реорганізації Центральної Ради, поповнення її представниками національних меншин, що проживали в Україні. Збори вирішили провести у Києві з'їзд народів Росії, які добивалися федеративного устрою країни, внесли зміни до статуту комітету Центральної Ради, розширили його права та кількість членів, обговорили хід переговорів лідерів Центральної Ради з делегацією Тимчасового уряду у Києві, схвалили II Універсал.

Шості загальні збори (5-6 серпня 1917 р.) бурхливо обговорювали ситуацію, яка виникла після відмови Тимчасового уряду санкціонувати "Статут вищого управління України", заміни його "Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду". На цих же зборах було поставлено питання про скликання Українських установчих зборів, а також засуджено ініціативу Тимчасового уряду про проведення у Москві 12 серпня Державної наради.

Сьомі загальні збори (29 жовтня — 2 листопада 1917 р.) головну увагу приділили пошукам виходу з ситуації, яка склалася в країні після падіння Тимчасового уряду у Петрограді та збройного інциденту в Києві.

Восьмі загальні збори (12-17 грудня 1917 р.) гостро дебатували питання про мир та землю, розглянули хід підготовки до виборів Українських установчих зборів.

Дев'яті загальні збори (15-25 січня 1918 р.) схвалили закони про землю та восьмигодинний робочий день, внесли деякі зміни у закон про вибори до Українських установчих

зборів, обговорили хід мирних переговорів у Бресті, ситуацію, яка склалася у зв'язку з наступом більшовиків та повстанням на "Арсеналі", санкціонували реорганізацію Малої ради, затвердили В. Голубовича на посаді голови Ради народних міністрів.

Незважаючи на всі свої високі повноваження, загальні збори виявилися найменш ефективною структурою Центральної Ради. Про органічні недоліки їх роботи, панування політичних емоцій, демагогії та популізму над конструктивною політикою свідчить цілий ряд документів і, в першу чергу, самі протоколи загальних зборів. Окремі сесійні засідання носили мітинговий характер, перетворювалися на словесні баталії численних партійних фракцій. Іноді ледь не доходило до вирішення справ кулаками. Ось як протокол подає обговорення проекту II Універсалу на п'ятих зборах Центральної Ради: "Після промови Т. Ковалевського стався інцидент. Настрій у присутніх дуже нервовий і підвищений. Виступаючий Христюк починає говорити про те, щоб жодних переговорів не провадити; пропонує винести резолюцію в тому смислі, що ми щитаємо переговори перерваними. В секторі с.-д. починається шум. Чути вигуки: "Досить! Не треба! Геть!" До трибуни підбігає з стиснутими кулаками М. Авдієнко. Його інші задержують. Шум продовжується. Голова довго дзвонить". Гостра політична конфронтація виникла між українськими соціал-демократами та есерами при дебатуванні на восьмих загальних зборах аграрного законопроекту. П. Христюк згадував, що при обговоренні "Тимчасової інструкції для Генерального секретаріату Тимчасового уряду" на шостих загальних зборах "відбулися небувало ще палкі та пристрасні дебати".

Досить точну загальну характеристику з'їздам, які відбувалися в Україні дав С. Петлюра. На наш погляд, вона цілком може бути віднесена і до загальних зборів Центральної Ради. В листі до М. Удовиченка Петлюра пише:

"Ці з'їзди були для мене показником не сил (реальної і зорганізованої) нашого народу, а демонстрацією національних емоцій, які ще треба було мільйонним масам в собі усвідомити і які повинні шляхом послідовної боротьби перетрансформуватися в певні волю і рухи української нації, в певні акти боротьби за свої національно-державні змагання.

Спочатку я мав ілюзію, що ці з'їзди можна використати для організації національної сили. Але швидко переконався, що вони тільки "празникова одіж", і що треба шукати тих, хто чорною роботою державною уміє творити певні реальні цінності".

В цьому ж листі С. Петлюра говорить про "засліпленість партій та гуртків", що ставала на перешкоді державотворчій діяльності. І це теж має сенс. Матеріали загальних зборів Центральної Ради — прекрасне джерело для вивчення міжпартійної боротьби в Україні 1917 р., теми практично не вивченої істориками. Неефективність Ради стала зрозумілою її лідерам вже влітку 1917 р. Відбувши в першій декаді серпня шості загальні збори, президія Ради, посилаючись на формальний привід — відсутність грошей, не скликала загальні збори протягом двох з половиною місяців, хоч це і суперечило регламенту. Закриваючи восьмі загальні збори, М. Грушевський вважав, що вони будуть останніми в історії Центральної Ради, оскільки 9 січня 1918 р. передбачалося відкриття Українських установчих зборів. Події, однак, розвивалися так, що вибори до цих зборів були зірвані. 9 січня Мала рада змушена була проголосити IV-м Універсалом самостійність України, а для затвердження цього історичного акту скликати чергові загальні збори. Вони виявилися останніми в історії Центральної Ради. Велика рада більше не збиралася, діяльність українського парламенту забезпечувалася Малою радою.

§ 2. Мала рада (Комітет Центральної Ради)

Спочатку Мала рада діяла як виконавчий орган і називалася Комітетом Центральної Ради. Перший склад цього Комітету (20 осіб) був обраний 8 квітня загальними зборами. Входили до нього президія Центральної Ради (голова та два його заступники) і 17 членів. Обов'язки і права Комітету були визначені наказом від 23 квітня 1917 р. Комітету доручалося виконувати поточну роботу "в конкретній, постійно змінюючійся обстановці моменту". Однак із самого початку він мав значну як організаційну, так і політичну свободу. Його повний склад після прийняття наказу розширювався до 33 членів, з яких лише 20 (рахуючи голову Центральної Ради та двох заступників) обиралися загальними зборами, решта поповнювалася рішеннями самого Комітету. Він же обирав голів комісії, які діяли при Центральній Раді, її секретарів та скарбника. Досить швидко Комітет став керівним осередком Центральної Ради, формував ініціативи, які вносилися до порядку денного сесій, готував проекти найважливіших політичних рішень, і навіть, як це сталося,

скажімо, з I Універсалом, приймав і проголошував їх іменем Центральної Ради. В руках Комітету зосереджувалися фінанси Ради, ним контролювалася і спрямовувалася вся поточна робота, здійснювався зв'язок з місцями.

Наприкінці червня після утворення Генерального секретаріату, до повноважень якого відійшли виконавські функції, відбулися принципові зміни в статусі Комітету. 23 червня, інформуючи п'яті загальні збори про створення Генерального секретаріату, М. Грушевський зазначив, що створення нового виконавчого органу Центральної Ради "не усуває Комітету Центральної Ради, котрий має бути "Малою Центральною Радою", несучи законодавчі функції в проміжках між двома сесіями". На одному з наступних засідань з ініціативою надати Комітетові в період між загальними зборами "всі функції, що належать Центральній Раді" виступив М. Шраг. Ініціатива була підтримана. 29 червня постановою п'ятих загальних зборів Комітет отримав право "вирішення всіх негайних справ, що належать до компетенції Центральної Ради". Цією ж постановою до 40 осіб розширювався його склад. На початку липня реорганізація продовжилася, Комітет збільшувався на 30 відсотків (18 осіб) за рахунок політичних діячів, що репрезентували національні меншини. *В ході реформування Комітет остаточно змінив свою назву. З липня і далі він іменувався Малою радою.*

1 серпня Мала рада затвердила власний регламент. Щотижня вона повинна була збиратися на чергові збори, окрім того, при потребі голова Ради міг скликати і надзвичайні. При ухвалі важливих законодавчих рішень кворум встановлювався у 2/3 загального числа членів, при менш відповідальних рішеннях — 1/2. Рішення приймалися простою більшістю відкритим, закритим чи поіменним голосуванням. Регламент відкривав широкі можливості для діяльності голови Ради. Він скликав і вів збори, пропонував порядок денний, керував обговоренням, підбивав його підсумки, встановлював порядок голосування пропозицій (резолюцій), що надходили від фракцій.

Незмінним головою Ради за весь час її існування залишався М. Грушевський. Документи показують, що йому вдалося без особливих зусиль тримати Раду під своїм контролем і вести її обраним курсом. Грушевський був дійовим головою, тонким політиком, який при потребі вмів надати засіданням Центральної Ради "деякі парламентські апаранси", — згадував А. Гольденвейзер. При необхідності тиску на Раду він не зупинявся перед заявою подати у відставку. Широко пропа-

гуючи свої народницькі, есерівські погляди, Грушевський протягом 1917-1918 років формально залишався позапартійним, що фактично дозволяло УПСР і в президії, і в Малій раді мати на один голос більше, а з іншого боку, у Грушевського завжди залишалося широке поле для маневру.

Регламент обійшов мовчанням питання про підзвітність Малої ради перед Великою. І хоч на шостих-дев'ятих загальних зборах заслуховувалися звіти Малої ради, вони мали швидше інформативний, а не підзвітний характер. По суті, Мала рада стала відігравати провідну роль у діяльності Центральної Ради. Гольденвейзер, згадуючи події в Києві у 1917-1918 рр., як член Малої ради засвідчив: "Мала рада — тільки вона мала значення, так як пленум Центральної Ради збирався раз на декілька місяців і, відтворюючи у розширеному масштабі те ж співвідношення сил, не вносив нічого нового". Цікава і така деталь: коли на сьомих загальних зборах бундівець Золотарьов вніс пропозицію підтвердити постанову Малої ради щодо повстання у Петрограді, головуєчий М. Грушевський, не ставлячи пропозиції на голосування, обмежився реплікою "постанови Малої ради мають таку саму силу, як і повної Ради". Пояснення було сприйняте без заперечень і з повним розумінням.

Мала рада формувалася на основі пропорційності між фракціями, які складали Велику раду. Позапартійний голова Ради мав чотирьох заступників від чотирьох українських партій, два відповідальних секретарі президії належали до УПСР, а два — до УСДРП. У серпні з 65 членів Малої ради до українських партій належало 35, єврейських — 15, російських — 10, польських — 4. Найбільше місць у Малій раді — 14 — мали УСДРП та УПСР (остання без врахування М. Грушевського). Кількісний паритет у Малій раді між цими партіями зберігався до початку 1918 р. 12 січня М. Шраг від імені фракції українських соціалістів-революціонерів виступив з вимогою "на найближчій засіданні пленуму переобрати Малу раду пропорціонально складу Ц. Ради". Така реорганізація відбулася на дев'ятих загальних зборах. Коментуючи цю подію, "Народна воля" 24 січня 1918 р. повідомляла: "В реорганізованій Малій раді дається по одному місцю фракціям соціалістів-самостійників, народних соціалістів та молдаванів (румунів). Решта добавочних місць дається в Малій раді фракції соціалістів-революціонерів. Всього в Малій раді має бути 82 члени відповідно фракційному складу Великої ради". Отже, в 1918 р. українські есери збільшили своє представництво у Малій раді вдвічі, провід Цен-

тральної Ради опинився у їх руках, вони ж очолили Раду народних міністрів УНР.

Мала рада увібрала в себе органічні риси Великої ради, однак її засідання виявилися куди більш продуктивними, ніж загальні збори. Більшість з найвідповідальніших політичних рішень Центральної Ради були прийняті Малою радою. До її доробку слід віднести I, III та IV Універсали, статут Генерального секретаріату, Конституцію УНР, закони про грошову одиницю, громадянство УНР, адміністративно-територіальний устрій України, про запровадження григоріанського календаря та середньоевропейського часу, ратифікацію Брестського мирного договору.

§ 3. Генеральний секретаріат (Рада народних міністрів)

3 РОЗБУДОВОЮ Центральної Ради, ростом її авторитету серед широких кіл української громадськості стало помітним, що Комітету Центральної Ради все важче і важче дається зростаючий потік виконавської роботи. Комітет "як інституція не технічно-виконавчого характеру не міг фізично справитися з тією роботою, та й принципово він не міг її робити". Визріла необхідність створення спеціального виконавчого органу. Першими з подібною пропозицією виступили українські есери. На одному з засідань президії Центральної Ради на початку червня П. Христюк від імені есерівської фракції запропонував створити уряд України. Однак ця пропозиція здалася надто радикальною і її відхилили.

Та вже через декілька днів ситуація принципово змінилася. Здекларувавши 10 червня I Універсалом, що "однині самі будемо творити наше життя", а, головне, бажаючи довести в тій складній ситуації, яка створилася після проголошення Універсалу, що вимоги автономії не пусті слова, а послідовна політика, Комітет Центральної Ради 15 червня "ухвалив організувати Генеральний секретаріат Української Центральної Ради, який має завідувати справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними і іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної Ради, які цих справ торкаються". Тоді ж було обрано вісім перших членів Генерального секретаріату. Ними стали українські соціал-демократи: В. Винниченко (голова), Б. Мартос, С. Петлюра, В. Садовський, І. Стещенко, соціаліст-федераліст С. Єфре-

мов, український есер П. Христюк, непартійний соціаліст М. Стасюк (пізніше член УПСР) і просто безпартійний Х. Барановський*.

Як політична акція, утворення Генерального секретаріату було надзвичайно вдалим тактичним заходом тиску на Тимчасовий уряд. Проте не обійшлося без складнощів у роботі Центральної Ради. На п'ятих загальних зборах не виявилось одностайності у визначенні статусу Генерального секретаріату, розгорнулася гостра дискусія. Радикально настроєні українські есери (в особі лідера партії М. Ковалевського) вимагали проголосити секретаріат "правомочним правительством, котре повинно організувати Україну і вести її до кращого життя". Їм заперечували помірковані радикальні демократи (О. Шульгін): "Генеральний секретаріат, як орган виконавчий УЦР, має певні завдання, але фактом свого існування не знищує Петроградського уряду". Шульгін вважав, що достатньо буде Генеральному секретаріатові спостерігати за діями Тимчасового уряду, маючи право "veto" на його рішення щодо України. Він же наполягав не вживати термін "уряд", замінивши його дефініцією "вищий революційний орган українського народу". Суперечка виявилася наскільки гострою, настільки й безплідною. Загальні збори не змогли прийти до певного рішення, обмежилися лише заявою вітати в принципі ідею заснування Генерального секретаріату. Останньому доручалося на свій розсуд самовизначитися через проголошення відповідної декларації.

Остаточне вирішення справи повернулося болючою, важкою проблемою, яка відібрала у Центральної Ради чимало часу і сили. Їх довелося затратити на порозуміння між фракціями, з неукраїнською революційною демократією та Тимчасовим урядом. Практично все літо і початок осені 1917 р. політична енергія Центральної Ради була зосереджена на проблемі конституювання Генерального секретаріату. Вирішуючи цю проблему, Рада значно розгубила той політичний капітал, якого набула у травні-червні 1917 р. Коментуючи цю подію у своїх спогадах, М. Грушевський з гіркотою констатував: "... в дальнішій сей крок привів до великих ускладнень, ся ексекютива Ц. Ради "Генеральний секретаріат" ані адміністраційної машини України царської формації не могла опанувати, ані своєї окремої сфери ділання не потрапила собі вимежувати, і се засуджувало Ц. Раду на го-

* Цей склад Генерального секретаріату був затверджений п'ятьма загальними зборами ЦР 23 червня 1917 р.

стрий хронічний конфлікт з центром, розтягтий, а не розв'язаний октябрським більшовицьким переворотом".

Повніше суть зауваження Грушевського стане зрозумілою, коли ми в наступному розділі детально розглянемо російсько-українські стосунки, в центрі яких у липні-серпні 1917 р. стояли питання, пов'язані з конституюванням Генерального секретаріату, визначенням його статусу, меж компетенції, затвердженням складу і підпорядкуванням. Тут лише побіжно зупинимося на кількісних та персональних змінах, які відбувалися з ним.

У липні у зв'язку з визнанням Тимчасовим урядом Генерального секретаріату вищою крайовою виконавчою владою України, Центральна Рада розширила склад Генерального секретаріату за рахунок створення генеральних секретарств шляхів, пошти та телеграфу, праці, торгу і промисловості, вводилися посади генерального контролера, статс-секретаря у справах України при Тимчасовому уряді, а також двох товаришів (заступників) генерального секретаря міжнародних справ. 15 липня Мала рада затвердила розширений Генеральний секретаріат. До попереднього складу генеральних секретарів, серед яких відбулась лише заміна С. Єфремова О. Шульгіним, додалися В. Голубович (шляхи), О. Зарубін (пошта і телеграф), М. Рафес (контроль), М. Зільберфарб та М. Міцкевич (товариші генерального секретаря міжнародних справ), П. Стебницький (статс-секретар). Посади генеральних секретарів праці та торгу і промисловості заповнити не вдалося.

Залишалося затвердити цей склад у Петрограді і Україна мала б свій уряд. З цією метою до столиці відбула українська делегація на чолі з В. Винниченком. Місія виявилася невдаю. Реорганізований у черговий раз Тимчасовий уряд на томість "Статуту Генерального секретаріату", розробленого Центральною Радою, видав свою "Інструкцію Генерального секретаріату Тимчасового уряду", в якій значно скорочувалася компетенція Генерального секретаріату. З нього вилучалися генеральні секретарства військових справ, пошти та телеграфу, шляхів, харчових справ.

Рішення Тимчасового уряду, бурхлива дискусія довкола нього у стінах Центральної Ради не могли не позначитися на Генеральному секретаріаті. 13 серпня керівництво ним перейшло від В. Винниченка до Д. Дорошенка, але через декілька днів знову повернулося до першого. Відповідно змінювався і персональний склад генеральних секретарів.

Нарешті 21 серпня Мала рада заслухала доповідь Винни-

ченка, в якій Генеральний секретаріат був представлений у такому складі: голова секретаріату і секретар внутрішніх справ — В. Винниченко, освіти — І. Стещенко, фінансів — М. Туган-Барановський, земельних справ — М. Савченко-Більський, товариш секретаря — Б. Мартос, міжнародних справ — О. Шульгін, товариші секретаря — М. Міцкевич, М. Зільберфарб, контролер — О. Зарубін, генеральний писар — О. Лотоцький, комісар України при Тимчасовому уряді — П. Стебницький. За запропонований список проголосувало лише 17 членів Малої ради (11 — утрималося), і він був відправлений до Петрограда, де і був затверджений 1 вересня. Основні перепони на шляху формування виконавчої структури Центральної Ради були подолані, хоч і надалі Генеральний секретаріат зазнавав кадрових змін.

1 листопада, коли в Петрограді вже було повалено Тимчасовий уряд, Центральна Рада вирішила розширити склад Генерального секретаріату, як це планувалося ще в липні 1917 р., секретарствами військових та продовольчих справ, юстиції, торгу і промисловості, шляхів, пошт і телеграфів. Особи, які повинні були їх очолити, отримали статус генеральних комісарів, цим, очевидно, робилася спроба формально не порушувати "інструкцію" Тимчасового уряду. Тоді Генеральний секретаріат поповнили: М. Ковалевський, С. Петлюра, М. Порш, В. Голубович, М. Ткаченко, В. Єщенко. О. Зарубін виконував обов'язки генерального секретаря пошт і телеграфів.

11 січня 1918 р. Мала рада проголосила Україну самостійною незалежною державою, у зв'язку з чим IV Універсал повідомляв про перейменування Генерального секретаріату в Раду народних міністрів. На цей момент уряд мав такий склад: Голова Ради народних міністрів і міністр внутрішніх справ — В. Винниченко, товариші міністра — І. Красовський, О. Карпинський, Л. Абрамович; міністр закордонних справ — О. Шульгін; міністр військовий і праці — М. Порш, товариш міністра О. Жуковський; міністр судових справ — М. Ткаченко; міністр продовольчих справ — М. Ковалевський; міністр шляхів — В. Єщенко; міністр пошти і телеграфу — М. Шаповал; міністр морських справ — Д. Антонович; заступник міністра фінансів — В. Мазуренко; міністр освіти — І. Стещенко, товариш міністра — П. Холодний; міністр торгу і промисловості — В. Голубович; міністр великоруських справ — Г. Одинець; міністр польських справ — М. Міцкевич; міністр єврейських справ — М. Зільберфарб; державний контролер — О. Золотарьов; державний

писар — І. Мірний. Однак цьому складу уряду не довго довелося ходити в ранзі міністрів. 12 січня в Малій раді фракція українських есерів поставила вимогу відкликати з уряду українських соціал-демократів, що викликало другу "міністерську кризу". В. Винниченко подав у відставку, 18 січня дев'яті загальні збори затвердили новий склад Ради народних міністрів на чолі з В. Голубовичем. За винятком двох міністрів соціал-демократів М. Ткаченка та Д. Антоновича увесь кабінет заповнили члени УПСР та співчуваючі їй: А. Немоловський (військові справи), П. Христюк (внутрішні справи), С. Перепелиця (фінанси), Є. Сакович (шляхи), М. Ковалевський (продовольчі справи), Н. Григоріїв (освіта), А. Терниченко (хліборобство).

У новосформованому кабінеті залишилося чимало вакансій, як свідчив П. Христюк, але й не було часу добирати їх, оскільки Київ знаходився під обстрілом більшовиків. В зазначеному складі Рада народних міністрів зібралася на два три засідання, а 25 січня змушена була разом з частиною членів Малої ради залишити Київ і переїхати до Житомира. В ці дні військовий міністр А. Немоловський був замінений полковником О. Жуковським, окремі члени уряду тимчасово отримали по два міністерські портфелі.

Після підписання Брестського миру і одержання військової допомоги від німців та австрійців Центральна Рада на початку березня повернулася до Києва. Тут і вона, і її уряд потрапили під гостру критику есефів та соціалістів-самостійників, під впливом якої кабінет Голубовича 24 березня був переформований на багатопартійній основі, але з представників лише українських партій.

Це був останній склад уряду, сформований за доби Центральної Ради. Він мав такий вигляд: В. Голубович (укр. соц.-рев.) — голова Ради народних міністрів; П. Христюк (укр. соц.-рев.) — державний секретар; М. Ковалевський (укр. соц.-рев.) — міністр земельних справ; М. Любинський (укр. соц.-рев.) — закордонних справ; Є. Сокович (співч. укр. соц.-рев.) — шляхів; О. Жуковський (укр. соц.-рев.) — військових справ; М. Ткаченко (укр. соц.-дем.) — внутрішніх справ; Д. Коліух (співч. укр. соц.-дем.) — харчових справ; Михайлів (укр. соц.-дем.) — праці; Г. Сидоренко (не партійний) — пошт і телеграфів; С. Шелухин (есеф) — судових справ; В. Прокопович (есеф) — освіти; І. Фещенко-Чопівський (есеф) — торгівлі і промисловості; О. Лотоцький (есеф) — державного контролю; Климович (не парт.) — фінансів.

У березні В. Голубовичу довелося займатися перерозпо-

ділом портфелів, міняти окремих членів уряду. Помітним прецедентом в уряді стала погроза про вихід з його складу за два дні до гетьманського перевороту міністрів соціалістів-федералістів. Це відбулося під впливом рішення ЦК УПСФ, який охарактеризував кабінет В. Голубовича як "нездатний стати на шлях реальної роботи і неспосібний до праці".

Діяльність Генерального секретаріату, як і Центральної Ради загалом, нам доведеться детально проаналізувати нижче. Тут лише зауважимо, що з 1 вересня 1917 р. по 29 квітня 1918 р. Генеральний секретаріат і Рада народних міністрів провели не менше 124 засідань, на яких було розглянуто майже дві тисячі питань. На окремих засіданнях уряд вирішував до двадцяти питань. Звичайно, серед них було багато дрібних і несуттєвих, але саме урядові належав пріоритет у веденні зовнішньополітичних відносин, підготовці земельного закону, організації армії, становленні національної фінансової системи. Варто додати, що перший уряд України був революційним урядом з притаманними саме такому типу урядів і позитивними, і негативними особливостями.

АНАЛІЗУЮЧИ склад і структуру Центральної Ради, треба насамперед відзначити помітне зростання її рядів. Протягом весни — літа 1917 р. кількісний склад УЦР збільшився майже в десять разів. Створена групою української інтелігенції, яка складала її керівне ядро, Українська Центральна Рада, кооптуючи до свого складу Всеукраїнські ради робітничих, селянських і військових депутатів, представників національних меншин, перетворилась у масовий представницький орган революційної демократії. До її складу входили представники 19 політичних партій, переважно соціалістичної орієнтації. *Все це переконує у безпідставності твердження радянської історіографії про буржуазно-націоналістичний характер УЦР.* Однак не підлягає сумніву, що провідну роль у діяльності Ради відігравали українські політичні партії: УСДРП, УПСР, УПСФ. Українські есери мали найчисельнішу фракцію в Раді. За національним складом українці складали 75 відсотків членів УЦР.

Сьогоднішній стан вивчення історії Центральної Ради не дає нам змоги точно визначити її соціальний склад. Але є підстави стверджувати, що пересічним членом Великої ради був український селянин, бідняк або середнього достатку. Пересічним членом Малої ради — український інтелігент.

Розділ четвертий

ШЛЯХОМ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ

§ 1. Формування стратегічних підвалин діяльності Центральної Ради

ПЕРШИЙ відомий історикам документ, який вийшов із стін Центральної Ради, — телеграма від 4 березня 1917 р. до місцевих українських організацій. Вона привертає увагу надзвичайною обмеженістю завдань, які пропонувалося вирішувати: висилати депутації до уряду з викладом своїх нагальних потреб, відновлювати і створювати просвітні інституції, видавати листівки, збирати кошти у національний фонд. Вимоги до уряду зводилися до запровадження української мови у навчанні та державних закладах.

Наступного дня від Центральної Ради і ТУП до Тимчасового уряду надійшли дві телеграми. У першій з них на ім'я голови уряду кн. Львова висловлювалися привітання і побажання успіхів уряду у боротьбі за народоправство, а також впевненість, що "справедливі вимоги українського народу і його демократичної інтелігенції будуть цілком задоволені". Цей тонкий дипломатичний натяк (інакше його і назвати важко) дещо розшифровувався наступною телеграмою на ім'я О. Керенського. Міністра юстиції вітали як людину, яка свого часу "з трибуни Державної думи проголосила гасло автономії України", йому доручався захист знову ж таки "справедливих вимог українського народу і його демократичної інтелігенції". У телеграмі говорилося, що "віднині не буде обездолених народностей і що недалеко вже час повного здійснення наших давніх прагнень до вільної федерації вільних народів". В такому ж тоні була складена перша декларація ТУП, опублікована 9 березня. Вона закликала українців рушати вперед бадьоро і сміливо на зустріч зорі національного визволення. Задля цього пропонувалося підтримувати повний державний лад "бо він і тільки він несе волю Україні і що більша наша участь у йому, то ширших прав собі здобудемо". Далі повторювалися пропозиції: організову-

ватися, збирати кошти, засновувати "Просвіти", підтримувати українську пресу, вести роз'яснювальну роботу, дбати про харчову справу і готуватися до Установчих зборів, де голос українців повинен "залунати чути, твердо й однодушно, обстоюючи автономію рідного краю й вільний федеративний лад у державі".

Надзвичайно схожим до відозви ТУП виявився заклик Центральної Ради до українського народу, датований 9 березня. Почавши з революційної риторики про падіння вікових пут, про час "пробудження до нового, вільного, творчого життя", Центральна Рада заговорила про Установчі збори, звідки пролунає "у всій своїй силі справжній голос Твій, справжня воля Твоя". Народу пропонувалося "спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать" (в основному знову йшлося про запровадження до широкого суспільно-державного вжитку української мови). Особливий акцент у заклику робився на виваженості поведінки мас — "щиро й уперто беріться до роботи", але "додержуйте спокій: не дозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад в житті". Як нове слово, звучав заклик гуртуватися в політичні товариства, культурні і економічні спілки: "Тільки згуртувавшись, можна добре пізнати всі свої потреби, рішуче за них заявити і створити кращу долю на своїй землі".

Наведених витягів з документів цілком досить, щоб зрозуміти первісний характер українських домагань і форму, в якій їх передбачалося досягнути. Гасло автономії України у федеративній Росії звучало настільки неспішно, майже завуальовано, що закрадається сумнів: а чи вірили в реальність реалізації його українські діячі? Вся їх надія пов'язувалася з доброю волею нового уряду, який вони цілковито підтримували, та рішеннями Всеукраїнських установчих зборів. На перший же план висувалися традиційні помірковані, поступові вимоги культурно-просвітницького характеру.

Дещо радикальнішими на київському фоні виглядали дії української громади Петрограда. Ще 2 березня, коли питання влади не було вирішене остаточно, Головна студентська українська рада, конституюючи себе в Тимчасовий український революційний комітет, звернулася до українського студентства, робітництва і офіцерства Петрограда з відозвою, в якій констатувала значну роль українських військових у перемозі революції. Водночас у відозві говорилося, що героїзм, готовність до самопожертви, які продемонстрували українці, варто виявити в завоюванні "не чужих політичних прав,

а своїх власних, національно-політичних прав українського народу". Комітет закликав українські культурні і політичні сили Петрограда "дати напівсвідомій українській жовнірській масі гасло боротьби за національну волю українського народу, а також зорганізувати під тим гаслом і повести до боротьби ще незорганізовані й розкидані українські демократичні маси".

Яку ж кінцеву мету ідеї національного визволення ставили перед собою петроградські студенти-українці? З відозви видно, що такою є "національно-державна самостійність", "створення власного суверенного державного організму". Однак це в ідеалі, тоді як практичне щонайперше завдання — перебудова Російської держави у "федеративну демократичну республіку з якнайширшими правами окремих націй і спеціально з якнайширшою національною територіальною автономією України". Перебування у революційному епіцентрі, молода завзятість зробили свою справу: Тимчасовий український революційний комітет першим закликав не до чекання рішень російського уряду, а до боротьби за реорганізацію Росії, за новий політичний статус України.

Петроград виявив більшу оперативність в організації української маніфестації. 12 березня Невський проспект був заповнений демонстрантами, які йшли під жовто-блакитними і червоними прапорами, з гаслами "Хай живе вільна Україна!", "Хай живе демократична федеративна республіка Росія!", співом "Заповіту". Після мітингу біля Казанського собору українці, яких налічувалося близько 25–30 тис., пішли до Таврійського палацу, де засідала Державна дума. Маніфестація справила враження на революційний Петроград, який, здається, в ті дні здивувати було не просто. Вона, звичайно, мала позитивний резонанс в Україні, але якимось серйозним чином на перебіг подій вплинути тут не могла.

РЕВОЛЮЦІЯ в Україні почалася з помітним запізненням, без особливого напруження і боротьби, коли, власне, питання про владу було з'ясоване. При цьому безперечному факті, на нашу думку, не варто надмірно драматизувати запопадливу лояльність українських відозв щодо Тимчасового уряду. В перші дні революції вся Росія, включаючи більшовиків, маніфестувала свою вірність уряду. В цьому певною мірою виявлялися і громадянська позиція, і революційний шарм, адже ситуація урядом не була повністю опанована. Варто звернути увагу на інше.

Не можна не побачити, що український рух, який зазнав

під час світової війни серйозних ударів, у перші революційні дні розвивався винятково у загальноросійському контексті. В. Дорошенко влучно підмітив, що революція застала українців "без хребетного стрижня". О. Лотоцький з цього приводу згадував, що на самому початку революційних подій "українство, як і року 1905, йшло не власним шляхом національним, а у фарватері російської революції". П. Христюк, оцінюючи загальний стан революції в Україні, в перші дні її відзначав, що український рух "у масі набрав національно-культурного характеру з маловиразною автономістично-політичною закруткою". На його думку, це цілком відповідало моментові, оскільки "по цій культурницькій платформі... об'єднались в перших днях революції не тільки різні верстви свідомого національного українського суспільства, але й ще певна частина зросійщених і цілком московських демократичних і буржуазно-ліберальних кіл на Україні". На цій підставі П. Христюк робить висновок, що "в такому об'єднанні, поскільки воно ставило виключно національно-культурницькі цілі, не було нічого а ні ненормального, а ні тим паче контрреволюційного". З останнім важко сперечатися. Звичайно, культурницький рух мав право на життя, але він не повинен був замінювати гасло автономії України, затінювати політичні аспекти національного руху. Обмежившись лише культурно-освітніми проблемами, український рух і його провід — Центральна Рада — ніколи б не відіграли у революції самостійної ролі, вони б були приречені в хорі недержавних народів підтримувати соло загальноросійської демократії. Як ми побачимо далі, саме цього від них хотіла і вимагала російська сторона. Але життя розпорядилося інакше.

Нам уже довелося говорити про те, що приїзд М. Грушевського до Києва різко змінив характер діяльності Центральної Ради, довелося говорити і про конфлікт його з діячами ТУП. Все це мало безпосередній зв'язок з формуванням стратегічних гасел українського національно-визвольного руху. Вже перший з'їзд (кооперативний), в якому Грушевський брав активну участь, визнав, що "тільки демократично-федеративна республіка в Росії з національно-територіальною автономією України, з забезпеченням прав національних меншостей, забезпечить права українського народу". Так вперше у Києві по революції відкрито було сформульовано головну українську політичну вимогу. Наступним кроком у її конкретизації став імпровізований виступ Грушевського на українській маніфестації 19 березня біля будинку міської думи.

Тон, заданий Грушевським, підхопило віче, яке вінчало маніфестацію. В його резолюції відчувався подих вулиці і мас, які вже не просили, а стверджували свою позицію. Віддавши данину ввічливості Тимчасовому уряду і Установчим зборам, віче вже не покладало надії на пасивне чекання рішень Установчих зборів, а оголосило, що вони "мають ствердити автономний лад, який на Україні заводимо". Це вже був не натяк, а певна політична позиція. Обгрунтовуючи її далі, віче вирішило "зажадати від Тимчасового Правительства, щоб воно міцно зв'язало справу автономії України з інтересами нового ладу". Зробити це треба було, як відзначалось у резолюції, шляхом негайного видання декларації, "якотою з свого боку визнало (мається на увазі уряд, правительство. — *Авт.*) потребу широкої автономії Української Землі і поробило одразу всі заходи, щоб надати український національний характер її публічним установам, з захованням прав національних меншостей". Маніфестація справила враження і своєю масовістю, і політичними вимогами. Після неї український рух уже зовсім не нагадував купку української поміркованої інтелігенції, яка покійно йшла за старшим братом, демократом-поводирем. Це була окрема політична сила з окресленими політичними намірами.

Однак, не варто і перебільшувати перших успіхів. Звернемо увагу, газетні звіти того часу дозволяють нам це зробити, під якими різноманітними гаслами, загалом національними, йшли учасники маніфестації 19 березня у Києві. На прапорах і транспорантах можна було прочитати: "Хай живе вільна Україна!", "Хай живе демократична федеративна республіка!", "Хай живе на Україні вільне козацтво!", "Ще не вмерла Україна!", "Слава Україні!", "Хай живе національно-територіальна автономія України!", "Самостійна Україна з вільною Росією!", "Самостійна Україна з гетьманом на чолі!", "Домагайтеся всі за одного — один за всіх вільної України!", "Нехай живе вільна Росія! Автономна Україна!".

Цей широкий спектр гасел, серед якого найпопулярнішим було гасло "Вільна Україна!" (воно мало масу варіацій), говорить про спонтанність, стихійність масового українського руху, про відсутність чіткої, добре визначеної політичної лінії, а, отже, і про відсутність політичного керівництва, яке б цю лінію мало визначити і проводити (нема потреби доводити, що ці гасла слабо узгоджувалися, а то й просто дисонували з обережними заявами тупівців). Гасло вільної України, на думку М. Ковалевського, було першим кроком умасовлення української національної ідеї, своєю розмитотою

узагальнюючою формою воно могло об'єднати різні в соціальному плані українські сили, а "що більше, в ньому містились також сподівання сірої людини, тієї середньої людини, яка під тиском царського режиму не дійшла ще до рівня високої політичної свідомості, але відчувала інстинктом, що вільна Україна поставить його нарівні з іншими народами і дасть йому сповнення його мрій і надій. Це було гасло тієї середньої людини — "людини вулиці", — яка складала переважуючу масу українського народу".

Отже, перед проводом Центральної Ради постало досить складне завдання. З одного боку, переконати ліберально-демократичну українську інтелігенцію не обмежувати програму українського руху культурно-національним аспектом і не нав'язувати йому пасивної вичікувальної тактики, відкинути цю своєрідну програму-мінімум дореволюційних гасел і виступити з максимумом реальних вимог, ставлячи їх досить гостро, демонструючи, за визначенням Грушевського, "загальнонародний імперативний характер українських домагань". З іншого боку, треба було шляхом роз'яснювальної агітаційно-просвітницької роботи пояснити широким народним масам детальніше і конкретніше суть програми національного руху, опанувати його стихію, виключити реально існуючу можливість безконтрольного, непередбачуваного розвитку. Момент вимагав плідної, інтенсивної праці, продуманої тактики, яка б дозволила сформувати і вести досить гнучку політичну лінію.

Яким же чином Центральній Раді вдалося впоратися з цим завданням?

Значною мірою це сталося завдяки політичному таланту М. Грушевського, поєднаному з публіцистичним хистом. Віддаючи належне голові Центральної Ради, Д. Дорошенко писав, що "Грушевський вірно схопив ситуацію і ясно поставив перед українством завдання, які розгорталися перед ним з вибухом революції. Він рішуче і категорично заявив, що українські постулати і домагання мусять зразу бути поставлені в усій їх широті".

Формуванню широких українських "постулатів і домагань" Грушевський присвятив спочатку серію статей у "Новій Раді", пізніше декілька брошур "Вільна Україна. Статті з останніх днів", "Якої ми хочемо автономії й федерації", "Хто такі українці і чого вони хочуть", "Звідки пішло українство і до чого воно йде". В статтях "Велика хвиля" і "Повороту нема" Грушевський висловлюється за надання українському руху широкого політичного поступу, пише, що програма

культурного самовизначення вже нікого в Україні не задовольнить:

"Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв'язку — се та програма даного моменту, від котрої не може бути уступлення назад. Всякі перешкоди, всякі вагання в задоволенні її з боку провідників Російської держави чи кермуючих кругів російського громадянства може мати тільки один наслідок — се пересунення центра ваги в бік українського самостійництва". ✓

В останній фразі відчувається певна інтрига, епатаж щодо керівників Росії, але водночас Грушевський, вихований і як громадський діяч, і як науковець на ідеях федералізму, демонструє своє несприйняття самостійницької ідеї. В історичній літературі тривалий час ведеться суперечка з приводу того, чи був Грушевський федералістом чи самостійником. У кожній сторони свої докази. Ми не збираємося вступати у суперечку на боці якоїсь з сторін. Думається, що об'єктивна оцінка знаходиться посередині. І ось чому. Погляди Грушевського через зміни реальної політичної ситуації еволюціонували. Він не намагався будь-що переробити ситуацію під свої погляди. А тому треба останні розглядати історично, у певному громадсько-політичному контексті. Варто також з'ясувати, що Грушевський розумів під поняттями "автономія" і "федералізм". Тим більше, що у його публіцистиці 1917 р. цим поняттям відведено чи не головне місце. У брошурі "Якої ми хочемо автономії й федерації" Грушевський висловлюється за національно-територіальну автономію, яка розуміється територіально як об'єднання всіх етнографічних українських земель:

"Ся українська територія має бути організована на основі широкого демократичного (нецензового) громадського самопорядкування, від самого сходу ("дрібної земельної одиниці") аж до верху — до українського сойму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд".

Автономна Україна повинна мати, за Грушевським, всі державні атрибути. В чому суть, необхідність такої автономії? В тому, говорить голова Центральної Ради, що "українці будуть хазяєвами у себе". Що це значить? Те, що природні ресурси будуть використовуватися для власних потреб краю, а це дасть змогу стати "країною багатою, економічно незалежною, а не такою відсталою і занедбаною, як тепер". Але

для цього треба проводити власну тарифну і митну політику. "Неодмінно треба автономії на те, щоб запевнити українському хліборобові якнайбільший прибуток, українському пролетарієві якнайвищий заробіток, дати... людині роботу на місці, в розвиненому промислі замість того, щоб він мандрував у світ за очі і його робоча сила пропадала для краю".

І все ж, однієї автономії не вистачить, якщо "Російська держава, з котрою вона (Україна. — *Авт.*) буде зв'язана, зістанеться державою централізованою". Росія повинна стати не лише демократичною республікою, але й обов'язково федеративною державою, так думає Грушевський:

"Ми всі втомлені і знеохочені странным і прикрим централізмом старого російського режиму і не хочемо, щоб він жив далі, хоч би і під республіканським червоним стягом. Ми хочемо, щоб місцеве життя своє могли будувати місцеві люди і ним порядкували без втручання центральної власті".

До того ж, автономні одиниці повинні стати не простими провінціями, об'єктами державної політики Росії, а повноправними "учасниками її державності". Отже, федерація розглядається Грушевським як "об'єднання в одній державі кількох держав". Які ж тоді функції несе федерація? Вона вирішує загальні справи, до яких Грушевський відносить: "справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митних, погляд за поштами, телеграфами й залізницями держави..., надавання певної одностайності карному і цивільному праву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншостей в краєвому законодавстві".

Таким чином, можна сказати, що федералізм Грушевського не є повне заперечення незалежної української державності, швидше це реальний крок їй назустріч. Грушевський добре розумів, що на побудову незалежної держави, навіть за найсприятливіших зовнішніх обставин, в Україні тоді було занадто мало сил. Автономія дозволяла перебудувати суспільно-державне національне життя значно меншими зусиллями.

Звернемо увагу на одну особливість характеру для автономістичної моделі Грушевського — забезпечення прав національним меншинам. "Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України" — ця теза дуже важлива для розуміння світогляду Грушевського, а відтак і його дій як

політика. Протягом декількох десятиліть на ньому лежала печать лідера українського буржуазного націоналізму. Парадокс, трагічність і комічність ситуації полягала в тому, що Грушевський ніяким чином з націоналізмом не був зв'язаний. Його федералістичне світобачення не дозволяло йому побачити в націоналізмі здорові сили. "Оборонці української національності не будуть націоналістами, — пише він. — Всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей несимпатичні й небажані взагалі, коли б то не було. Тепер же ... вони недопустимі зовсім. Їх треба попросту признати національним злочином і виступати проти них з усею рішучістю".

Здається, саме тут Грушевським і Центральною Радою було допущено поспішність: не в декларуванні принципу, який заперечень не може викликати, а у надто поспішному проведенні його у життя. Не встигнувши зорганізувати всі верстви українського народу, не досягнувши його глибинної політизації, не зміцнивши національну свідомість, Центральна Рада поспішила перейти від представництва чисто національного до крайового. Приймаючи до своїх лав понад 200 активних представників інонаціональних політичних сил, вона різко загальмувала у своєму розвитку. Поповнення, яке прийшло в Раду, не приховувало свого якщо не ворожого, то холодно-іронічного ставлення до її магістральної мети. Власне, про це розмова ще попереду.

Викристалізувавши своє бачення автономії, винісши його на широке обговорення, М. Грушевський одночасно задався питанням про шляхи її опанування. Чи варто пасивно чекати, поки автономію нададуть Всеросійські установчі збори? — риторично запитує Грушевський і розгортає відповідь у статті "Від слова до діла":

"Ми не можемо в таких обставинах ризикувати тим, що являється питанням життя і смерті в нинішніх умовах для нашого народу і для всього краю, для всієї людності його — його широкою автономією. Ми не можемо ставити свого домагання в залежність від того, чи збереться на Установчих зборах централістська чи автономно-федералістична більшість... Ми мусимо йти на певне. Тільки поставивши всіх перед фактом, ми розвіємо їх сумніви — так, як реальні виступи українства в останніх тижнях примусили замовкнути старі балачки про те, що, мовляв, українство не має ґрунту в масах. Тільки творячи самі автономію України..., ми доведемо тим самим реальність, життєвість і корисність сього домагання".

Так М. Грушевський сформулював ідейно-теоретичні засади українського руху. Боротьба за національно-територі-

альну автономію України, за федеративно-демократичний лад Росії стала визначальною лінією в діяльності Центральної Ради протягом 1917 р.

ВЕДУЧИ розмову про формування стратегічних підвалин українського руху, не можна обмежуватися лише політичною публіцистикою М. Грушевського. Вона дає досить повне уявлення про зміст головних стратегічних гасел, але залишає поза межами можливого інтересу таке питання: як ці гасла були сформовані? Чи цілком одноосібно Грушевським, чи ширшим колом діячів Центральної Ради?

Нам не вдалося виявити документів, які б свідчили про обговорення стратегії українського руху на засіданнях УЦР наприкінці березня — початку квітня 1917 р. Протоколи її засідань за цей період відсутні. Але, що характерно, описуючи події саме цих днів у загальнішому контексті, Грушевський у своїх спогадах говорить весь час від імені першої особи множини, вживає займенник "ми", і розшифровує, що таким чином він має на увазі вузьке коло, до якого крім себе причисляв Д. Антоновича, С. Веселовського, Ф. Крижанівського і М. Ткаченка. Саме цей колектив (в іншому випадку Грушевський поповнює його І. Стешенком та С. Єфремовим) виступає ініціатором окремих акцій Центральної Ради, планує її діяльність. Ймовірно, що саме тут і обговорювалися, і визначалися програмні постулати. До цієї думки схиляє те, що Ф. Крижанівський і М. Ткаченко виступали з доповідями про порядок здійснення автономії на Всеукраїнському національному конгресі, а Ткаченко цій проблемі присвятив спеціальну статтю "Волею та правом народу українського", яка була центральним матеріалом першого номера "Робітничої газети" (вийшов 30 березня 1917 р.).

Як і М. Грушевський, М. Ткаченко бачить Російську федерацію республікою, складеною з об'єднання окремих держав. Найцікавішим у його статті, на наш погляд, є спроба визначення конкретного способу творення української автономії. У Грушевського з цього приводу знаходимо лише голий заклик не чекати Всеукраїнських установчих зборів, тоді як Ткаченко вважає, що за умов революції "український державний народ утворює сам свою автономну країну на власних Установчих зборах... з власної волі та власного права, входячи по своїй охоті, а не з примусу в спілку з іншими націями Росії й утворюючи Російську федеративну демократичну республіку". Через декілька місяців Центральна Рада

повернутися до цієї ідеї, але провести Українські установчі збори їй так і не вдається.

Про наявність у Центральної Ради певної колективної платформи на кінець березня говорить і виступ М. Шаповала на надзвичайних зборах Київського повітового земства (28–29 березня). Зазначивши, що виступає як представник Центральної Ради, М. Шаповал оголосив про свою цілковиту підтримку "загальновідомої програми", яку далі інтерпретував так: Росія повинна стати демократичною федеративною республікою з забезпеченням національно-територіальної автономії України. Український народ повинен утворити власний громадсько-суспільний і національний лад, приступаючи зараз же до створення фактичної автономії України. Суд, школа, церква і державна адміністрація повинні негайно впровадити українську мову, національні меншини користуються всіма політичними і культурно-національними правами.

Про те, що українські політичні кола досить швидко приймалися зазначеними ідеями, брали їх на своє озброєння, говорив факт активного обговорення питання автономії України на партійних з'їздах ТУП, УСДРП та УПСР.

Маніфестуючи особливу увагу до питань автономії, з'їзд Товариства українських поступовців перейменував себе у Союз українських автономістів-федералістів. Нова назва у резолюції з'їзду трактувалася, як така "що відповідає головним його основам". Що ж до автономії України, то з'їзд, відкинувши тактику пасивного чекання, висловився за негайне, "всіма силами і засобами", утворення її, щоправда, зберігаючи остаточну санкцію за Всеросійськими установчими зборами і висловлюючи повну підтримку Тимчасовому урядові. З'їзд доручив вищому своєму органу — Раді союзу — створити комісію для укладання проекту автономії України. (Пізніше ця ідея реалізована Центральною Радою). Загалом з'їзд показав чималі зрушення у психології та політичних поглядах української ліберально-демократичної інтелігенції.

Ми з'ясували, що на момент ухвали 2-м з'їздом УСДРП у 1905 р. програми партії національне питання не розглядалося українськими соціал-демократами як наріжний камінь їхньої політики. Партія скоромовкою, досить невиразно висловлювалася за автономію України. Про федеративний переустрій Росії в програмі не було й мови. По суті, це було мовчазним визнанням принципу унітарності. Вибух українського визвольного руху, на хвилі якого УСДРП відновила

свою діяльність, змусив партію до глибокої переоцінки окремих програмних положень. Квітнева конференція УСДРП прийшла до висновку, що федеративна перебудова Росії як союзу національно-територіальних чи територіальних одиниць зовсім не шкодить пролетаріатові і навіть корисна йому; тому вона взяла на себе право (все ж останнє слово у зміні програми залишалося за майбутнім з'їздом УСДРП) "дозволити товаришам по партії підписувати принцип федеративної будови Російської демократичної республіки". Це був крок уперед. Наступним стало визнання невідкладним завданням сучасного моменту і для українського пролетаріату, і для всієї України — здійснення принципу автономії. Конференція вважала, що для досягнення її потрібно негайно почати підготовку до скликання Всеукраїнських територіальних зборів, закликала до вияву громадської і народної (національної) ініціативи. Як згадував учасник конференції М. Галаган, останнє було "нічим іншим, як закликом до широких українських мас здійснити національну революцію і автономію України *"via facti"*".

У ставленні до Тимчасового уряду українські соціал-демократи, з одного боку, висловилися за підтримку, а з іншого — за уважний контроль "з метою примусити його до послідовного здійснення соціальних, політичних і національних вимог української демократії". У загальнішому плані з резолюцій конференції варто виділити тези про те, що здійснення народоправства в Україні тісно пов'язане із здійсненням національної програми УСДРП, негативне ставлення до цієї програми послаблює розмах і число революційних сил, веде в табір контрреволюції та сепаратизму ті елементи буржуазного українського суспільства, які зараз можна використати. З приводу останнього конференція визнала, що на виборах до Всеросійських установчих зборів за відсутності власного кандидата варто входити в угоду і підтримувати ті соціалістичні і буржуазні групи, які "поряд із загальнодемократичними вимогами визнають національну програму і тактику УСДРП". Одночасно у спеціальній резолюції було оголошено, що в даних умовах "негайне об'єднання з російською с.-д. неможливе", можливі часткові угоди й об'єднання лише з тими організаціями РСДРП, які визнають програмні положення українських есдеків. Отже, конференції вдалося національними завданнями потіснити класові, і це, треба підкреслити, дозволило зміцнити лави українського руху, а українським соціал-демократам посісти місце першої скрипки в оркестрі Центральної Ради.

Ще радикальніше звучали постанови установчого з'їзду українських есерів. У загальній частині, де йшлося про декларування принципу федеративного устрою Росії та національно-територіальної автономії України, постанови з'їзду УПСР збігалися з постановами конференції УСДРП. Але з приводу скликання установчої територіальної ради вводилося застереження, що всякі насильні перешкоди з боку російського уряду скликати таку раду, партія буде розглядати як "продовження тієї самої імперіалістичної політики захвату і гніту, яку вели щодо України московські царі й російські імператори". Від Тимчасового уряду також вимагалось, щоб він "декляраційним актом заявив про своє відношення до автономії України".

Зробивши акцент на радикалізації програмних вимог трьох провідних українських партій, звернемо увагу і ще на один факт, який, здається, зовсім випав з поля зору істориків. Наприкінці березня 1917 р. у Харкові відновила свою діяльність Українська народна партія, заснована на початку століття М. Міхновським. Партія мала яскраво виражену самостійницьку платформу. Так от, задекларувавши про відновлення діяльності, УНП висунула не самостійницькі, а федеративні і автономістські гасла: "...російська держава мусить бути вільною дружньою спілкою вільних народів, мусить бути перебудована на федеративних основах. Щоб збудити до себе довірре українського народу і недержавних націй Росії, "Временное Российское правительство" мусить негайно виступити з декларацією обіщання українському народу і другим недержавним націям тих свобод, які обіщані народові польському".

Отже, бачимо, що українські партії взяли на своє озброєння принципи автономії та федералізму, активно пропагували їх у своїх програмних рішеннях, політизуючи й ідейно оформляючи стихійний український рух. До його організаційного вивершення залишалося зробити ще один важливий крок: узгодити окремі деталі і виробити спільну загальнонаціональну платформу.

Це завдання мав вирішити і вирішив *Всеукраїнський національний конгрес*. Питання федеративного переустрою Росії та забезпечення в ній національно-територіальної автономії України були поставлені на ньому сповна. Це було, по суті, єдине питання, яке активно обговорювалося конгресом і мало цілий ряд доповідачів. Варто назвати реферати, які були проголошені в перші два дні роботи. Першим виступав Д. Дорошенко з темою "Державне право і федеративні зма-

гання на Україні". Його виступ носив характер глибокого ретроспективного екскурсу в історію, де лежали традиції українського федералізму та автономії. Значна увага була приділена розгляду еволюції ідеї автономії.

На аналізі різних форм державного федералізму побудував свій виступ "Федералізм: домагання демократичної федеративної Російської республіки" О. Шульгін. Його висновок зводився до того, що Росія має стати федеративною демократичною республікою, в якій українці й інші народи матимуть "повне право утворити справи державні і культурні самостійно, автономно".

Про права і гарантії національних меншин в автономній Україні доповідав Ф. Матушевський. Він висловив надію, що в Україні не буде проявів шовінізму і національної ворожнечі, а буде рівноправність усіх громадян краю перед законом.

М. Ткаченко свій реферат назвав "Основні підстави організації української автономії". Значною мірою його виступ базувався на статті, опублікованій 30 березня "Робітничою газетою". Вдавшись до досвіду Англії, США, Швейцарії, доповідач визнав, що основою автономії України повинно стати громадське самоврядування. У малих населених пунктах (до 3 тис. чоловік) самоуправління здійснюється через народне віче. В більших містах і селах громадяни, які володіють правом голосу і складають громаду, обирають раду, яка здійснює управління.

Права громадян захищаються Конституцією автономної України, на чолі якої стоїть виборний керівний орган — сойм. Крім того, у державі російській діє федеративний парламент.

Важливе питання про порядок фактичного утворення автономної України і роль у цьому процесі Всеросійських установчих зборів з'ясував Ф. Крижанівський, зазначивши, що українці не ставлять за мету самочинне проголошення автономії. Вона повинна бути санкціонована Всеукраїнськими установчими зборами. Цікаву статистику щодо розселення українців навів В. Садовський у рефераті "Про територію і населення автономної України". За його даними, територія України складала 513 тис. кв. верст, населення сягало 30 млн чоловік, з яких 75 відсотків — українці.

Про забезпечення прав національних меншин доповідав П. Понятенко.

Як можна зрозуміти, реферати мали не стільки політичний, скільки просвітянський характер. У свою чергу, виступи в обговореннях точніше можна було б назвати виступами з приводу того чи іншого реферату. Кожний промовець говорив

про те, що більше наболіло. Проти висловлених у рефератах ідей ніхто не заперечував, самостійницькі голоси прозвучали досить глухо. Запропоновані резолюції приймалися одностайно.

В. Винниченко засвідчив:

"Центр нації, Центральна Рада, потребував тривкого, міцного опору й підкріплення своїх позицій. Авторитет голосу всієї землі української мав зміцнити силу й вираз голосу Центральної Ради. ... І конгрес якнайкраще виявив усю повноту, щирість і одностайність волі й хотіння всіх національно-свідомих верств української нації. Всі позиції Центральної Ради були скріплені, ухвалені й підперті зібранням представників України".

У постанові першого дня першим пунктом відзначалося, що "тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, що живуть на українській землі".

Гарантією автономного устрою України визнавався федеративний лад Росії, яка, до того ж, повинна стати демократичною республікою. Національним меншинам гарантувалося забезпечення прав.

Постанова другого дня стосувалася способів опанування автономії. Згоджуючись з вищими прерогативами Всеросійських установчих зборів, конгрес оголосив, що "прихильники нового ладу на Україні не можуть зістатися пасивними", і повинні, за згодою з національними меншинами України, "негайно творити підстави її автономного життя". У зв'язку з цим ініціювалася діяльність Центральної Ради, вона повинна була взятися за створення Крайової Ради "з представників українських країв і міст, народностей і громадських верств", а також сприяти "союзу тих народів Росії, які домагаються, як і українці, національно-територіальної автономії на демократичних підставах в федеративній Російській республіці". Центральній Раді доручалося створити із своїх членів спеціальний комітет для підготовки "проекту автономного статусу України". У резолюції третього дня конгрес у досить категоричній формі протестував проти претензій Польської державної ради на частину українських земель: "Народ український не потерпить ніяких намагань до захоплення прав на територію України, політу його потом і кров'ю". Тут же було записано доручення Центральній Раді порозумітися з Тимчасовим урядом.

Завдання були поставлені, політична платформа визначена. Місія Національного конгресу вичерпана. З його за-

вершенням національно-культурницький етап, з якого починалася українська революція, відійшов до історії, натомість розгортався новий етап національно-визвольної політичної боротьби, на чолі якої стояла новообрана Центральна Рада, яка мала рішуче і не гаючи часу взятись за практичне втілення гасла національно-територіальної автономії України.

§ 2. Російська політична громадськість: ставлення до українського руху

У ПЕРШОМУ розділі ми вже з'ясували ставлення царського уряду і громадськості до українського питання. В умовах, коли російський державний апарат, проводячи жорстоку централізаторську політику, повсюдно забезпечував пріоритет російської культури, лише крайні праві чорносотенні групи російської інтелігенції вдавалися до прямого ганебного переслідування і цькування національних, у тому числі і української, культур. Поступова, демократична інтелігенція займала більш толерантну позицію, іноді її голос підіймався на захист відчайдушних спроб українців зберегти свою національну самобутність.

Подібна тенденція спостерігалася і в перші революційні дні. 2 березня 1917 р. на засіданні Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів при обговоренні питання про ставлення до Тимчасового уряду і його майбутньої політичної платформи було вирішено включити до програми уряду пункт про надання всім народам прав національного і культурного самовизначення. Але наступні події показали, що вирішення національного питання не є проблемою російського політичного менталітету, воно посідає епізодичне місце у російській суспільно-політичній думці і виникає час від часу лише під впливом сильних сторонніх подразників. Так, довільна зміна Тимчасовим урядом вищезгаданої вимоги Петроградської Ради не викликала жодних запитань чи проявів незадоволення.

Тільки українська маніфестація у Петрограді привернула увагу російської преси до українського питання. Кадетська "Речь" з цього приводу писала, що лише останнім часом у свідомості російського громадянства починає виявлятися у своїм значенні українська справа, що "стає тепер однією з важливіших справ, які стоять перед російською демократією". Далі газета різко критикувала політику царизму щодо

України, говорила про заборони і переслідування, яким підпадало українство. Вважала, що перед російською демократією стоїть завдання виправити те лихо, яке було заподіяне царизмом. "У вільній демократичній Росії можна створити форми життя, які дадуть можливість повного, широкого й вільного розвитку українського народу, — зазначала "Речь", але тут же додавала: — При збереженні державної єдності Росії".

Останнє було надзвичайно симптоматичне не лише для кадетів. Оскільки на перших порах Центральна Рада з голосу ТУП виставляла загалом культурно-освітницькі вимоги, вони не знаходили різкого заперечення з боку російської громадськості, а іноді мали й несподівану підтримку. З приводу тієї ж демонстрації у Петрограді професор М. Гредескул в "Русской воле" запитував, чого ж хоче Україна, і сам відповідав:

"Вона хоче, щоб її перший національний скарб — мова — не терпіла тих несусвітніх обмежень, яких не знала в Росії жодна інша мова. Вона хоче цілковитої волі для свого українського письменства, для своєї преси. Вона хоче, щоб на її землі її мова була мовою науки в школах — нижчих, середніх і вищих, вона хоче, щоб її мовою відбувалися урядування і суд, одним словом, щоб ця мова обіймала все її національне життя. Нарешті, вона хоче забезпечити се все автономним устроєм у складі Російської держави; вона хоче бути автономним співником у Російській федеративно-демократичній державі".

Сформулювавши так українські домагання, автор ставить собі й своїм читачам нове запитання, яке він називає дуже болючим для українців і дуже "непевним" для російського громадянства: наскільки ж ці домагання законні? Загалом професорські симпатії на боці української культури. Він переконаний, що Україна "має своє осібне духовне обличчя", що "її духовна індивідуальність надзвичайно глибока", що українець сміється зовсім не так як росіянин, а плаче відмінно від поляка. Однак прямого визнання законності українських домагань у статті ми так і не знаходимо. Власне, через декілька днів після демонстрації у Петрограді центральні російські газети на тривалий час забули про існування української проблеми.

КИЇВСЬКА російськомовна періодика, яка стояла безпосередньо поруч українського руху, приділяла йому більше уваги. Ми, зокрема, посилались на інформації "Киевской мысли" з приводу утворення Центральної Ради. На сторінках

цієї газети знаходимо й деякий інший український інформаційний матеріал. Тут було опубліковано першу відозву ТУП, статтю В. Науменка "Думи старика-українця о моменте", звіт про київську українську демонстрацію. Ми вже згадували, що місцеві російські громадсько-політичні сили були не проти використання українців з своєю метою. Загалом до культурно-національних українських вимог вони ставилися поблажливо, особливо, коли йшлося про українізацію початкової школи (середня і вища освіта українською мовою викликала погано прихований опір).

Ситуація різко змінилася після того, як на місце культурно-національних вимог українці почали висувати політичні гасла. Можна досить точно визначити момент цього перелому настроїв. Він збігся з українською маніфестацією у Києві. "На ті точки постанови віча (віче завершило маніфестацію. — *Авт.*), в яких говорилося про підтримку Временного Правительства, про необхідність укріплення свобод і демократизму і, можливо, найшвидше скликання по чотирьохчленній формулі загальноросійських Установчих зборів, пануючою демократією не було звернуто жодної уваги, натомість з надзвичайним завзяттям і увагою почала вона розшифровувати, здавалось би, просту, щирі і зовсім "не страшну" заяву віча про фактичне творення автономного ладу на Україні і домагання принципового визнання Правительством "потреби широкої автономії української землі", — свідчив П. Христюк.

Особливе подразнення у російській демократії викликала стаття М. Ткаченка "Волею і правом народу українського", де вперше було висловлено думку про необхідність скликання Українських установчих зборів. По Києву вмить розлетілися чутки, що такими зборами українці хочуть оголосити Всеукраїнський національний конгрес. Там і відбудеться проголошення автономії України.

Чуток виявилось досить, щоб до краю наелектризувати ситуацію, це свідчило про потужну акумуляцію негативного ставлення до українського руху в середовищі київської загальноросійської демократії. Підкреслимо, *загальноросійської*, оскільки йшлося не тільки про російські, але й єврейські соціалістичні організації. Саме від них 2 квітня вийшла ініціатива скликати у Києві міжпартійну нараду представників соціалістичних організацій для відпрацювання узгодженої тактики "у зв'язку з чутками про наміри Центральної Ради оголосити національний конгрес установчими зборами". Цікаво, що чутки були сприйняті мов dokonаний

факт, ніхто не збирався їх перевіряти. *Більшовики Києва*, готуючись до спільної наради, провели 2 квітня спеціальне засідання міського комітету, де заслухали доповідь і влаштували її обговорення. Г. П'ятаков вважав за необхідне вплинути на Центральну Раду через УСДРП, з якою пропонував домовитися і "змусити її протидіяти сепаратистським діям Ц. Р.". У випадку відмови українських соціал-демократів цей діяч радив почати рішучу атаку проти сепаратистського руху. Його підтримав Ватін. Відверто прямим був Чекуруль-Куш: "...якби Установчі збори (малися на увазі не українські, а всеросійські. — *Авт.*) навіть висловилися за самостійну Україну, ми і тоді повинні були б боротися з цим рішенням, так як не в наших інтересах роз'єднання пролетаріату державними рамками".

Після того, як домовитися з українськими соціал-демократами про підривну роботу в Центральній Раді не вдалося, київський комітет РСДРП(б) ухвалив рішення "не вступати з українською соціал-демократією в жодні блоки", повести у "Голосі соціал-демократа" відповідну агітаційну кампанію, а також зробити ряд кроків для відновлення соціал-демократичної української спілки.

Не менші пристрасті кипіли і серед *київських меншовиків та есерів*. Голова міської Ради робітничих депутатів есер Незлобін не втримався і публічно заявив, що Український національний конгрес буде розігнаний революційними багнетами, коли надумає проголошувати себе Установчими зборами і вводити автономію. Його підтримав голова Ради солдатських депутатів меншовик Таск. Напруження у політичних структурах міста напередодні Національного конгресу настільки зросло, що виконком Ради об'єднаних громадських організацій вирішив з'ясувати реальну ситуацію шляхом проведення спільних зборів представників президій виконкомів Ради об'єднаних громадських організацій, Центральної Ради, Рад робітничих і солдатських депутатів та коаліційної Студентської ради. Цим зібранням переслідувалася й інша мета: справити тиск на українців — учорашніх політичних лівофлангових, що стрімко почали обходити конкурентів.

Загальноросійська демократія ще не навчилася всерйоз сприймати Центральну Раду. Їй здавалося, що досить буде кишнути, принаймні грюкнути кулаком по столу, і все стане на давно визначені місця. З цією метою і скликалися збори. Вони відбулися 4 квітня. Центральну Раду репрезентували М. Грушевський, Д. Антонович та В. Винниченко. Як згадував голова УЦР, у нього склалося враження, що їх

викликають для звіту і виправдання перед місцевими господарями. Винниченко ділився схожим настроєм: "... ми побачили, що наш "старший брат" завжди мав для нас у кишені кулака".

Організатори мали надію, що "молодший брат" таки втихомириться, коли побачить кулак, витягнутий з кишені. Однак, представники Центральної Ради виявили характер політичних бійців. Звіт про збори дає підстави писати, що вони повели себе мужньо, особливо М. Грушевський, який одразу ж перейшов у наступ. Його енергійна промова звелася до того, що українці не просто хочуть спростувати чутки, які виникли невідомо як, вони протестують проти погроз, що були виголошені проти них і нагадують дипломатичні прийоми Талейрана:

"Ми є виразниками волі українського народу, ми переконані, що висловлюємо настрої землі ..., а тому перш, ніж розвіяти чутки і недорозуміння перш, ніж визначити ту рівнодіючу прагнень українського народу, яку ми встановлюємо, я спитаю вас — які ваші наміри. З ким ми тут зустрілися? З товаришами чи ворогами? Чи є ви дійсно представниками визвольного руху, а тому визнаєте право народу на своїй території будувати своє життя, забезпечуючи повністю право національних меншин, чи ви представники старої системи русифікації? Ми просимо вас висловити ваші принципові погляди на основне питання — на право українського народу на національне будівництво!"

Виступ Грушевський заздалегідь не готував, з оборони перейшов у наступ підсвідомо під впливом обставин, але так вдало це зробив, так у відповідь на запитання опонентів сформулював свої, що справа була виграна одним ударом. Який же соціаліст міг відкрито заперечити право народу, хай і іншої національності, хто міг відкрито з демократів визнати себе русифікатором? Наступна частина зборів пройшла в дрібному пікіруванні, перемішаному запевненнями у вірності визвольним ідеям. На деякий час напруження спало, на Всеукраїнському національному конгресі з привітаннями виступали і М. Страдомський, і П. Незлобін, і Д. Григорович-Барський, і І. Фрумін, присутні на нараді 4 квітня. Образно кажучи, вони зняли кашкета перед політичним гігантом, який за лічені тижні виріс у них на очах з купки українських інтелігентів і тут на конгресі не залишив ні у кого сумнівів щодо політичного лідерства в Україні. Проте було очевидним, що у російській демократії в Україні — свої завдання і свої інтереси. Певно, це і мав на увазі М. Грушевський у своєму заключному слові на зборах 4 квітня, коли сказав,

що "... можна бути яким завгодно демократом і бути централістом, можна бути демократом і бути проти національного будівництва і не рахуватися з національними вимогами".

У ситуації, що склалася весною 1917 р. в Україні, ще і ще раз знаходила підтвердження думка про те, що російський демократ закінчується там, де починається національне питання. Вітаючи Всеукраїнський національний конгрес від імені партії конституційних демократів, Д. Григорович-Барський висловився таким чином, що у його партії є ясне розуміння того, що російська держава чекає для себе такого перевлаштування, яке б відповідало всім політичним вимогам окремих національностей. Щоправда, ця думка, завершив оратор, не є загальною ні в партії, ні в масах. Останнє зізнання з усією силою підтвердив черговий VIII з'їзд партії кадетів на початку травня 1917 р. Кадети так і не змогли відмовитися від милого їх серцю образу "единой и неделимой". З усією відвертістю на з'їзді це визнав лідер партії П. Мілюков: "Збереження державної єдності Росії — це та межа, яким продиктоване крайнє рішення партії. Розклад держави на суверенні незалежні одиниці уявляється їй абсолютно неможливим. Така постановка питання може не зовсім співпадати з прагненнями деяких із російських національностей (зрозуміло, це були камінці в город Центральної Ради і українців. — *Авт.*). Ми добре знаємо, що деякі з російських національностей начебто йдуть далі, прагнучи до створення національно-територіального об'єднання, компетенції якого вони уявляють собі ширше, ніж уявляє їх собі Центральний комітет партії".

На з'їзді виникла жвава полеміка з питань державного ладу Росії, вирішення національного питання. Делегати від окремих партійних організацій України намагалися донести до своїх товаришів по партії специфіку української ситуації. Найяскравіше це зробили М. Могилянський та Г. Імшанецький. Зокрема, перший з них говорив, що українське питання стало жупелом для прогресивної преси, і навіть на з'їзді хтось із депутатів лякав самостійництвом України. "В дійсності ж, крім десятка фанатиків з молоді, ніхто до самостійності України не прагне, — відзначив М. Могилянський. — Але немає жодної української прогресивної партії, яка б у своїй програмі не поставила б вимоги національно-територіальної автономії. І якщо партія народної свободи не внесе цих вимог у свою програму, то для українців стане неможливим підтримувати цю партію". Однак вплинути на остаточне рішення з'їзду такі виступи не змогли, як і вихід М. Могилянського з партії. Все,

на що були здатні піти кадети, виявилось територіальною автономією — по суті, місцевим самоуправлінням.

У складній ситуації, яку вони створили самі собі, опинилися *меншовики України*. Розуміючи розмах наростаючого українського руху, з одного боку, з іншого — будучи марксистами, а з третього — представниками російської політичної партії, вони заблукали між трьох дерев, не виявилися здатними йти прямим шляхом. Резолюція київського обласного з'їзду РСДРП(м) — квітень 1917 р. — визнала неможливим далі зберігати мертвлячий російський централізм і запропонувала демократичну республіку, але не федеративну, а "з визнанням за областями, які відрізняються етнографічними і культурно-господарськими особливостями, права на автономію з власними представницькими зборами, зберігаючи єдність Росії як державногосподарського організму". Така державна система, де є і автономія, і залишається єдина Росія, вважали меншовики, "цілком забезпечить окремим областям пристосування державних форм до їх особливостей і гарантує їх населенню можливість самого широкого культурно-національного розвитку".

Отже, у меншовиків теж все зводилось до задоволення національно-культурних вимог. Але мало цього, в тій же резолюції знаходимо ще одне застереження проти буржуазно-націоналістичних прагнень, які ускладнюють завдання революції, затемнюють класову свідомість пролетаріату і загрожують його єдності. Тому ці прагнення "повинні зустрічати саму рішучу протидію з боку соціал-демократичної робітничої партії". Тут же згадується пролетарський інтернаціоналізм і необхідність виявляти класові суперечності всередині кожної нації. Звичайно, ні про яке вирішення національного питання таким чином говорити не доводиться.

Не багато принципово відмінного містилося у резолюції Київської обласної конференції *партії російських есерів*. Вона визнала, що інтереси нації найкращим чином забезпечуються федеративною республікою, але на цьому все і скінчилося, бо далі починалися суцільні застереження: "національно-територіальна автономія доцільна лише при наявності достатньої внутрішньої організації даного народу і при докорінному задоволенні трудового народу (пролетаріату і трудового селянства). Ця остання обставина є вирішальною у питанні про федеративну республіку, так як партія бореться лише за демократичну федеративну республіку і показує на небезпеку народження ряду дрібних буржуазних республік, що можливо внаслідок слабкої

організації трудового класу і очікуваної підвищеної активності буржуазії".

Таким чином, жодна з російських демократичних партій не спромоглася відкрито визнати за українським народом право на самостійне життя бодай у формі національно-територіальної автономії у складі федеративно-демократичної Росії. Національне питання стало каменем, об який спіткнулася російська революція. Кожна з партій висувала свої причини і резони, які, на їх думку, не дозволяли Україні самовизначитися: це і стан війни, в якому перебувала Росія, і необхідність рішення Установчих зборів, і побоювання задушувати національними проблемами класові. Думається, що за всією цією політичною еквілібристикою стояв цілком реальний інтерес — не випустити Україну з рук, ні за яких обставин не дозволити українцям стати повноправними господарями своєї землі. Однак відверто визнати це заважали принципи формальної демократії.

Російські націоналісти, чорносотенці такими принципами пов'язані не були. В перші дні і тижні революції чорна сотня стихла. Її рупор — "Киевлянин" — протягом березня місяця робив вигляд, що українського руху нема. Газета не помітила ні української маніфестації у Києві, ні створення Центральної Ради. Але на момент Всеукраїнського національного конгресу нерви у головного редактора Віталія Шульгіна не витримали.

Напередодні конгресу газета оголосила про створення союзу "югороссов". 8 квітня на її шпальтах з'явилася стаття "До питання про місцеві автономії", підписана "Ник. Я.". Автор починає з посилання на інтерв'ю голови Тимчасового уряду кн. Львова, в якому останній виявив свою прихильність до культурно-національного самовизначення народів, а щодо ширших форм автономії, то відніс їх до виключних прерогатив Установчих зборів. Такий підхід автор вважає аксіомою державного будівництва і на цій підставі починає зводити звинувачення на керівників українського руху. Їх кримінал полягає в тому, що вони взялися не за працю над поглибленням культурно-національного самовизначення шляхом проповіді, переконання, а за рішучі дії — "прокладання рейок" до автономії. Як вони могли на таке спромогтися? І найголовніший висновок, до якого приводить читачів "Ник. Я.", — це те, що культурно-національною діяльністю можна займатися і без автономії "за умови створення широкого самоуправління, яке відповідає місцевим крайовим особливостям". Практично це той же кадетський варіант, про який мовилося вище.

Але чорносотенці не були б чорносотенцями, якби на цьому спинилися. Після конгресу і враження, яке він справив на громадськість, "Киевлянин", переходить у відверту і цинічну за формою атаку. 11 квітня газета робить різкий випад проти українського руху: "Київ — мати міст руських. В тільки-но минулі дні ми були свідками найбільшої історичної підтасовки, яка була розіграна тут, у священних надрах цього міста. Ми говоримо, звичайно, про те, що робив і говорив тут "Український конгрес" від імені всього "українського народу".

Те, що газета бере в лапки конгрес і говорить про його діяльність як підтасовку, можна пояснити грубим прийомом політичної боротьби з непримиренним ворогом. Врешті, для багатьох мета в політиці виправдовує засоби. Але те, що В. Шульгін бере в лапки український народ, — це вже не політичний прийом, а ознака світогляду, не що інше як брутальний прояв огидного націоналізму. Це те, в чому постійно звинувачували українців, хоча жодного аналогічного і взагалі нетолерантного прояву ставлення до національних меншин у діячів Центральної Ради знайти неможливо. Їх запопадливість у цьому відношенні унікальна.

"Киевлянин" же не бачив місця в Україні для українців: "Коли більше п'ятдесяти років тому назад Віталій Яковлевич Шульгін написав свою першу статтю у "Киевлянині", він сказав у ній: "Это край русский, русский, русский!". Ось головний і єдиний аргумент для сина В. Я. Шульгіна — Віталія Васильовича — головного редактора "Киевлянина" у 1917 р. Кінцівка статті набирає імперативного характеру — "Якщо заснований ним (конгресом. — Авт.) "Центральній Раді" не протипоставити другу силу, силу опору всіх тих, хто ще не захоплений українським гіпнозом і угаром у нашому краї — вона буде намагатися і вже намагається інсценізувати ще крикливіше і пишніше те, що ми назвали найбільшою історичною підтасовкою". Ця антиукраїнська газета відверто закликала чорносотенні націоналістичні елементи до організації та боротьби: "Українським організаціям, українським домаганням повинні бути протипоставлені організації і домагання російські". Для організації боротьби з українським рухом і був покликаний новостворений союз "югороссов". З номера в номер "Киевлянин" не пропускав найменшої можливості, аби не вдарити по українському рухові, то хоча б вимазати його багном.

Отже, російська громадськість під впливом революції згоджувалася на мінімальні поступки українцям у справах

культурно-національних, але до політичних форм українського руху поставилася насторожено або й відверто вороже. Гасла територіально-національної автономії не знайшли підтримки серед провідних російських партій і викликали ненависть у російських націоналістів-чорносо-тенців. За таких умов Центральній Раді довелося розгорта-ти практичну діяльність, спрямовану на здобуття автономії. Одним із перших реальних кроків у цьому напрямі повинно було стати з'ясування стосунків з Тимчасовим урядом.

§ 3. Перша делегація Центральної Ради до Тимчасового уряду

ЗА СВІДЧЕННЯМ О. Керенського, перед Тимчасовим урядом стояло завдання розв'язати чотири найважливіші проблеми. Він їх називає за мірою вагомості: 1) продовжувати захист країни; 2) створити по всій країні дійовий адміністративний апарат; 3) здійснити необхідні корінні політичні і соціальні реформи; 4) підготувати шлях для перетворення Росії з крайньо централізованої держави у федеральну. Для нас найцікавішим є розв'язання останньої проблеми.

Вже і з порядку черговості, і з обережного формулювання — "підготувати шлях перетворення", а не здійснити його — можна зрозуміти, що уряд, який перебував під контролем партії кадетів, не поспішав з реформуванням державного ладу Росії, відносячи його повністю до компетенції Всеросійських установчих зборів. І все ж під тиском обставин окремі кроки в цьому напрямі він змушений був робити. 7 березня 1917 р. Тимчасовий уряд відновив дію старої Конституції Фінляндії, пообіцяв у найкоротший термін скликати її сейм, якому передати проект нової форми правління Великого князівства. Фінам урочисто підтверджувалося непорушне збереження внутрішньої самостійності, прав національної культури і мови.

17 березня була опублікована відозва Тимчасового уряду до поляків. Польща на цей час уже повністю була окупована військами Німеччини та Австро-Угорщини, які виношували проект створення на польських землях незалежної від Росії держави і цим прагнули залучити поляків на свій бік. Саме ця обставина підштовхнула російський уряд до відповідних дій. Розуміючи, що краще подарувати те, що не маєш можливості втримати у власних руках, уряд у відозві 17 березня визнав "за братським польським народом всю повноту права

власною волею визначати долю свою", а також створення незалежної польської держави "надійною запорукою міцного миру у майбутній оновленій Європі". 20 березня вийшла постанова Тимчасового уряду про відміну релігійних та національних обмежень.

Ці кроки вселяли у діячів Центральної Ради надію на позитивне вирішення урядом українського питання. До того ж, Рада на перших порах і гадки не мала конфронтувати з урядом, навпаки, висловлювала підтримку і мала надію чекати від нього справедливого вирішення українського питання. Однак уряд не поспішав з рішеннями. Україна з її природними і людськими ресурсами, промисловістю і сільським господарством, портами і ринками збуту не йшла ні в яке порівняння ні з Польщею (по суті, вже втраченою), ні з Фінляндією. Вона повністю перебувала в руках російського адміністративного апарату, не мала в достатній кількості національно свідомої вищої соціальної верстви. Все це було на руку уряду, не спонукало його до дії. 9 березня Київ за дорученням голови Тимчасового уряду відвідав член Державної думи Чихачов, який у Раді об'єднаних громадських організацій виголосив промову, центральне місце в якій було відведено тезі: "Тепер не час вести обговорення і суперечки навколо питання про влаштування політичного ладу Росії. Установчі збори, на яких прозвучить вільний голос всієї країни, вирішать майбутній лад Росії. Вільні громадяни вільно скажуть своє слово про форму правління, яка повинна бути у нас. До того ж часу необхідна творча робота для перемоги армії і порядку в країні". Звичайно, жодного слова про українські справи, жодного слова про Київ як серце України у промові депутата, відрядженого урядом, не знайшлося. Щоправда, і Центральна Рада на той час виразником політичних українських настроїв себе ще не усвідомлювала.

ПЕРШІ контакти з урядом від імені українців здійснили представники Петроградської української громади. Члени ТУП О. Лотоцький та П. Стебницький склали пам'ятку записку, яку українська делегація 14 березня вручила голові уряду кн. Львову. В записці говорилося про утиски, яких зазнав український народ від царату, і висловлювалося прохання спинити увагу уряду на українських проблемах, не обмежуючись простим скасуванням національних утисків, надати права, рівні з російською мовою, мові українській у державних, судових та освітніх установах в Україні, призначати на посади урядових комісарів людей, які знайомі з жит-

тям, побутом та мовою краю. Князь Львов на тій аудієнції, згадував О. Лотоцький, "добродушно слухав, м'якенько запитував, уникав рішучого слова та не давав певної відповіді ... По суті справи, міністр-прем'єр обмежився лише запевненням, що правительство принципіально не має нічого проти запропонованих делегацією заходів".

Делегація залишила прем'єра, так від нього нічого і не досягши, окрім призначення нової зустрічі. Лотоцький пише, що кн. Львов сам не захотів особисто приймати будь-яке рішення без консультації з міністрами. 23 березня після утворення у Петрограді Української національної ради О. Лотоцький, як її голова, а М. Корчинський, як його заступник, зробили ще один візит до голови уряду. Вони передали йому список осіб, яких рекомендували на посади губернських комісарів та кураторів шкільних округ. Кн. Львов заявив, що уряд нічого не мав би проти призначення цих кандидатів, коли б їх рекомендувало все населення (яким чином?), а не лише українці. Проте, згодом більшість з рекомендованих була призначена на посади. Не вдалося на цій зустрічі порозумітися в питанні про комісара України при Тимчасовому уряді. "... З усього було видно, що се питання президент уже обміркував з міністрами, і воно показалося їм отим жупелем, що не лише сумніви, але й поважні побоювання у них викликав — чи не єсть се перший крок до сепарації", — писав О. Лотоцький.

Результатом березневих контактів українців з урядом стало інтерв'ю кн. Львова представникам преси, в якому він оголосив, що уряд доброзичливо ставиться до справи культурно-національного самовизначення народів Росії і як приклад такої доброзичливості навів наказ міністра освіти Мануйлова про дозвіл навчання в українських початкових школах рідною мовою. Що ж до питань автономії, то уряд, на думку його голови, не міг взяти на себе відповідальність такого рішення. В перспективі це мали зробити Установчі збори. Розмов про Установчі збори і надій, які на них покладалися, у ті дні було достатньо. Але сьогодні історик не може не бачити, що уряд, головним ідеологом якого в той час був лідер кадетської партії П. Мілюков, вів подвійну гру. *По-перше*, посиляючись на Установчі збори, він не поспішав з їх практичним скликанням. А, *по-друге*, звернувши увагу на рішення VII з'їзду партії кадетів (кінець березня), в якому говорилося про демократичну парламентську республіку Росію (у питанні розв'язання національної проблеми партія залишалася на позиціях "свободи культурного самовизначен-

ня"), можна не сумніватися, що кадети, а, отже, і уряд твердо були переконані у збереженні єдиної неподільної держави, яку вони не мислили без України.

6 квітня, у день відкриття Національного конгресу, Київ уперше відвідав представник Тимчасового уряду, військовий міністр О. Гучков. На конгрес він не пішов, але з його короткого виступу в Раді об'єднаних громадських організацій, де його офіційно приймали і вітали, виявилось, що у Петрограді уважно стежать за розвитком київських подій, особливо пов'язаних з національним рухом. На прийомі від імені Національного конгресу міністра вітав барон Ф. Штайнгель. Він проінформував гостя про український форум і сказав, що український народ сподівається на вирішення своєї долі Установчими зборами, але не можна нехтувати мрії і побажання народу. Він чекає від Установчих зборів автономії України і вірить, що Росія буде побудована на федеративних засадах. Так, по суті, публічно і безпосередньо представнику Тимчасового уряду було виявлено українську платформу.

Міністр залишився незворушливим, сказав, що не може відповідати за Установчі збори, але впевнений, що вони після перемоги над німцями знайдуть "ті форми державної будови, які б єдність великої цілої держави поєднували з початками свободи і права національностей на самовизначення". Таким чином, українцям, на відміну від поляків і фінів, знову пропонувалося терпляче чекати закінчення війни і гадати, яким же буде рішення Установчих зборів.

ТИМ ЧАСОМ українці все вагомніше формулювали свої вимоги. 23 квітня другі загальні збори УЦР затвердили наказ, у якому визначили статус своєї організації як представницького органу всієї організованої української людності, що "має своїм завданням виконати волю тої людності, висловлену на Українському національному конгресі, себто проведення автономії України в федеративній демократичній Російській республіці".

Рішення конгресу набули широкого резонансу в Україні, що сприяло і росту політичної ваги Центральної Ради, й ідейно-організаційному оформленню українського руху. Починаючи з квітня, в губерніях і повітах за зразком всеукраїнського відбувалися місцеві українські з'їзди, створювалися ради, на яких повну підтримку знайшли рішення Всеукраїнського конгресу. "Перші з'їзди губерніальних і повітових Національних Рад відбувалися під гаслом національного об'єднання, в атмосфері всенародного ентузіазму та жертве-

ності", — згадував голова Київської губернської ради І. Фещенко-Чопівський.

Та український рух вийшов далеко за межі цих з'їздів, вони скоріше були його інтегруючою ознакою. Загальнонаціональні вимоги стали домінуючими на з'їздах інтелігенції, селянства, військових. 21 квітня у Києві відбулася третя конференція українського студентства, яка закликала негайно, власними силами здійснювати національно-територіальну автономію України.

Особливим успіхом гасла автономії і федерації користувалися серед селянства, яке активно організовувалося у селянські спілки, створило Всеукраїнську селянську спілку під керівництвом українських есерів і після нетривалої боротьби вийшло і з-під ідейного, і організаційного впливу Всеросійського селянського союзу. У квітні-травні на Київщині, Катеринославщині, Поділлі, Полтавщині, Харківщині, Херсонщині, Чернігівщині відбулася маса губернських і повітових селянських з'їздів. Звичайно, першим питанням, яке вони намагалися вирішити, було питання землі, але в обов'язковому порядку в їх рішеннях містилися вимоги запровадження автономії України. Пошлемося на приклад Київського губернського селянського з'їзду (кінець квітня). З'їзд визнав "найкращою формою правління" в Росії — демократичну федеративну республіку з автономією народів. Щодо власного краю, то тут, звичайно, вимагалось "заведення національно-територіальної автономії України з забезпеченням прав національних меншостей". Резолюції з'їзду були цікаві й тим, що принципи автономії не просто декларувалися, а й мали свою адресність. Спеціальним пунктом з'їзд обумовив "домогатися, щоб Тимчасове Правительство негайно привселюдно признало право українського народу на національно-територіальну автономію".

Вимога домогатися в першу чергу стосувалася Центральної Ради як верховного представника українського народу. З аналогічними пропозиціями до неї зверталися й інші українські з'їзди та організації.* Вперше таке доручення УЦР отримала від віча, що завершило першу українську маніфе-

* Буквально за декілька днів до губернського селянського з'їзду у Києві був скликаний обласний з'їзд Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. Переважна більшість українського селянства не дозволила російській демократії повести з'їзд за собою, селянська секція з'їзду у своїх резолюціях відбила національні вимоги селянства, зажадала від Тимчасового уряду публічного визнання національно-територіальної автономії України.

стацію 19 березня у Києві, потім від Всеукраїнського національного конгресу.

Однак УЦР не поспішала з офіційними апеляціями до уряду, висловлюючи у своїх рішеннях лояльність до нього та всіляку підтримку. Зокрема, вона відгукнулася на прохання міністра фінансів Терещенка допомогти з проведенням "позики свободи". При цьому, взявши паузу у стосунках з Тимчасовим урядом, Рада тримала її як добрий актор у кульмінаційній сцені. Природа, причини цієї паузи в літературі погано з'ясовані, більшість дослідників не надавали їм особливого значення, не зовсім чітко пояснюють їх і джерела. У протоколах засідань перших і других загальних зборів УЦР, що відбулися відразу за конгресом, засіданнях комітету Центральної Ради це питання не дискутувалося. Можливо, Рада розраховувала, що її лояльне ставлення до уряду змінить його позицію, він виявить ініціативу щодо України. Можливо і протилежне: діячі Ради, знаючи загальні настрої уряду, утримувалися від виявлення власної ініціативи, побоюючись публічної відмови, яка б могла нанести удар по престижу Ради, і чим неодмінно б скористалася російська демократія України, а тим більше — праві чорносотенні сили. Вони саме в цей час вели антиукраїнську кампанію. Швидше, обидві обставини відіграли свою роль.

ВПЛИНУВ на позицію УЦР і конкретний перебіг подій у квітні 1917 р. Несподівано у Києві виникла справа 3000 солдат-українців, які, зібравшись на етапному пункті, стали вимагати утворення з них українського полку. Оскільки докладніше про цей інцидент нам доведеться говорити при розгляді проблеми українізації армії та військової політики УЦР, тут лише відзначимо, що справа несподівано набрала політичного забарвлення і розголосу. Солдат військова адміністрація назвала бунтівниками і дезертирами, а відповідальність за їх поведінку намагалася покласти на УЦР. Рада різко відмежувалася від звинувачень на свою адресу і заявила, що причиною подій є "недбальство воєнних властей", які, з одного боку, дозволили формування польських легіонів, а з іншого, — забороняють формувати українські полки, визнала інцидент проявом стихійного руху і оголосила, що "не бачить іншого виходу, як сформувати з них український полк" і відправити його на фронт як українську військову одиницю. Наступне формування українських частин, йшлося в заяві, проводити тільки з запасних, тилових, а не фронтових підрозділів.

Позиція УЦР виявилася поміркованою і командував

Південно-Західного фронту генерал О. Брусилов пристав до неї. Самочинно утворений полк був узаконений, інцидент вичерпаний, але він дістав величезний розголос у військах. В армії один за одним проходили українські з'їзди, створювалися ради, які ставали на позиції УЦР. 15 квітня "Киевская мысль" повідомила, що у Мінську утворилася Українська рада Західного фронту, яка поділяє програму Центральної Ради, вимагає автономії України і федеративної республіки.

Не вдаючись зараз у деталі, зафіксуємо головне.

З другої половини квітня 1917 р. Центральна Рада отримала могутню підтримку з боку українців у армії. Національний рух у війську, розпочавшись стихійно, швидко набув організованих форм не без зусиль УЦР, і як організована сила надав Раді нової підтримки і ще вищого політичного звучання. З цього моменту, як відзначав Грушевський, "військова справа ... мала зостатися постійною інтегральною частиною української національної політики".

З абсолютною однозначністю ця теза була підтверджена роботою I Українського військового з'їзду (5-8 травня 1917 р.). Торкнемося тільки тої грані в діяльності з'їзду, яка стосувалася Центральної Ради та контактів з Тимчасовим урядом. З'їзд носив демонстративно політичний характер. Хоч у його порядок денний було внесено чимало суто військових питань, почався він з виявлення ставлення до поточних подій, Тимчасового уряду і Рад робітничих і солдатських депутатів. Доповідач з цього питання Ф. Селецький почав з того, що ні Тимчасовий уряд, де нема жодного представника України, ні Ради робітничих і солдатських депутатів, де таких представників обмаль, не можуть дбати про інтереси українського народу. Доповідач вважав, що при уряді має бути пост міністра у справах України, який би до того ж був і представником Центральної Ради, уряд повинен негайно схвалити акт про автономію України. Доповідь знайшла повну підтримку з'їзду. При її обговоренні лунала різка критика Тимчасового уряду за ігнорування ним українських проблем, висувалися вимоги перебудови Росії на федеративних принципах з забезпеченням автономії України.

Наступного дня пристрасі ще більше розпалилися, окремі промовці закликали не чекати Установчих зборів, які можуть і не дати автономії. С. Петлюрі і В. Винниченкові довелося докласти сил, аби дещо заспокоїти делегатів, останній у великій промові доводив, що поки не треба кидати російську демократію, навіть якщо між нею і українцями немає повної згоди, а також не приймати незважених поста-

нов і вишукувати всі засоби для підтримки контакту з Тимчасовим урядом. Тут і виникла ідея направити до Петрограда спеціальну делегацію Центральної Ради. В резолюціях, схвалених з'їздом, настрої делегатів були дещо згладжені, але не настільки, щоб не помітити їх радикальність і безкомпромісність. У постанові про автономію України було визнано необхідним "вимагати від Тимчасового Правительства та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом принципу національно-територіальної автономії України".

Першим кроком до реального здійснення цього акту з'їзд вважав негайне призначення при Тимчасовому урядові міністра у справах України. Іншою постановою з'їзд вимагав реалізувати пропозицію Національного конгресу про створення Всеукраїнського крайового органу на чолі з крайовим комісаром уряду. Щодо Центральної Ради була ухвалена спеціальна резолюція, в якій делегати військового з'їзду визнали особливі заслуги УЦР у справі об'єднання сил українства, підняття його національної і політичної свідомості, організації національної волі. З'їзд підкреслив, що Українська Центральна Рада "свою працю проводить відповідним і вірним шляхом" і є "єдиним компетентним органом, призваним рішати всі справи, що стосуються цілої України і її відносин до Тимчасового Правительства". Ще в одній постанові військові вимагали, щоб УЦР, яка "робить велике державне діло", асигнувалася з казни, як фінансувалися Ради робітничих і солдатських депутатів, об'єднаних громадських організацій. Від командувача КВО К. Оберучева з'їзд зажадав виселення з будинку Педагогічного музею, де УЦР займала лише дві кімнати, авіашколи з метою передачі всього приміщення Раді. Нарешті, і це головне, з'їзд доручив Центральній Раді вислати до Тимчасового уряду делегацію "з енергійним представленням щодо актуальних проблем України".

"Загалом військова справа внесла більше твердості і самопевності в нашу тодішню національну тактику, хоч з'їзд і не обгострював її занадто", — так сформулював *значення Українського військового з'їзду* М. Грушевський. Дійсно, з'їзд відіграв роль своєрідного політичного каталізатора, показав провідникам УЦР, що вони користуються величезним кредитом довір'я українського народу. Водночас, розгорання пристрастей, зростання критичних настроїв повинні були їм підказати, що пасивність, зволікання у досягненні запрограмованої мети може в одну мить викинути Центральну Раду

з розбурханого моря політичних баталій на тихий берег не-реалізованих мрій. Треба було діяти.

МОМЕНТ видавався сприятливим і тим, що після квітневої урядової кризи, коли до демісії подалися П. Мілюков і О. Гучков, сформувався новий коаліційний склад уряду. В його лавах з'явилися представники соціалістичних партій І. Церетелі, В. Чернов, М. Скобелев та інші. І на цей факт могли розраховувати українські соціалісти.* Чи не тому, власне, В. Винниченко умовляв делегатів військового з'їзду не поривати стосунків з російською демократією. І "Нова Рада", і "Робітнича газета" — видання, близькі Центральній Раді, позитивно оцінили декларацію уряду від 6 травня. Хоч у ній говорилося про продовження війни і, звичайно, не знайшлося жодного слова для України.

Вже 7–8 травня на засіданнях третіх загальних зборів Центральної Ради, які проходили одночасно з військовим з'їздом, було піднято і обговорювалося питання про зносини з Тимчасовим урядом. Після тривалих дебатів збори вирішили послати делегацію до Петрограда, доручили комітету Центральної Ради визначити її склад та підготувати спеціальний наказ. 10 травня комітет за партійним принципом склав делегацію з 12 осіб**, а наступного дня на вечірньому засіданні було затверджено наказ, який складався з 13 пунктів. Перший і головний з яких вимагав: "Добитися видання декларації в справі автономії України". Решта не мала якогось принципового значення, якби перша вимога була виконана. Не всі з цих пунктів делегацією були включені до пам'ятної записки, поданої урядові. Крім наказу було схвалено тексти декларацій від імені Тимчасового уряду в справі автономії України і у справі утворення Крайової ради та Крайового комісарства.

Тексти декларацій були написані М. Грушевським на той

* У спогадах М. Ковалевського знаходимо фрагмент, якому, щоправда, не знайшли підтвердження в жодному іншому джерелі. З приводу подій, які передували поїздки УЦР до Петрограда, він пише: "Тим часом з Петрограда доходили до нас вістки, що Російський Тимчасовий уряд виявляє бажання шляхом переговорів з Українською Центральною Радою вирішити біжучі проблеми взаємовідносин між Україною і Російським центром".

** У протоколі засідання від 10 травня так вказано склад делегації: Винниченко, Єфремов, Ковалевський, Сторубель, Одинець, Пилькевич, Письменний, Чернявський, Сніжний, Стенька (в Петрограді), Барановський, Мозженко. 13 травня до Петрограда виїхали 10 осіб: В. Винниченко, М. Ковалевський, Г. Одинець, Д. Коробенко, С. Письменний, Д. Ровинський, О. Пилькевич, А. Чернявський, С. Єфремов та І. Сніжний.

випадок, коли уряд у цих справах винесе позитивні рішення. Перша з них цікава тим, що показує: чого ж прагнула Центральна Рада, посилаючи своїх гінців до російської столиці. У заключній частині декларації зазначалося:

"Тимчасовий уряд ... вважає своїм обов'язком зараз же оголосити, що він рахує цілком справедливим і обґрунтованим відновлення української автономії, пограної царською деспотією і, вбачаючи в ній підставу міцного зв'язку великого українського народу з Російською державою, буде всеціло сприяти її здійсненню, залишаючи санкцію автономії України Російським Установчим збором".

Отже, УЦР не наполягала на негайному проголошенні автономії, а пропонувала, користуючись термінологією Керенського, розчистити шлях до неї, підписати протокол про наміри.

13 травня делегація виїхала до Петрограда. По дорозі вона зробила невелику зупинку в Могилеві, де розташовувалася ставка російської армії. На вокзалі делегатів вітала група українців-офіцерів на чолі з авіатором полковником Павленком. Вони поділилися інформацією про ворожі настрої російської військової верхівки щодо українців. Павленко вважав, що не варто піддаватись ілюзіям щодо прихильного ставлення росіян до вимог українців.

У Петрограді ці побоювання знайшли нові підтвердження. Хоч делегацію на вокзалі зустрічали з оркестром і почесним караулом, але це було справою рук українців Петрограда. Увечері 15 травня делегація зустрілася з керівниками української громади столиці. Відбувся обмін думками і враженнями, з якого виявилось, як писав Єфремов, що "українська справа в революційному Петрограді опинилася на тій самій мертвій точці, на якій стояла за старого ладу". Земляки розповідали, що Мілюков, одержавши відставку, весь свій вільний час віддає мітингам, на яких на всі заставки викриває українську інтригу, агітує проти автономії України і федеративної Росії. У Раді робітничих і солдатських депутатів після рішень військового з'їзду українцям просто не давали говорити під вигуки "долой хохлов!".

Ввечері 15 травня делегацією була підготовлена пам'ятна записка уряду, що набула назви "Декларація Української Центральної Ради".* Головні думки записки зводилися до того, що з самого початку революції в Україні розгорнувся глибокодемократичний національний рух, який об'єднав

* Повний текст записки див. у документальних додатках до цієї книги.

мільйони людей. Ці люди визнали своїм вищим національним органом Центральну Раду, яка дала стихії українського руху добру організацію. Голос Центральної Ради — голос організованого народу, тому він повинен мати відповідну вагу у державних справах. Однак пануючі неукраїнські верстви, зазначалося в записці, настроєні дуже вороже до українського руху, намагаються його дискредитувати, перевертають факти, сіють чутки про сепаратизм, націоналізм. Ці настрої оволоділи і російською демократією. Ціла низка фактів говорить про її упередженість і вороже ставлення до українців. У подібній конфронтації захована велика загроза. Український рух може вийти з-під контролю, коли урядом не будуть зроблені кроки до порозуміння з ним:

"Ми берем на себе сміливість звернути найсерйознішу увагу Тимчасового уряду, Ради робітничих і солдатських депутатів і всієї російської демократії на сучасний стан речей і закликаємо піти нам назустріч в розв'язанні нашого важкого відповідального завдання — направлення української стихії по такому шляху, який не тільки не допомагав би усе збільшувачій сварці, а навпаки, допоміг би організації сил всієї Росії. Ми закликаємо як можна уважніше прислухатися до гомону цієї стихії. Коли уряд і російська демократія ... лишать все без уваги, або поставляться навіть вороже, вони не знайдуть відповіді в цьому гомоні, й тоді Українська Центральна Рада передасть завдання цієї організації в руки тих, хто буде сміливим взяти її на себе. ".

У заключній частині говорилося про те, що Рада намагалася утриматися від того, щоб ставити уряду вимоги, які давно вже сформульовані українськими з'їздами. Та зростаюче нерозуміння російським суспільством мети і завдань українського руху привело УЦР до твердого переконання, що лише негайне задоволення вимог української демократії призведе до нормалізації становища.

Далі формулювалося 9 вимог, з яких перша, як це було обумовлено у Києві, стосувалася надії, "що Тимчасовий уряд виразить в тім чи іншій акті принципіально доброзичливе відношення до цього гасла".

16 травня делегація з'явилася на прийом до голови уряду кн. Львова. Ознайомившись з пам'ятною запискою, Львов став говорити про те, що уряд не має права приймати рішення про автономію, що це виняткове право Установчих зборів. Така позиція викликала протест делегатів. Вони наполегливо стали доводити, що уряд уже створив певні прецеденти рішеннями щодо Фінляндії та Польщі, а з іншого боку — українці вимагають лише доброзичливо висловитися з при-

воду автономії, а не впроваджувати її, і це єдиний спосіб зупинити лаву наростання стихійного революційного руху в Україні. Тоді Львов запропонував передати розгляд вручених йому вимог спеціальній урядовій комісії, складеній з фахівців. Очолив комісію товариш міністра внутрішніх справ Щепкін, до якого приєдналися два його колеги в тому ж ранзі Авінов та Урусов, а також професори Котляревський та Лазаревський і товариш військового міністра полковник Туган-Барановський. Відбулися дві зустрічі комісії з делегацією, в ході яких точилися жваві дискусії. Їх загальний настрій описав С. Єфремов:

"Найбільше (...) суперечок викликав пункт про відношення правительства до автономії України — цей кардинальний пункт в українській програмі нашого часу. І треба було бачити й слухати, як учені учасники розмови силкувалися розбити, власне, цей пункт, щоб зрозуміти як до автономії України не звикли ще в російських кругах, як її не розуміють навіть спеціалісти — учені, й як, нарешті, її всі бояться! За весь час цього півнаукового диспуту було вражіння таке, що наші шановні опоненти, воюючи проти автономії, розуміли, власне, щось інше, а саме — вигадували за нею таємне бажання зовсім відокремитися! Тому й ставились всякі питання про економічні стосунки, про вугілля, цукор та пшеницю, про те ж таки Чорне море, без якого Росії ані дихнути, про Одесу, яка теж потрібна цілій Росії... І нам, українцям, доводилося заспокоювати наших опонентів, що ми ж ще, хвала Богові, не збираємося одгороджуватися китайським муром і що, належачи до України, Одеса тим самим належатиме й до Росії. І що мабуть українське вугілля, цукор та пшениця не тікатимуть нікуди, а йтимуть куди і перше йшли. І що, нарешті, саме розуміння автономії не дозволяє ставити так справу, як її намагаються ставити вчені люди, раз-у-раз підсовуючи під це розуміння щось інше. Треба ще додати, що опоненти, вимагаючи од делегації цілком виробленого, до найменших деталей опрацьованого статуту автономії, домагалися, щоб їм було вияснено звідки взялося слово "Україна" й виложено мало не всю історію українського руху ..."

Закінчилися зустрічі заявою комісії, що уряду потрібен час на вирішення питання, тобто безрезультатно. Делегати УЦР мали зустрічі з міністрами освіти Мануйловим та земельних справ Черновим. Обидва міністри стояли на тому, що майбутній лад Росії, і в тому числі України, мають визначити Установчі збори. Мануйлов був згоден на окремі поступки в справі шкільної освіти: навчання українською мовою у початковій школі і запровадження української мови як окремого предмета у середніх школах, але мовою викла-

дання і в середній, і у вищій школі мала залишатися російська.

Згадуючи розмову з В. Черновим, М. Ковалевський писав, що "міністр був настроєний досить оптимістично і вірив, що в Росії запанує демократія", але як і кожний росіянин вважав, що "новий демократичний лад вимагає якнайбільшої централізації". Тому в розмові щодо автономії України він обмежився загальними думками, які не мали будь-якого сенсу.

Незважаючи на попередження української громади Петрограда, делегація зробила ряд енергійних спроб встановити контакти з революційною демократією столиці, сподіваючись знайти в ній союзника і чинник тиску на уряд. З цього нічого не вийшло. В. Винниченко пасивно-негативним ставленням російської демократії до українського питання, її небажанням визнавати наявність такої проблеми був вражений сильніше, ніж позицією уряду:

"Російський уряд принаймні зараз же прийняв делегацію, принаймні чемно мугикав, скорботно розводив руками й не лаявся революційними словами, — згадував він. — А в руської демократії три дні ми не могли добитись "авдієнції", три дні представництво української демократії, українського селянства, робітництва та війська оббивало пороги Ради руських представників робітництва та війська, поки, нарешті, після листовних докорів, загроз і т.п. Виконавчий Комітет Ради робітничих і солдатських депутатів згодився нас вислухати.

Але тільки й того, що вислухати ... Але ми все ж таки хотіли почути думку самої руської демократії, ми повинні були, нарешті, дістати від неї точну, виразну, конкретну відповідь на наші точні, виразні й конкретні домагання.

І не дістали такої відповіді.

Один удавав дурника й дивувався, слухаючи "докладну записку" делегації. Другий, справді, був дурником і український рух, українська нація взагалі явились для нього вроді нововинайденого острову серед Петрограду. Третій і дурником не був, і не удавав дурника, а просто вважав увесь рух буржуазним, реакційним, з яким усякому демократові треба без церемоній боротись і більше нічого. Четвертий просто нічого не слухав, а хапав нас за барки й вимагав від нас солідарності, патріотизму, саможертв. П'ятий нудився. Шостий і не нудився, й не маявся, й за барки не хапав, і ніби все знав, і ніби навіть співчував, але так торгувався, що лучше б уже за барки хапав.

А в результаті — "принципально" всі стояли за право самозначення всіх націй, практично ж одсилали до Уряду, — як він вирішить, так хай і буде..."

Отже, в столичній революційній демократії українці не знайшли не тільки підтримки, але й розуміння. Цікаво, що

його не виявив і грузин Чхеїдзе, голова Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів. Коли українська делегація з великими труднощами потрапила до нього на прийом, він вислухав її домагання, ще раз перечитав їх, після чого, розвівши руками, рішуче виголосив: "Сповнення ваших думок було б рівнозначним з поділом Росії. Жодний російський демократ не піде на це". Майже екстравагантною була його реакція на прагнення українізації армії. "Раз ви, українці, домагаєтесь українізації армії і Чорноморського флоту, то в такому разі й ми, грузини, зголосимо свої претензії до Чорноморського флоту і зажадаємо грузинізації хоч би двох міноносців".

Історія поїздки української делегації до Петрограда ще раз з усією очевидністю показала, що російська суспільно-політична думка настільки поріднена з ідеєю єдиної і неділимой Росії, централізованої держави, що вона лише в теоретичних міркуваннях могла визнавати право націй на самовизначення, тоді як будь-яке найменше прагнення до його реалізації викликало різкий спротив. У даному разі уряд намагався закомуфлювати його своєю неправочинністю.

З метою відтягнути час відповіді і надати їй правничого обґрунтування, уряд передав "Декларацію Української Центральної Ради" на розгляд юридичної наради, створеної при уряді 22 березня 1917 р. з метою підготовки і юридичної експертизи його найважливіших рішень. 30 червня нарада під головуванням відомого діяча кадетської партії Ф. Кокошкіна понад дві години розглядала українські вимоги і знайшла за можливе задовольнити повністю лише одну з них, що стосувалася повернення додому галичан, вивезених силоміць з рідних місць російською армією, та полегшення становища полонених українців-галичан. В усьому іншому нарада не бачила підстав для позитивного вирішення. Її аргументи були відомими: Тимчасовий уряд не є правочинним вирішувати питання надання автономії, а Центральна Рада не є представником "всього населення України". Виконання інших вимог УЦР було б не чим іншим як передвирішенням питання перед Установчими зборами або підготовчим кроком до автономії України. І лише, здається, один раз нарада назвала реальну причину, яка лякала і її, і уряд. Мова йшла про те, що введення посади крайового комісара України вимагало б визначення її кордонів, а це було абсолютно неприйнятним, бо виглядало як замах на принцип неподільності.

1 червня уряд інформував про свою одноголосну відмову

у вимогах Центральної Ради. Відповідь була досить казуїстичною і формальною. Тимчасовий уряд повідомляв, що, оскільки УЦР "не вибрана всенародним голосуванням, то уряд навряд чи може визнати її виразницею точної волі всього українського народу". Тому, робився досить несподіваний за логікою висновок, уряд вважає, що "як з формального, так і тактичного боку питання про встановлення автономії України може вирішитись тільки Установчими зборами". Уряд не вважав за можливе видання з цього приводу будь-якого позитивного акту. Очевидно, щоб якимось чином збити абсолютно негативне враження, яке могло створитись в Україні від подібного рішення, воно закінчувалося урядовим визнанням національних особливостей і своєрідних умов життя України, як і необхідності вирішення питання про майбутній устрій України, але знову ж таки Установчими зборами. Так кого цей заключний пасаж міг ввести в оману?

Відповідь уряду була з радістю зустрінута російською демократією в Україні, а у російських націоналістів вона викликала тріумф. Їх лідер В. Шульгін посилаючись на розмову, яку він начебто мав з головою уряду кн. Львовим, через пресу широко повідомив, що уряд ні за що не дасть згоди на українські домагання, буде їм рішуче протидіяти, а автономія України — це справа не українського, а всього російського народу.

2 червня у Києві відбулося спільне засідання виконкомів Ради об'єднаних громадських організацій, Ради робітничих депутатів, Ради військових депутатів КВО, Ради коаліційного студентства, яке спеціально обговорило відповідь Тимчасового уряду на вимоги УЦР. Обговорення вийшло жвавим. Меншовик М. Балабанов оголосив, що в даний момент постановка національного питання веде до ослаблення сил революції. Це і є причиною того, чому "ми, — на думку Балабанова, — з такою тривогою відносимося до всіх проявів українського руху, в тому числі і його соціалістичних течій". Можна було думати, що Балабанов говорить від імені своєї партійної організації, але прийнята спільна резолюція не залишала сумніву у солідарності всіх, хто брав участь у засіданні. Резолюція була цікава і тим, що теоретично в плані постановки питання допускала принцип децентралізації і широкої автономії, але в конкретному випадку присутні визнали, що "цілком приєднуються і готові всією силою свого авторитету підтримать точку зору уряду". Тут не було нічого дивного, якщо згадати про реакцію російської демократії на українське питання, починаючи з квітня 1917 р. Про це ми говорили вище.

П. Стебницький, засуджуючи недалекоглядність урядового рішення, формальність його підходу, досить точно оцінив ситуацію, що склалася: "Уряд не бачить, а може і бачить, та не вірить, що ця його постанова вириває з рук організованого і організуючого громадянства керування українським рухом і покидає той рух на роздоріжжі, в стані стихійного, бурхливого хвилювання.

Що з того? Автономія України, очевидно, страшніша для Росії, ніж всеросійська анархія".

Відхиливши вимоги Центральної Ради, Тимчасовий уряд підкинув хмизу у вогнище революції, воно не просто спалахнуло новими язиками полум'я, а вибухнуло неочікуваною стихійною енергією українського національного руху. Ця енергія виявилася настільки потужною, що, заручившись її підтримкою, Українська Центральна Рада від несміливих прохань уряду рішуче перейшла до політики доконаних фактів. І, як результат, справу автономії, що, здавалось, була успішно похована на невідомо тривалий час, вдалося вирішити за декілька днів.

§ 4. Перший Універсал Центральної Ради

ДВА тижні українці напружено чекали повідомлень з Петрограда про хід переговорів. В той час як члени української делегації марно намагалися порозумітися в столиці з заступником військового міністра полковником Туган-Барановським з приводу українізації окремих військових частин, до Києва завітав сам міністр — О. Керенський. 19 травня відбувся перший візит члена російського уряду до Центральної Ради. Він ще раз підтвердив, що у Тимчасового уряду і Центральної Ради погляди на автономію України не збігаються. О. Керенський просив українців не поспішати, набратись терпіння і чекати Всеросійських установчих зборів, яким їх рішення буде, чи визнають Установчі збори Росію федеративною республікою, він не брав на себе сміливості відповісти. Члени Центральної Ради резонно застерігали міністра, що подібна невизначеність на шкоду всім — і Росії, і Україні. О. Шульгін закінчив свій виступ пророчими словами: "Пам'ятайте, Олександрє Федоровичу, що порятунком Росії в децентралізації, і якщо вона не буде вчасно децентралізована, то вона загинула..."

Підсумовуючи зустріч, М. Грушевський просив міністра не відкладати задоволення вимог українського народу, і по-

передив, що у випадку, коли цього не станеться, Центральна Рада не зможе взяти на себе відповідальність за можливі непередбачувані наслідки. Це вже була спроба тиску на уряд, але така делікатна, що О. Керенський на неї не звернув уваги. І даремно.

Події найближчого майбутнього вписали різкий поворот у розвиток політичної ситуації. Наприкінці травня українська делегація повернулася до Києва, не досягнувши бажаного порозуміння з Тимчасовим урядом і Петроградською Радою робітничих депутатів. Однак поїздка дала багато цікавого для роздумів членам Ради, зняла з них певну моральну відповідальність перед урядом і створила сприятливі умови для переходу у наступ. Згадував лідер партії українських есерів, член УЦР М. Ковалевський:

"Наша екскурсія до Петрограду ... упевнила нас в тому, що демократичний режим Росії не буде мати довгого життя і що нові революційні події можуть цілком змінити також політичні умови, в яких перебувала українська справа. Баланс петроградських переговорів був цілком негативний. Треба було йти революційним шляхом, шляхом dokonаних фактів. І цим шляхом Українська Центральна Рада після деяких вагань пішла".

ЗАКІНЧЕННЯ переговорів у Петрограді збіглося з початком роботи у Києві I Всеукраїнського селянського з'їзду, на який прибуло понад 2500 делегатів з вирішальним та дорадчим голосами. З'їзд відкрився 28 травня у залі Київського купецького зібрання і тривав шість днів, два з яких пішли на обговорення взаємин з Тимчасовим урядом та справи автономії.

Доповідь про поїздку української делегації до Петербурга зробив М. Ковалевський. Він констатував, що в столиці "нас там не почули, або не захотіли почути ... нам нічого не відповіли певного, не визнали наших прав". Доповідач закликав селян не давати глумитися над собою і домагатися своїх прав. Його підтримав ще один з членів делегації Г. Одинець. "Я завжди був тієї думки, — сказав він, — що нам не треба просити, а вимагати. Нам потрібно розпочати серед народу велику творчу роботу, організувати весь український народ в селах, глухих закутках і оголосити його волю стати хазяїном свого краю, не дивлячись ні на чий галас, ні на чий безпідставні претензії панувати над нашим народом. Ми мусимо гукнути на всю Україну, щоб почули по всіх селах, хатах наші люди, як "демократія" і Тимчасовий Російський уряд поводить і ставиться до українського народу".

Ідеї "стати хазяїном свого краю", "позбавитись панування над нашим народом" блискавично опанували аудиторією. Понад 30 делегатів просило слова для виступу. Панівними темами у промовах стала критика діяльності уряду та вимоги самочинного проголошення автономії. "Діти нам не простять, коли ми не доб'ємося найменшого — національно-територіальної автономії. Коли не допомагають слова, то допоможуть шаблі. Прийшов час, коли ми мусимо взяти своє. Просити, кланятися ми не будемо, бо то — наше!" — так запально пропонував вирішити справу солдат Білик, селянин з Черкащини.

Ще радикальніше прозвучав виступ О. Степаненка, який закликав боротись не за автономну, а за самостійну Україну. В запропонованому проекті резолюції вимагалось:

1) відкликати делегатів з Всеросійського селянського з'їзду;

2) оголосити, що український народ — хазяїн на своїй землі і засновує свою державу;

3) Центральну Раду поповнити Радою селянських депутатів і оголосити її Українським тимчасовим урядом;

4) цей Тимчасовий уряд має скликати Українські установчі збори і Сойм;

5) Український Тимчасовий уряд вживає заходів до того, щоб представники нашого народу взяли участь у майбутній мирній міжнародній конференції;

6) подбати, щоб представники українських соціалістів поїхали на нараду до Стокгольма;

7) завершити формування українського війська;

8) всі податки з 15 червня 1917 р. мусять надходити до Центральної Ради.

Ідея самостійності підтримки з'їзду практично не знайшла, але з'їзд не дав договорити делегату Червінському, коли той необачно запропонував відмовитись від автономії і об'єднатись навколо Тимчасового уряду. Пролунали на з'їзді і голоси критики УЦР за її нерішучість, але у винесеній одноголосно резолюції про ставлення до Тимчасового уряду було оголошено "приєднатись до домагань Української Центральної Ради, заявлених у її декларації, і вимагати від Тимчасового уряду негайного задоволення цих домагань".

З'їзд доручив Центральній Раді разом з утвореною ним Всеукраїнською радою селянських депутатів "негайно виробити проект положення про автономію України і про федеративно-демократичний устрій Російської республіки", а також закликав "усі громадські (селянські, земські та інші

організації), адміністративні установи і військові організації України допомогти Українській Центральній Раді і Всеукраїнській раді селянських депутатів в утворенні автономного ладу на Україні".

Вимоги, вироблені Всеукраїнським селянським з'їздом, знайшли своє підтвердження в резолюціях конференції найпопулярнішої партії України — УПСР, що відбулася одразу за селянським з'їздом. УПСР підтримала гасло демократично-федеративної перебудови Росії у союз територіально-національних утворень, а стосовно Тимчасового уряду висловила думку про його (уряду) нездатність до конкретного захисту завоювань революції, поставила вимогу "ліквідації сучасного коаліційного міністерства і створення уряду з представників революційної демократії".

ВІДМОВА уряду глибоко зачепила почуття національної гідності українців. Україна і особливо Київ вирували хвилями стихійного протесту, події жваво обговорювалися в пресі, на зборах, мітингах, у партійних організаціях, включаючи і загальноросійські. Ситуація явно переросла факт урядового рішення. Воно дало лише формальну причину, стало першопоштовхом для того, щоб національні чинники революції піднялися з глибин на поверхню політичного життя. Не випадково "Киевская мысль" 6 червня змушена була визнати, що "минулого тижня хвилі українського народного руху підіймалися високо і круто".

На цій високій ноті 1 червня відкрилися четверті загальні збори Української Центральної Ради, досить слушно і вдало до моменту поповненої Всеукраїнською радою селянських депутатів. Неважко здогадатися, що в центрі уваги зборів постало питання про стосунки з Тимчасовим урядом. Обговорення на закритих засіданнях тривало два дні. Членам Центральної Ради було над чим замислитись. Склалась критична політична ситуація. З одного боку, абсолютно однозначна негативна позиція уряду, а отже, держави, адміністративного, фінансового і військового апарату, з іншого, — наростання стихійних вимог українського національно-визвольного руху. Яку позицію зайняти Центральній Раді? Згодитись з необхідністю чекати рішень Установчих зборів? Але в такому разі роль Ради звелась би до третьорозрядної угодовської організації, а, не виключено, що вичерпалася б цілком. Стати на чолі стихії у відверте протистояння з урядом, вдатись до акцій відкритої непокорі, повстання? Для цього явно не вистачало організованості і

сил. Український рух міг бути розтрошений державною машиною. "Отже, треба було знайти таку лінію, яка б здійняла ще на вищий щабель революційний дух мас, і разом з тим не внесла б дезорганізації, яка б вела до здійснення національних постулатів, і не викликала б братоубивчої різниці між руською і українською демократіями", — вважав В. Винниченко.

На карту було поставлено надто багато. Одне неправильне рішення і справа, так блискуче розгорнута декілька місяців тому, могла завершитися крахом. Політичний досвід та інтуїція підказали керманичам Центральної Ради, що доцільніше орієнтуватися не на ту чи іншу крайність, а шукати вихід між ними, зберігаючи контроль над ситуацією, не втрачаючи політичного авторитету і не даючи уряду навіть формальних підстав до відкритих репресивних дій. Такий вихід було знайдено. "Загальне переконання було, — згадував М. Грушевський, — що на грубий жест уряду український народ устами Ц. Ради мусить відповісти декларацією своєї державності в можливо здержливій, але рішучій формі..."

Позиція Центральної Ради, вироблена загальними зборами, описувалась, за свідченням В. Винниченка, формулою "Ні бунту, ні покірності". В ухваленій резолюції, запропонованій фракцією українських есерів, загальні збори констатували, що Центральна Рада вжила всіх заходів, щоб порозумітися з Тимчасовим урядом у справі автономії України. Зважаючи на факт росту стихійних проявів українського руху, як і на те, що негативна відповідь уряду буде і надалі стимулювати їх, Рада вирішила "звернутись до всього українського народу із закликом організуватися і приступити до негайного закладення підвалин автономного ладу на Україні".

Формою заклику було обрано Універсал, який мав остаточно з'ясувати суть українських домагань, а також завдання автономного ладу.

"... Магічне слово "універсал", несподівано винесене на поверхню демократичного, селянського, соціалістичного, дало задоволення всім, хто прагнув демонстрації суверенності. Се слово ставило на порядок дня спомин української державності, колишньої гетьманщини, перетопленої і очищеної в огні нового революційного руху, відкликалося на підсвідомі мрії на відновлення старих державних традицій в нових, кращих формах. Се була та містика, яка проноситься так часто в великих революційних рухах" (М. Грушевський).

Робота над Універсалом забрала рівно тиждень. На розгляд комітету УЦР було запропоновано два варіанти. Перший — від фракції українських есерів — був стислим, повідомляв, що український народ через Центральну Раду оголошує Україну автономною державою з власними збройними силами і законодавчою системою. Український уряд має за мету провести політичні і соціально-економічні перетворення, забезпечити вибори до Українських установчих зборів, які остаточно визначають форми власного державного устрою. Цей проект зазнав критики як занадто радикальний і лаконічний і був відхилений. Другий, запропонований фракцією українських соціал-демократів і написаний В. Винниченком, був ширший за формою, але теж здався радикал-демократу С. Єфремову надто різким. Винниченко згодився згладити гострі кути. "Гладили так, що, як з жалем потім говорив один з молодих членів редакційного комітету прапорщик Потішко,... тільки й остався заголовок "Універсал", — згадував М. Грушевський. — Дійсно, деяка загальність і невиразність в стилізації з'явилася як наслідок сеї операції, але, як показало все даліше, загальний енергійний тон при деякій невиразності, неконкретності формулювання програми акції саме приготився і зробив таке враження, як треба". 10 травня на засіданні Комітету Центральної Ради був схвалений остаточний текст Універсалу.

Звернений до українського народу — народу селян, робітників, трудящого люду, написаний майже епічним стилем, Універсал насамперед формулював політичне кредо Центральної Ради:

"... Хай буде Україна вільною! Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм) ... Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба й які закони для нас лучші.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеукраїнським Учредительнім Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові)".

Далі стисло наводилися найголовніші домагання, які були передані українською делегацією уряду і повідомлялося, що уряд їх відкинув, а водночас "не може дати лад у нас". Самі

по собі напрошувалися питання: де вихід з ситуації, що робити?

Центральна Рада його пропонувала: "... видаємо цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: од нині самі будемо творити наше життя". Пропонувалося робити це організовано, через найтісніші зв'язки кожного села, волості, повітової земської управи з Центральною Радою, порозумітися в містах з демократією інших національностей і "разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя".

Таким чином, Універсал цілком відповідав обраній Центральною Радою на четвертих загальних зборах тактиці: ні бунту, ні покори. Його підготовка дозволила УЦР з честю вийти з того складного політичного становища, в яке вона була поставлена Тимчасовим урядом.

ПОКИ за закритими дверима Педагогічного музею готувався текст Універсалу, український рух демонстрував зростаючу активність. Не встиг закінчитися у Києві селянський з'їзд, як його заступив II Всеукраїнський військовий з'їзд. Його проведення було заборонене військовим міністром О. Керенським, але заборона спрацювала за принципом "від протилежного" — додала з'їзду політичної ваги і звучання. На з'їзд прибули 2500 делегатів з фронтових і тилкових частин, які представляли близько 2 млн українців-військових. На мітингах, які передували відкриттю з'їзду, солдати поклялися повернутися до своїх частин, лише виборовши автономію України. На одному з мітингів прозвучали заклики Союзу української державності до створення суверенної демократичної Української республіки.

II Всеукраїнський військовий з'їзд відкрився 5 червня і проходив за сценарієм, схожим до попереднього селянського з'їзду. У вітальній промові М. Грушевський закликав делегатів "до здійснення автономії України в федеративній Росії та утворення на Україні демократичного ладу". З доповіддю про політичний момент виступив В. Винниченко. Його виступ був врівноважений і навіть заспокійливий. Доповідач агітував за автономію України з правом законодавчої ініціативи, але застерігав від самостійності і повстання, яке назвав шляхом до анархії. В обговоренні доповіді побажало взяти участь 40 делегатів. У підсумку була схвалена резолюція, яка зазначала, що Тимчасовий уряд повинен скасувати своє рішення щодо українських домагань і визнати їх, одночасно вона пропонувала Центральній Раді "в цій справі до уряду більше не звертатися і негайно приступити ... до фактичного

переведення в життя підстав автономного ладу, яко єдиного способу врятувати Україну і всю Росію від безладдя та загибелі". Центральній Раді з'їздом була обіцяна найактивніша і рішуча підтримка в усіх її заходах.

Це створило сприятливі умови для оприлюднення Універсалу. Як тільки текст був затверджений Комітетом УЦР, В. Винниченко пізно увечері 10 червня оголосив його делегатам Всеукраїнського військового з'їзду.

"Незабутнє було це видовище. Величезна зала театру залита була яскравим світлом, яке відбивалося тисячами іскор у золотих прикрасах і орнаментах, тисячна маса вояків-делегатів у різних одностроях заповнила не тільки крісла партеру, але також всі яруси залі ... Всі відчували, що наступає історичний момент. І врешті, коли постать Володимира Винниченка піднялась на трибуну, розлігся грім оплесків і оваційних вигуків. А коли Симон Петлюра подав знак рукою, знов запанувала тиша. Тоді Володимир Винниченко повідомив Другий Військовий з'їзд про історичну постанову Української Центральної Ради і почав читати слова Першого Універсалу. Тисячна маса вояків з гуркотом піднялась із своїх місць і стоячи слухала ці слова. Вояцька маса ловила кожне слово Першого Універсалу — так, ніби боялась пропустити хоч один вираз із цього історичного документу. А коли пробреніли останні слова Першого Універсалу, вибух ентузіазму був такий великий, що, як здавалося, мури монументального будинку затряслися в своїх основах" (М. Ковалевський).

У переповненому національним піднесенням залі звучали "Заповіт" та "Ще не вмерла Україна", делегати браталися і присягали, що віддадуть всі свої сили на благо України і проведення у життя ідей Універсалу.

Оприлюднення Універсалу на військовому з'їзді, який репрезентував до двох мільйонів українців армії, мало особливе, посилююче сенс цієї політичної акції, значення. Воно вивело справу автономії за стіни Центральної Ради, перетворило її з предмета полеміки з Тимчасовим урядом у могутній чинник розвитку не лише української, але й загальноросійської революції. В лічені дні Універсал і національна проблема стали центральними питаннями політичного життя України і Росії.

12 червня Універсал знову читали на військовому з'їзді, а потім на Софіївському майдані, де зібралася сила народу, відбувся військовий парад підрозділів Богданівського полку та урочистий молебень. Промова М. Грушевського про необхідність втілення Універсалу в життя була підхоплена бурхливими оваціями, а самого голову Центральної Ради на руках віднесли до будинку Педагогічного музею. Опублікований

пресою, розмножений у листівках, Універсал швидко став відомий населенню України та й за її межами.

Згадував П. Христюк:

"Цей Універсал справив на українське суспільство надзвичайно глибоке враження. Подібно до того, як з невимовною радістю і, навіть, з слізьми на очах слухали його українські солдати — члени військового з'їзду — з ентузіазмом зустріли ці слова Центральної Ради і увесь український трудовий народ.

Майже по всіх містах, містечках, селах і хуторах України, на численних селянських, робітничих і загальнонаціональних з'їздах, на фронтах у військових частинах, — всюди урочисто було відчитано Універсал, з захопленням і радістю, як святу вістку про нове, прегарне життя, що малювалося в народній уяві. Народ радів, народ хвилювався, народ складав масову формальну присягу на вірність Центральній Раді, на вірність проголошеним нею Ідеалам. До Центральної Ради посилалися сотнями, тисячами безконечні палкі привітання від різних груп та організацій українського суспільства, від військових частин, від земств з заявами, що вони визнають Центральну Раду за свій найвищий уряд, що будуть коритися їй і тільки їй, що будуть з радістю, охоче і пильно виконувати її приписи, її накази".

Не варто ставити під сумнів щирість і точність П. Христюка у даному випадку. Він ні на йоту не прикрасив ситуацію, подібні свідчення знаходимо у спогадах В. Винниченка, М. Грушевського, М. Ковалевського, всіх, хто згадував події, пов'язані з проголошенням Універсалу. Вітальні телеграми, на які посилається П. Христюк, широко публікувалися у тодішній пресі. При нагоді з них можна було б скласти цікавий збірник. Знайомство з ними засвідчує, що українська революційна демократія абсолютно однозначно, позитивно сприйняла і підтримала Універсал.

Зовсім іншим виявилось ставлення російської сторони. Перша реакція була цілком негативна. Юридична нарада Тимчасового уряду, повернувшись до українського питання, в своїй постанові так кваліфікувала події у Києві: "Представники українських партій не зупинились перед актом відкритого заколоту, який несе небезпеку державній єдності Росії і завдає важкого удару російській демократії ... Покладаючи всю відповідальність за цей акт на його винуватців, Тимчасовий уряд з свого боку категорично не визнає за так званім універсалом українському народу будь-яку силу. Він висловлює тверду впевненість, що вірна російській революції більшість українського народу його повністю відкине..."

Оскільки остання теза ніяк не узгоджувалася з реаліями життя, уряду вистачило мудрості не розпочинати новий ді-

алог з українцями з чергових категоричних імперативів. Натомість кн. Львов 16 червня підписав урядову відозву "Українському народу", в якій намагався довести, що уряд — не ворог України, що він проникнений живим співчуттям до неї і усвідомлює свій борг перед її народом, що він вважає за свій обов'язок прийти до згоди з громадськими, демократичними організаціями України. А далі уряд просив братів-українців не відриватись від спільної батьківщини, не розколювати єдину армію, "в нетерплячому прагненні зараз же закріпити форми державного влаштування України, не завдавайте смертельного удару всій державі і самим собі, бо загибель Росії буде і загибеллю вашої справи". І, звичайно, знову все завершилося побажанням дочекатись рішення Всеросійських установчих зборів, які, проте, уряд скликати не поспішав. Після такої несподіваної заяви уряд взяв паузу, яку тримав майже два тижні.*

Зате російська революційна громадськість не добирала слів для осуду українців. 14 червня кадетська газета "Речь" почала свою передовицю без будь-яких застережень: "Ще одна ланка німецького плану розкладу Росії виконана. "Українська Центральна Рада" оголосила відділення України від Росії ... Треба визнати, що пп. українці справляють погані жарти з Росією ... Вчинок українців є прямий злочин проти закону, який вимагає проти себе негайного застосування суворого законного покарання". Одночасно кадети б'ють і по уряду, риторично запитуючи, а чи зможе він запобігти розпаданню Росії на частини. "... Якщо уряд сам визнає докочаний факт закономірним — що з ним не раз було — то рішення Ради зустріне несподівану і сильну підтримку. Чи не на цей результат розрахований самочинний акт новоявленого уряду нової Української республіки?", — таким питанням завершує газета свою передову статтю.

Майже співзвучним кадетському було ставлення до Універсалу меншовиків-оборонців. Їх орган "Рабочая газета" 15 червня надрукувала статтю з характерним заголовком "Обложение Украины". Стаття характеризувала шлях, на який пустилася УЦР, "надзвичайно небезпечним, таким, що загрожує до останнього ступеня ускладнити і без того важке становище Росії".

Наступного дня "Дело народа", орган партії російських

* М. Грушевський згадував, що в момент проголошення Універсалу його не покидав острах, "чи не повезуть мене й компанію за цей Універсал як за поклик до бунту".

есерів, опублікувало статтю свого лідера В. Чернова, до того ж і міністра, "Ложный вывод из правильной предпосылки". Вже з назви статті можна зрозуміти, що В. Чернов не проти принципу самовизначення націй, а проти його конкретного здійснення. Критикуючи вимоги Універсалу, автор приходить і до відповідної оцінки: "Це — акт безвідповідальної політики, це — ленінство у національному питанні". Того ж 16 червня меншовицьке "Единство" надрукувало виступ Г. Плеханова. На відміну від Чернова, Плеханов не був пов'язаний стосунками з Тимчасовим урядом, тож справедливо критикував його за відхилення травневих українських домагань (чому не можна було зробити це на два тижні раніше?). Але з критики робить цікавий висновок: "Якщо на Тимчасовий уряд падає досить значна доля відповідальності за українські події, то іншу, не менш значну долю відповідальності несе Центральна українська рада. Їй ніяк не варто було зразу ж вдаватися до крайнощів. Перед нею залишався шлях законного тиску на уряд. Врешті, вона могла і повинна була апелювати до великоросійського народу, який би зумів змусити уряд піти на необхідні поступки українцям".

Непросто відповісти, наскільки щиро вірив Г. Плеханов у можливість такої апеляції, проте, розподіливши провину на дві частини, він піднімається до ролі миротворця: уряду і Раді необхідно порозумітися між собою.

Справедливими вимоги українців у середовищі російських політичних партій були визнані лише більшовиками. Ленін опублікував у "Правді" три статті з української проблеми, в яких різко критикував Тимчасовий уряд. Робилося це, як показали наступні події, не через повагу до позиції українців, а на потребу критики уряду, з яким у більшовицької партії склалися непримиренні стосунки.

Представники російських політичних партій в Україні розгорнули щодо Центральної Ради і Універсалу кампанію, аналогічну тій, що розігрувалася у центрі. Особливо ворожу позицію зайняв "Киевлянин" В. Шульгіна. З початку червня у київських Радах робітничих і солдатських депутатів перманентно йшло обговорення національного питання. 15 червня на об'єднаному засіданні виконкомів рад громадських організацій, робітничих і солдатських депутатів розглядалося ставлення до Універсалу. Обговорення затяглося на два дні, а в основу резолюції були покладені тези, які засуджували дії Центральної Ради.

Тим часом український народ демонстрував свою солідарність з Універсалом. До Києва потоком ішли вітальні теле-

грами. Більше того, почали з'їжджатися селяни з усієї України, які привозили до УЦР зібрані по селах податки. "В ці дні вулиці в околицях будинку УЦ Ради являли своєрідне і незабутнє видовище, — згадував М. Ковалевський. — Тисячі селян у традиційних свитках, обладовані довгими торбами, терпеливо чекали не раз два-три дні, доки дійде до них черга передати належні суми до українського скарбу".

Проголошення І Універсалу — рубіжна подія в історії України, яка знаменувала перший важкий, але реальний крок до відновлення української державності. Як би пізніше історики критично не аналізували текст Універсалу, не відзначали загальність його положень, залишається безсумнівним, що заклики: "Хай Україна буде вільною!" та "Однині самі будемо творити наше життя!" — мали самодостатній характер, цілком відповідали настроям моменту.

Ухвала Універсалу викликала новий після повалення царату революційний підйом мас, сконсолідувала їх навколо Центральної Ради, а останню вивела у безсумнівні політичні лідери України. Універсал якісно змінив стосунки Центральної Ради з Тимчасовим урядом. З позицій покірною і терплячого прохача вона перейшла до відкритого протистояння з урядом, і тим самим з сили периферійної виросла у чинник загальнодержавний, з виразника суто українських проблем — у провідну силу національних рухів.

Характеризуючи бурхливий перебіг подій першої половини червня, М. Грушевський у промові на відкритті п'ятих загальних зборів УЦР констатував: "Ми пережили історичні 2 тижні, переступили високий поріг у нашому житті".

Енергія, якою вибухнув український рух, змусила російську революційну демократію в Україні переглянути свої позиції і визнати відкриту боротьбу з УЦР безпрецедентно програною. Проголошення Універсалу — акт і за формою, і за змістом революційний — не сприяло загальному зміцненню політичної ситуації в Росії. Але справа полягала в тому, що Універсал був не стільки причиною дестабілізації (таким його бачать сьогодні деякі російські історики) Тимчасового уряду, скільки наслідком того, що після повалення самодержавства проблема державного устрою Росії не була принципово розв'язана. Протягом декількох місяців вона відкладалася на розгляд Всеросійських установчих зборів, що по суті означало слабко приховане бажання російського політичного і державного істеблшменту зберегти Росію централізованою, єдиною і неподільною.

Універсал Центральної Ради прозвучав як провісник неминучої децентралізації Росії за умови перетворення її в країну демократичну.

§ 5. У пошуках компромісу: другий Універсал

ВОРОЖЕ ставлення російської демократії до Універсалу не злякало і не зупинило УЦР, вона продовжувала демонструвати енергійну політику тиску на уряд. 15 червня на засіданні Центральної Ради було оголошено про створення Генерального секретаріату. "У такий спосіб, — писав М. Грушевський, — Центральна Рада оголосила "шах" уряду", поставила його "щільно перед загрозою конфлікту" — змусила до поступок тих, "хто не вірив українському рухові" і сподівався якось його "на кривій об'їхати". На п'ятих загальних зборах, що відкрилися 20 червня, УЦР створила дві великі комісії з підготовки статуту автономії України та скликання з'їзду народів Росії, що добиваються федеративного устрою держави. 27 червня Генеральний секретаріат склав на засіданні УЦР свою першу декларацію, в якій, між іншим, було досить чітко відзначено: "Ми вступили в ту зону, де стираються межі двох влад — моральної і публічно-правової. Ми вже не можемо сказати, в якій саме половині більше чи менше стоїмо. Розмір і сила нашої моральної влади настільки розрослися, що вона сама собою, під натиском логічного ходу подій без болю й без заколоту перетворюється у справжнє народоправство".

Дії Центральної Ради резонували з настроями мас, вона виявилась на вістрі могутньої політичної сили — національного руху. Сподівання центру, що позиція УЦР зазнає осуду суспільства, зазнала краху. Тому хотіли чи не хотіли представники російської демократії, але мусили визнати факт політичного лідерства в Україні Центральної Ради. Спочатку це зробили київські політичні організації. 19 червня виконком Ради об'єднаних громадських організацій виступив ініціатором проведення пароплавної прогулянки по Дніпру і українських, і загальноросійських політичних сил міста для пошуків шляхів до компромісу. Українська сторона запропонувала перетворити Центральну Раду з національного органу в територіальний, тобто поповнити її представниками загальноросійської демократії і через об'єднання демократії в єдиний крайовий орган. Пропозиція була підтримана. На-

певно, кожна сторона при цьому мала свій розрахунок, але все ж ключ до розв'язання конфлікту було знайдено.

Приблизно в цей же час до Києва прибув один із впливових діячів Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів і меншовицької партії М. Лібер. Його поїздка начебто носила приватний характер, однак він побував і в Центральній Раді, і у виконкомів Рад. З київських консультацій гість виніс враження, що будь-яке зволікання чи провокація з боку Тимчасового уряду матимуть згубні наслідки. На Всеросійському з'їзді Рад робітничих і селянських депутатів Лібер керував національною секцією, де вирували пристрасті, адже ускладнились справи у Фінляндії, Литовський сейм оголосив про бажання бачити Литву незалежною і нейтральною державою. У виступі Лібера на з'їзді звучала критика політики Тимчасового уряду з національного питання. Гостроту дискусії додали більшовики. В результаті у резолюції з національного питання було оголошено про необхідність якнайшвидшого скликання Установчих зборів, а також і про негайну децентралізацію управління країною.

Всеросійський з'їзд Рад виніс спеціальну резолюцію з українського питання, в якій обіцяв революційній демократії України свою повну підтримку у справі здійснення автономії, але одночасно визнав, що така автономія "може бути остаточно встановлена лише Всеросійськими установчими зборами". Водночас у резолюції з'їзду з'явився і певний конструктивний момент. З'їзд підтримав пропозицію Центральної Ради про "негайне створення тимчасового органу, який би репрезентував демократію всіх націй, що населяють Україну". Він пропонував Тимчасовому уряду порозумітися з представниками української революційної демократії з метою створення такого органу. Резолюція була ухвалена 22 червня. Вона засвідчила, що у протистоянні з Центральною Радою Тимчасовий уряд втратив підтримку впливової політичної сили країни. А це, в свою чергу, означало, що в умовах розпочатого на фронті наступу в уряді нема засобів тиску на Україну. Залишалося лише чекати: коли і як уряд визнає свою поразку і яким чином вийде зі скрутного становища.

Одноставна підтримка українським народом дій Центральної Ради, зростаюча тривога російської громадськості за ескалацію українсько-російського конфлікту, небезпідставне побоювання військового командування, що конфлікт може привести до втрати армією боєготовності в момент розгорнутого наступу, змусили Тимчасовий уряд шукати шляхи до порозуміння з Україною.

Вже те, що у відозві від 16 червня уряд не пішов шляхом, пропонуваним юридичною нарадою, яка перебувала під впливом ідеології партії кадетів, можна було розглянути як певний симптом. На засіданні 20 червня Тимчасовий уряд висловився за необхідність направити до Києва урядову комісію для з'ясування становища в Україні.

Міністри-соціалісти під впливом рішень Всеросійського з'їзду Рад поставили в уряді питання про необхідність ліквідації конфлікту шляхом переговорів і укладання угоди з Центральною Радою. На їх думку, в основу такої угоди можна було б покласти основні положення резолюції Всеросійського з'їзду Рад. Більшість членів уряду поділяли таку точку зору, заперечували їй лише міністри-кадети. Вони стояли проти поступок УЦР, ніяк не бажали визнати за нею право представництва українських інтересів, але не могли відверто заперечувати проти поїздки до Києва представників уряду.

26 червня Тимчасовий уряд вирішив відрядити до Києва урядову делегацію у складі міністрів О. Керенського, М. Терещенка та І. Церетелі. Останній — впливовий діяч меншовицької партії, прихильник пошуків мирного розв'язання українського конфлікту — відігравав у делегації ключову роль.

27 червня міністри виїхали в Україну, маючи на меті по дорозі у Могилеві провести консультації з верховним головнокомандувачем російської армії. Генерал Брусилов висловився за якнайшвидше порозуміння з Центральною Радою і ця обставина ще дужче ствердила членів делегації в думці про необхідність пошуків компромісу.

ПРОГОЛОСИВШИ автономію України, Центральна Рада не ставила собі за мету посилювати конфронтацію з неукраїнською демократією. Навпаки, вона закликала Універсалом українську людність "негайно прийти до згоди й порозумітися" з демократією тих національностей, які мешкали в Україні. Водночас, Центральна Рада покладала надію, що "народи неукраїнські, що живуть на нашій землі ..., одноставно з нами стануть до праці коло організації автономії України".

Після прогулянки по Дніпру 19 червня, коли між представниками російських політичних організацій Києва і Центральної Ради було досягнуто принципової згоди про необхідність примирення, їх діалог продовжився. 24 червня В. Винниченко звітував перед п'ятима загальними зборами про чергову нараду виконкому Ради об'єднаних громадських організацій з представниками УЦР, на якому йшлося про створення крайового територіального органу. З цієї наради

В. Винниченко виніс враження, що "неукраїнська демократія силою обставин прийшла до переконання, що УЦР єсть правовий орган, котрий стає на стежку державності, що вони не протестують всі проти сього, а хтять порозуміння". Далі він повідомив, що справа з утворенням крайового органу виглядає цілком реально, нарада висловила за утворення комісії з представників різних партій і організацій, яка має розробити проект утворення крайового органу. Голова Генерального секретаріату вважав, що члени Центральної Ради повинні підтримати ці заходи, висловивши свої умови і побажання.

Загальні збори досить критично віднесли до інформації Винниченка. Критику і заперечення викликала не ідея порозуміння і створення крайового органу, а спосіб, у який його намагалися створити, адже йшлося про абсолютно новий орган, організований на паритетних засадах всіма існуючими в Україні політичними та громадськими організаціями. Член Центральної Ради Личко поставив запитання: "Чи можемо ми допустити, щоб був якийсь краєвий орган поруч з Ц. Радою?" Від такої небезпеки застерігав український соціал-демократ Висоцький: "Чи певну стежку вибрала Центральна Рада для порозуміння? Ц. Рада уявляє з себе істинне представництво українського народу, ті ж організації, з котрими Ц. Рада хоче порозумітися, чи представляють з себе представництво національних меншостей? Таким шляхом іти не можна, бо він не певний. До згоди він не приведе, а може нізвести Ц. Раду до значення місцевого органу, як Виконавчий комітет Києва". М. Ковалевський говорив від імені фракції українських есерів, але, здається, висловив переконання більшості. Він почав з того, що треба чітко визначити: Центральна Рада є "найвищою крайовою владою українського народу", і лише вона може бути реорганізована у територіальний орган, а підсумував свій виступ так: "Треба справи з порозумінням поставити ясно. Ми кажемо, що ми хочемо порозумітися, але се не значить, що ми мусимо постійно ходити на засідання об'єднаного комітету".

Рішення зборів було однозначне. Вважаючи співробітництво неукраїнських демократичних організацій з Центральною Радою дуже бажаним, збори наголосили, що воно "можливе лише при признанні ними У. Ц. Ради найвищим правомочним органом українського народу".

Демонструючи свою добру волю, загальні збори УЦР 25 червня при затвердженні комісії з підготовки статуту автономії України відвели в ній 29 місць із 100 для національ-

них меншин (11 — росіянам, 8 — євреям, 2 — полякам, 2 — німцям, по одному — білорусам, болгарам, молдаванам, чехам, грекам, татарам). Місця були поділені за принципом пропорційності цих меншин до загального складу населення України.

Такий поворот справи, напевне, не влаштовував представників російської демократії. Вони намагались відстояти свої позиції, скликали 27 червня ще одну нараду, на якій від Центральної Ради брав участь О. Шульгін. У своєму виступі він аргументував доцільність перетворення в територіальний орган саме УЦР тим, що вона вже має авторитет і довіру населення. Після довгих дебатів, висунення окремих вимог російська демократія в принципі згодилася увійти до Центральної Ради.

28 червня п'яті загальні збори розглянули проект постанови комісії в справі поповнення складу УЦР представниками національних меншин і затвердили його як свою резолюцію. Основні її положення стисло можна визначити так:

1) поповнення складу УЦР національними меншинами провести на основі пропорційності їх до всього населення України;

2) представництво нацменшин забезпечити переважно через організації революційної демократії, тобто Ради робітничих і солдатських депутатів та соціалістичні партії. Комісія попередньо пропонувала надати нацменшинам 177 місць.

Перший день — 28 червня — перебування у Києві І. Церетелі, М. Терещенка та М. Некрасова, що приєднався до них через відсутність О. Керенського, пройшов у неофіційних зустрічах, консультаціях як з представниками Центральної Ради, так і з загальноросійською демократією. Перший обмін думками вселив у міністрів оптимізм, показав, що існує реальний ґрунт для домовленостей. В. Винниченко визначив його так: "...те, що нас зближує, важливіше того, що роз'єднує". Не було заперечень і з боку київських загальноросійських організацій.

Згадував І. Церетелі:

"Всі без винятку члени виконавчих комітетів бажали, щоб негайно був покладений кінець конфлікту, продовження якого було однаково небезпечно і для російської, і для української демократії... Такими ж були настрої і представників несоціалістичних демократичних організацій в Києві, з якими в цей перший день говорили Некрасов і Терещенко. Навіть керівники кадетської київської організації не поділяли того негативного ставлення до проекту угоди з Радою,

яке виявили Мілюков і його співробітники в Петрограді. Григорович-Барський та інші київські кадети, які бачили на місці всю згубність спротиву національним вимогам українського населення, висловлювали своє задоволення з приводу урядового рішення стати до переговорів з Радою для опрацювання угоди, здатної покласти кінець конфлікту".

29 червня з приїздом О. Керенського почалися офіційні переговори. Спочатку представники уряду з'ясували свої наміри у Генеральному секретаріаті. І. Церетелі одразу ж відверто заявив, що головна мета переговорів — це налагодження взаємин з Центральною Радою. Уряд був готовий піти на серйозні поступки, але таким чином, щоб його реноме було збережено. Як заявила делегація, уряд не заперечуватиме проти практичного запровадження автономії України, але просить утриматися від декларування цього принципу, залишити остаточну санкцію автономії Всеросійським установчим зборам. І. Церетелі не приховував, що для Тимчасового уряду зараз вкрай необхідно відновити єдність з українцями, щоб довести країні, а можливо і всьому світу, що "все, що тут робиться — це зі згоди центральної влади і для Установчих зборів". Центральній Раді пропонувалося укласти з урядом угоду у формі видання і однією, і іншою сторонами спеціальних декларацій, в яких би були зафіксовані позиції сторін, засвідчена єдність дій.

Далі переговори від Центральної Ради вели М. Грушевський, В. Винниченко та С. Петлюра. Українська сторона вже не поверталась до вимог, з якими зверталась до уряду у травні. Політична ситуація диктувала інші імперативи. Урядові пропонувалося визнати Генеральний секретаріат, створений Центральною Радою і відповідальний перед нею, вищим органом крайової влади в Україні. Представники УЦР наполягали на необхідності підготовки статуту автономії України, причому статут для Установчих зборів повинна була розробити Центральна Рада, а Тимчасовий уряд тільки висловити своє схильне ставлення до цього законопроекту. Далі йшлося ще про один фундаментальний документ, в якому б були розглянуті основні принципи земельної реформи в Україні, захищене право українського селянина на індивідуальне володіння землею, яке традиційно склалося в Україні, на відміну від общинного володіння землею у Росії.

Урядова сторона не заперечувала проти цих вимог, висуваючи щодо першої з них контрпретензію: Центральна Рада повинна бути доповнена представниками революційної демократії національних меншин, які проживають в Україні. З

української сторони на це не було заперечень, оскільки питання вже принципово було вирішене Центральною Радою.

З визнанням Генерального секретаріату вищою крайовою владою одразу ж постало *питання про територію України*. Українці наполягали на етнічному принципі її визначення, тобто вважали за українські ті території, на яких більшість населення складали українці. На їх думку, до України мали відійти 12 губерній. Але, оскільки попередній адміністративний устрій проводився не за етнічним принципом, виявлялося, що в російських губерніях залишалися повіти з українським населенням і навпаки. Дані перепису 1897 р. щодо національної належності населення вимагали перевірки, а це могло затягнути переговори на невизначений час. З метою запобігти цьому урядова сторона переконала українську тимчасово не фіксувати в угоді кордони української території, визнавши за усною домовленістю предметом управління Генерального секретаріату територію дев'яти основних українських губерній — Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської. Легковажність чи довірливість, з якою представники УЦР згодилися на цю пропозицію, досить швидко обернулася Україні боком.

Гострі суперечки виникли з приводу *українізації армії*. Урядова сторона не була такою категоричною як раніше, але не згоджувалася з тим радикальним планом реорганізації армії, який висував С. Петлюра. УГВК не влаштовував проєкт, запропонований О. Керенським. Сторони довго не могли порозумітися, військові питання були виділені в окремий блок. Лише 30 червня, коли справа йшла до завершення переговорів, українська сторона, щоб не ставити під сумнів весь їх хід, згодилась з пропозиціями військового міністра.

Найбільший спротив з боку українців викликало наполягання уряду на публічному осуді Центральною Радою методів захоплення влади. Їй це було зовсім не з руки, бо ставило під сумнів її ж попередні дії під час конфлікту з урядом, але й іншого шляху до компромісу не було, оскільки урядова делегація твердо стояла на своєму. "...Ми наполягали на своїй пропозиції, відзначаючи, що одне з суттєвих завдань підготовленої угоди зводилось до того, щоб створити у взаєминах між Радою та урядом нову ситуацію, яка б виключала можливість поновлення конфлікту. Ми не вимагали від Ради засудження її дій в минулому. Але за наявності крайніх груп в українському національному русі, а також лівих максималістських російських груп, які проповідували самочинні дії...,

було абсолютно природно, щоб після досягнутої угоди Рада закликала більшість українського населення, яке йшло за нею, до протидії цим анархічним тенденціям і до встановлення організованого співробітництва з урядом" — відзначив І. Церетелі. Певно, що він мав свою, урядову логіку. Ставши до співпраці з урядом, УЦР теж мусила визнати цю логіку. І зробила це публічно у II Універсалі:

"Вважаючи, що утворення краевого органу Временного правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреб місцевої людності в можливих до Установчого зібрання межах і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського установчого зібрання".

30 червня основні домовленості були узгоджені, а досягнуті результати за обопільною згодою зафіксовані в двох паралельних документах: декларації уряду та II Універсалі Центральної Ради. Складність ситуації полягала в тому, щоб уряд і Центральна Рада затвердили їх без найменших змін, бо, коли б такі виникли, вони б зачіпали інтереси іншої сторони.

П'яті загальні збори вислухали текст Універсалу, в якому "громадянам землі Української" сповіщалося, що Центральна Рада на заклик уряду вирішила перейти від конфронтації з ним до єднання. Що за згодою з урядом УЦР найближчим часом буде поповнена представниками національних меншин і тоді стане "єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю". Далі йшлося про Генеральний секретаріат — "носітель найвищої крайової влади Тимчасового уряду на Україні", але його повноваження були визначені аж занадто скупо: "У цім органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він ... мав змогу виконувати складну роботу організації та впорядкування життя всього краю...". До того ж, як ми вже відзначили, Рада засудила спроби самочинного захоплення влади. Таким чином, зафіксувавши згоду в основному, текст Універсалу породжував чимало запитань і відвертих побоювань.

"Ситуація була трудна. Декларація не вдовольняла. Але установити союз, хоч би на такій лихій підставі, з соціалістичними партіями російськими і спеціально київськими, заручитися поміччю їх провідників в ділі автономії і спільно з ними дати бій кадетам і всім іншим ворожим українству елементам — се здавалось цінним. Я

не хотів говорити проти, але принципіально не міг боронити декларації, я не говорив. Мало говорили й інші відповідальні діячі Ц. Ради. Говорив Винниченко, поборюючи сумніви, які висловлювались проти декларації й порозуміння. То й часу було мало. Треба було спішити на нічне засідання: тої ж ночі Церетелі з Терещенком мали їхати до Петербурга — боронити права на місці" (М. Грушевський).

Коли дійшло до голосування на денному засіданні 30 червня, ситуація на загальних зборах виявилась критичною. Адже, до всього сказаного вище треба додати, що голосувати за Універсал пропонувалося без знайомства з урядовою декларацією.

За Універсал висловилося 114 членів УЦР, проти — 61, утрималось — 23. Він був ухвалений без дискусій, резолюції, формули переходу до іншого питання, чого практично не бувало на засіданнях Центральної Ради при обговоренні важливих проблем. Зате на вечірньому засіданні загальних зборів, коли стало відомо, що урядове рішення відкладається до повернення делегації до Петрограда, Центральна Рада кипіла політичними пристрастями. У попередньому розділі, розповідаючи про те, як емоційно проходили засідання загальних зборів, ми цитували звіт про вечірнє засідання 30 червня. Питання було поставлено радикально: припинити всілякі переговори з урядом. Почалися голосування, але більшість знову висловилося за компроміс.

Ще драматичнішою виявилась справа затвердження урядової декларації у Петрограді. Міністри-кадети оголосили про свою повну незгоду з досягнутими угодами. На їх думку, декларація наперед визначала рішення Установчих зборів в питанні автономії України, до того ж була юридично неспроможним документом, оскільки не встановлювала кордони України і не розмежовувала повноважень центрального уряду і Генерального секретаріату. Кадети знову проголошували тезу про самочинність створення Центральної Ради, зовсім забуваючи про те, що Тимчасовий уряд теж утворився самочинно. О. Керенський, М. Терещенко та І. Церетелі намагались переконати уряд у доцільності досягнутого результату, підкреслюючи при цьому, що лише затвердження декларації уряду в незмінній формі змусить Раду дотримуватись взятих на себе зобов'язань.

Суперечка розтяглася на декілька годин. Міністри-кадети всією своєю поведінкою давали зрозуміти: або угоду буде відкинено, або вони подадуть у відставку. "Штучність аргументів, які були висунені міністрами-кадетами, їх небажання рахуватися з надзвичайними умовами, створеними револю-

цією, і з практикою, яка була освячена всією попередньою діяльністю Тимчасового уряду, були настільки очевидними, що вони викликали здивування і роздратування в середовищі всіх інших несоціалістичних членів уряду, — згадував І. Церетелі. — Коли Шаховської, незважаючи на всі наші докази і пояснення, знову повторив, що уряд ставлять перед ультиматумом з метою змусити його визнати підготовлену угоду, яку він і його товариші по партії вважають від початку до кінця антидержавною і здатною привести до розпаду Росії, Володимир Львов не витримав і різким тоном відповів: "Делегація ультиматума Тимчасовому уряду не ставить, і вона з певністю про це тут оголосила. Але ультиматум Тимчасовому уряду сьогодні поставлений і поставлений він вами, представниками кадетської партії. Ми не можемо підкоритися цьому ультиматуму і повинні вирішувати це питання за власною совістю і розумінням".

В цьому ж сенсі висловився і голова уряду кн. Львов і поставив на голосування питання про затвердження проекту угоди. За прийняття декларації проголосувала більшість кабінету міністрів, проти чотири міністри і державний секретар, після невеликої перерви в засіданні вони оголосили про свою відставку. Угода з Україною була досягнута, але ціною міністерської кризи*.

3 ЛИПНЯ у Києві стало відомо про позитивне рішення Тимчасового уряду, цим же числом датовано II Універсал. На порядок денний постала реалізація досягнутих домовленостей. Першою стала проблема поповнення Центральної Ради представниками національних меншин. У принципі це питання було вже вирішене, залишалося лише визначити співвідношення між українською і неукраїнською частинами в Центральній Раді. Загальноросійська демократія наполягала спочатку на повному паритеті: 50 відсотків на 50. Українців такі пропорції не влаштовували, на засіданнях Малої ради називались цифри в 25, 28 і 30. 4 липня Мала рада зупинилася на останній цифрі (за такими ж нормами мав бути поповнений представниками нацменшин і Генеральний секретаріат), але ще неодноразово поверталася до обговорення цього питання.

* До відставки вдалися О. Шингарьов (міністр фінансів), О. Мануйлов (міністр освіти), В. Степанов (в. о. міністра торгівлі та промисловості), Д. Шаховської (міністр державної опіки). Останній міністр-кадет М. Некрасов залишився в уряді, але вийшов з партії.

11 липня представники нацменшин вперше брали участь у роботі Малої ради, де їм було запропоновано 18 місць. М. Грушевський вітав нових членів УЦР "не як гостей, а як товаришів співробітників" і висловлював сподівання, що "наша спільна праця виведе Україну на шлях розквіту і повної згоди". Загалом взаємних вітань у той день було висловлено чимало, серед них і з елементами самокритики. Один з нових членів Ради — Таск, який на початку квітня 1917 р. виступив як найзапекліший опонент Центральної Ради, визнав: "Революція створила друге чудо. Треба було бути сліпим, щоб не побачити того могутнього національного руху, що охопив Україну. Разом з цим зникло й те недовір'я у меншостей, яке було на початку революції. І я вітаю цей день від щирості, як день нашого порозуміння". Однак з погляду на наступну історію Центральної Ради можна сказати, що це були аванси, яким не судилося здійснитися.

До кінця липня питання кількісного представництва нацменшин у Центральній Раді було вирішене. Вони отримали 202 повноважні мандати і 53 кандидатські. Поповнення відбулося на шостих загальних зборах УЦР.

15 липня представники загальноросійської демократії увійшли до розширеного складу Генерального секретаріату. Того ж дня до Петрограда з метою затвердження складу Генерального секретаріату та статуту автономії України виїхала делегація УЦР на чолі з В. Винниченком. Українська сторона виконувала взяті на себе зобов'язання. Залишалось сподіватись, що і уряд дотримається свого слова.

Простеживши фактичний перебіг подій, ходом яких було забезпечено компроміс у стосунках Центральної Ради та Тимчасового уряду, проголошено II Універсал, спробуємо визначити їх політичний сенс та історичне значення. Це варте на увагу і тому, що в історіографії маємо протилежні, взаємно заперечливі судження з цього приводу. Д. Дорошенко називає угоду 3 липня моментом "тріумфу для політики Грушевського", вважає, що українці виявили себе кращими дипломатами, ніж міністри Тимчасового уряду. І. Нагаєвський, посилаючись на спогади В. Кедровського, схильний думати, що "під час нарад у Києві фактично переможцем вийшов Петроград. Його міністри приїхали як переможені шукати порозуміння, а виїхали як переможці, забравши зобов'язання від Ц. Ради відректися від теперішнього свого національного, революційного шляху політики ... і стати на шлях порозуміння, компромісів та угодовства". Причину такого стану речей І. Нагаєвський вважає "природним наслід-

ком соціалістичної політики Ц. Ради", яка не виявилась готовою проголосити повну самостійність України.

Звичайно, кожний історик вільний у визначенні своїх поглядів і буде їх на певних аргументах. Цікаво, що в даному випадку і перший, і другий мають певні резони. Тоді чому така полярність думок? Приймаючи до уваги різну концептуальну заданість згаданих авторів, все ж висловимо припущення, що головною причиною був компромісний характер угоди, тобто її неоднозначність, внутрішня непослідовність, суперечливість. Власне, те, що і є сенсом будь-якого компромісу. Підписуючи цю угоду, кожна з сторін щось знаходила і одночасно втрачала. Тому такими непересічними, фатальними були обговорення і особливо схвалення цих документів, як і пізніші оцінки істориків.

Яку мету ставила собі українська сторона, стаючи на шлях переговорів з урядом і чого вона домоглася? Йшлося про те, щоб самочинному проголошенню автономії України надати певного правового статусу. Якщо виходити з аксіоми про те, що політика — це мистецтво реального, і що найвищою метою політики є влада, можна прийти до висновку, що II Універсал знаменував собою якщо не тріумф, то певну перемогу Центральної Ради. Ціна цієї перемоги стане значно вагомішою, якщо згадаємо, що майже одночасно (5 липня) більшовики у Петрограді намагались захопити владу збройними методами, але уряду вистачило сил придушити цей виступ. Зовсім банальним виявився виступ полуботківців у цей же час у Києві.

Безсумнівним успіхом вважали угоду з урядом керівники Центральної Ради. Вітаючи її членів із завершенням переговорів з урядом, М. Грушевський відзначав:

"Ми вступаємо на вищий щабель і дістаємо фактичну автономію України з законодавчим і адміністративним органом — Радою і Секретаріатом. Ми повинні знати, дістаючи ці органи, що треба все об'єднати під їх управою, щоб від моральних форм влади ми перейшли до правової влади".

Енергійно і по-своєму переконливо аргументував необхідність угоди з урядом перед п'ятима загальними зборами В. Винниченко:

"... Далі одних виступів, заяв і актів мало; далі потрібна активна робота. Досі ми казали, що у нас нема засобів, щоб переводити свою роботу; ми виправдовувалися сим. До нас зверталися люди за ділом, а ми не мали фактичної влади. Тепер ми маємо змогу просто йти до населення з готовим апаратом. Тепер ми підемо не лише з закликком

до організації, а почнемо робити саму організацію. Ми можемо тепер взятися і за освіту, за робітниче питання, за підготовку аграрної реформи. На одному лозунгові автономії далеко зайти ми не можемо".

Отже, бажана влада опинилася в руках, але за неї довелося платити переходом із опозиції в союзники уряду, спілкою з російською демократією, засудженням революційних методів боротьби. Це була досить серйозна ціна, тому історики так розходяться в думках про її відповідність здобутій владі.

Нам здається, що в даному випадку насамперед варто поставити питання: *чи здатна була Центральна Рада ефективно користуватись владою, а звідси — чи потрібна вона була їй?*

Наскільки нам відомо з джерел, так питання в липні 1917 р. ніхто не ставив, сумнівів щодо необхідності влади не висував. Проте історик сьогодні, знаючи наступний перебіг подій, аналізуючи їх, може зважитись на гіпотезу про передчасність спокуси владою. Остання виявилась непосильним тягарем, річчю в собі, до якої УЦР так і не змогла підібрати ключі. Цікаве зауваження з цього приводу знаходимо у Д. Дорошенка. Він пише, що діячі Центральної Ради "мало задумувались над тим, що таке реальна влада, що таке ведення адміністрації й народного господарства. Вони мислили теоретичними категоріями і загальними поняттями, вони замкнулися в тісні рамки парламентського життя, думаючи, що можна регулювати життя краю при допомозі відозв, резолюцій і декларацій".

Варто придивитися до постатей генеральних секретарів, щоб зрозуміти, що в Генеральному секретаріаті практично не було діячів, обізнаних з державною роботою високого рівня, натомість — літератори, вчені, журналісти, публіцисти, кооператори, студенти. Ще М. Шаповал, аналізуючи причини поразки української революції, звернув увагу на невідповідність її провідників до конструктивної державотворчої діяльності:

"М. Грушевський — історик, вів ціле життя науково-історичну працю. Фах історика не є фах політика. Не був до революції провідником навіть малої політичної групи, через те не мав досвіду керівництва. Був відомий між українцями і лише через це був обраний на провідника. Якщо не він, то хто інший? В. Винниченко, член партії соціал-демократів, але головний фах — письменство белетристичне. Політично-керівний досвід малий та й то одержаний в маленьких підпільних гуртках. Більше живе почуттями, ніж інтелектом, тому органічно не надається на

провідника... Грушевський по типу учений, культурник. Політика — це його данина історичному моментові, виконання громадського обов'язку в фатальний, як пожежа, час: хочеш — не хочеш, а роби політику. Винниченко — експансивний письменник і сибарит, який органічно не може братись за чорну, невдячну, клопітку працю суспільного будівництва і боротьби".

Не можна не почути в цих характеристиках відгомін особистих стосунків М. Шаповала з лідерами УЦР, але важко спростувати їх об'єктивність.

Повернемось ще на хвилю до постаті В. Винниченка. Вона надзвичайно показова в історії української революції. Популярний письменник і драматург, відомий революційний діяч, людина політично темпераментна, сповнена національного пафосу, соціальної рефлексії, він наче був створений для того, щоб вийти у національні лідери в період підйому революції, коли в настроях мас панували позитивні емоції революційного ентузіазму й надій, малювалися картини швидкого і кардинального оновлення життя. Винниченко був пройнятий цими настроями і сам умів створювати їх. Емоційність, образність думки домінували в нього над глибиною і раціональністю. Його промови на з'їздах, мітингах, у стінах Центральної Ради завжди викликали бурхливі емоції, створювали відповідний пафос. Він був автором Універсалів, декларацій, написаних мовою, добре зрозумілою розкутій революцією масі. Але, ставши волею долі на чолі Генерального секретаріату і доклавши зусиль для перетворення його в уряд України, Винниченко не виявив організаторського, управлінського хисту, розуміння державних пріоритетів, одним словом уміння, а зрештою, і бажання до державної роботи. Цікаві фрагменти з цього приводу знаходимо у його щоденнику. 19 липня 1917 р. він щойно приїхав до Петрограда для затвердження Генерального секретаріату. Винниченко на підйомі, йому подобається роль українського прем'єра — роль, яку він вперше в історії України грає. Він занотовує до записника:

"А все ж таки цікаво б, користуючись вільною хвилиною, от так наодинці з собою, коли ніхто не зазира в твою мову, проаналізувати, через що і для чого я забрався в міністри? ... Що так гнало й стьобало мене весь оцей час? Честолюбність? Бажання здаватися цінним, найкращим в очах інших? Чи розбурханий до екстазу, до самозабуття інстинкт, ота таємна, величезна керівна сила, що керує людськістю, не потребуючи для того ні свідомості людей, ні бажання їх на те? Чи фізіологічна, заложена в нервах, любов до того, з чим росло моє дитинство, що плекала

моя юнацька думка, що проклало в мозку моему глибокі нестираємі сліди?

Не знаю, яка з цих сил гнала і мене досі. Може, і всі разом. І це найшвидше. В кожному разі от-от хвиля життя винесла мене на самий високий гребінь України. От-от треба брати скарб, до якого тяглася душа довгих поколінь. Розбито двері страшних, хмарних льохів. У тих льохах віками ховалось наше золото. Можна брати його, можна виносити на світ і роздавати окраденим. Цілі купи його лежать під нашими ногами. Бери, скільки хочеш".

Навіть без глибокого знання основ професійної психології не складно прийти до висновку, що такий запис могла зробити людина творчої праці, письменник, для якого весь світ бачиться через призму дії особистих амбіцій, честолюбства, емоцій та рефлексій. Для професійного політика, який для себе давним-давно вирішив питання і пояснив причини приходу в політику, головною в подібному контексті стала б проблема аналізу зовнішніх чинників (розкладка політичних сил, особисті стосунки, фабула інтриг і т. ін). Письменник Винниченко занурився в товщі власної психології, саме вони цікавлять його найбільше. Звернемо увагу і на його уявлення про характер державної роботи. Вона благородна і елементарно проста: виносити з розбитих льохів "наше золото" і роздавати його купами скривдженим. Бери, скільки заманеться. Це стереотип, а можливо, навіть неодмінний атрибут революційного діяча-романтика. Звідки йому знати тонкощі державного управління, реалії виробництва, особливості суспільного поділу праці, коли мозком оволоділо революційно-марксистське пояснення рушійних сил розвитку суспільства: класова боротьба, все в ній і все завдяки їй.

І все ж, Винниченко не настільки елементарний, щоб не розуміти багатобарвності світу, його суперечностей. Врешті-решт, він інтелігент і письменник, зітканий з рефлексії. 19 липня вона на другому плані, в скупих застереженнях і побоюваннях: "Але ... чи є ж у нас стільки сили, щоб зразу піднести усе те добро? Чи є стільки рук, щоб поставити їх біля тої тяжкої роботи?... Маю бути першим міністром України. І смішно, і дивно, і радісно. І знов та сама тривога поколює душу. Чи не осоромлю ж я собою все діло? Чи вистачить сил, нервів, терпіння? Чи довго горітиме той вогонь, який досі тримає на ногах?"

Відповідь для себе прийшла через три місяці, які довелося витратити на організацію діяльності Генерального секретаріату (пошуки приміщення, фінансів, кадрового забезпечення) та налагодження стосунків з Тимчасовим урядом і його

структурами. Настрій Винниченка зовсім інший, зникли ноти тріумфу від прем'єрства, з'явився і зміцнів скепсис. Тема сумнівів виходить на перший план, хоч і пильно оберігається від стороннього ока. Це — тема зародження нового внутрішнього конфлікту. Метр-письменник Винниченко напружено спостерігає за Винниченком державцем-неофітом, свідомість роздвоюється. Запис у щоденнику 16 жовтня:

"Я падаю від втоми, знесилля, від свідомості нашої історичної невідповідності, а в той же час мушу вдавати, що ми маємо невичерпні сили.

Та й не можна інакше. Героїчний період нашого відродження ще не скінчився. Треба всіма засобами тримати лінію підйому.

Але ж як я скучив за писанням. Ніколи ні за одною коханою жінкою я не тужив так, як за тишею, пером і папером. Холодію, як уявляю, що я пишу.

А от зараз замість того мушу йти й одчиняти медико-санітарний з'їзд. А потім поїду в Секретаріат і буду приймати якихсь полковників, чиновників, комісарів, інженерів. Так до четвертої години. О 7-й засідання Секретаріату до 11-ї. Вночі ж не сон, а легке забуття, заповнене думками про той же Секретаріат".

Знайомство з реаліями державного життя досить швидко згасило мажорні розмови про золото під ногами і його розподіл, метафора помітно зменшується, а тон роздумів стає майже розпачливим. Закінчуючи запис 16 жовтня, прем'єр-письменник зізнається:

"О, господи, яка то страшна, тяжка річ відродження національної державності. Як вона в історичній перспективі буде уявлятися легкою, само собою зрозумілою, природною, і як трудно, з якими надлюдськими зусиллями, хитрощами, з яким, часом, одчаєм, люттям й сміхом доводиться тягати те каміння державності й складати його в той будинок, в якому будуть так зручно жити наші нащадки".

Платформа II Універсалу змусила діячів Центральної Ради сконцентрувати свою увагу на формальних, правових атрибутах влади, її механізмах, тобто освоювати нове для себе поле діяльності. Ця зміна була б цілком логічною і послідовною, якби завдання консолідації української нації, її пробудження до політичного життя, завдання, якому присвятила свою попередню діяльність і на якому виросла як політична величина Центральна Рада, було виконане. Як показали майбутні події, саме відсутність достатньої консолідованості національних сил, провали в масовій національній свідомості стали причиною наступних поразок Центральної Ради.

Підтвердження цій думці знаходимо у спогадах М. Ковалевського, який у червні-липні 1917 р. був палким захисником угоди з урядом:

"Питання, що було в той час більш істотним і більш важливим для України, — надання легальних форм автономії України, чи поглиблення українського революційного процесу, — легше вирішити тепер з ретроспективи 30 років. Тоді ж, у липні 1917 р., коли Російська республіка, проклямована на місце монархії Романових, мала всі атрибути державної влади, а процес розкладу цього державного організму виразно почався щойно восени цього ж року, справа не була так ясна. Коли б хто-небудь у Києві мав візію цього грядущого розкладу, то, розуміється, міг би стати на перешкоді липневому компромісові, щоб направити всю енергію і силу розбурханої української стихії на дальший шлях національної революції".

Можна вважати, що компроміс з урядом надав владі Генерального секретаріату ознаки легітимності, але став причиною поступового занепаду морально-публічної влади. В період революції, як відомо, легітимність вирішального значення немає. До того ж, компроміс, викликавши урядову кризу в Петрограді і шалений опір ліберально-консервативних російських сил, незабаром втратив свою первісну форму.

§ 6. Тимчасова інструкція замість Статуту вищого управління України

ПІСЛЯ сформування нового складу Генерального секретаріату його голова В. Винниченко повідомив про це офіційний Петроград. У відповідь уряд висловив побажання, щоб представники Генерального секретаріату прибули до столиці для затвердження складу та консультацій про порядок державного управління України.

16 липня до Петрограда виїхала українська делегація (В. Винниченко, Х. Барановський, М. Рафес). В її портфелі, крім персонального списку Генерального секретаріату, лежав підготовлений і щойно ухвалений Центральною Радою "Статут вищого управління Україною", який, мабуть, з тактичних міркувань було названо "Статусом Генерального секретаріату". Після прийняття цього документа Малою радою О. Шульгін схвилювано назвав 16 липня днем історичної ваги, а "Статут" — першою конституцією України. Представники національних меншин Літваков та Зільберфарб підтри-

мали Шульгіна, наголосивши, що цей документ буде мати значення не лише для України і Росії, але й Європи та всього світу.

Короткий вступ, який відкривав "Статут", містив нове визначення Центральної Ради — "орган революційної демократії всіх народів України" — та її головне завдання — "підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу і довести її до Українських Установчих Всенародних Зборів і Російського Учредительного Зібрання". Тут же відзначалось, що УЦР створює вищий орган управління України — Генеральний секретаріат. Далі у 21 статті визначалися права й обов'язки та регулювалися стосунки Генерального секретаріату з Центральною Радою і Тимчасовим урядом. Власне, останній мав затверджувати склад Генерального секретаріату, бюджет України та санкціонувати законопроекти, ухвалені Центральною Радою. Цим його прерогативи у внутрішніх справах України практично вичерпувалися. У складі Тимчасового уряду запроваджувалася посада статс-секретаря у справах України, секретаря призначав уряд за згодою Центральної Ради.

Генеральний секретаріат не лише формувався Центральною Радою, але й ніс перед нею повну відповідальність. Недовіра з боку УЦР означала відставку Генерального секретаріату. В перервах між загальними зборами він підпорядковувався Малій раді, при виникненні між ними конфлікту справа мала розглядатися на загальних зборах. Генеральний секретаріат у складі 14 секретарств мав здійснювати свою владу через усі існуючі державні органи в Україні, вони підпорядковувалися його владі, і саме він мав вирішувати, які органи, в яких межах і в яких випадках мають право зноситись безпосередньо з Тимчасовим урядом. Всі невиборні державні посади в Україні заміщалися Генеральним секретаріатом.

Центральна Рада надавала особливого значення підготовці "Статуту", який уперше в подробицях і деталях розкривав її бачення механізму автономії. При цьому, як зазначав М. Грушевський, УЦР намагалася "знайти той спільний ґрунт, який би об'єднав демократію України у спільних змаганнях забезпечення інтересів краю й його людності, їх свободного і успішного розвитку без порушення відносин до демократії російської".

Одноставне схвалення "Статуту" Малою радою в присутності представників національних меншин говорило про те, що результат, якого прагнула УЦР і про який говорив

М. Грушевський, було досягнуто. Центральна Рада вважала, що "Статут" складено в межах досягнутої з урядом домовленості, адже в декларації 3 липня було спеціально підкреслено, що Тимчасовий уряд поставиться із співчуттям до опрацювання "Центральною Радою проекта національно-політичного становища України в тому розумінні, в якому сама Рада знайде це відповідним інтересам краю" (виділення моє. — *Авт.*). Зовсім інакше до "Статуту" поставилися в офіційних колах Петрограда.

ЛИПЕНЬ вніс значні зміни у політичну ситуацію в країні. Відставка міністрів-кадетів збіглася зі спробою більшовиків 3-5 липня підняти у Петрограді повстання з метою захоплення влади. Уряду вдалося втримати ситуацію у своїх руках. 7 липня, коли порядок у столиці було відновлено, відбулося засідання уряду, на якому міністри-соціалісти запропонували нову урядову програму. Наступного дня вона була опублікована як декларація Тимчасового уряду. Уряд обіцяв докласти всіх зусиль, щоб Установчі збори відбулися у зазначений термін — 17 вересня. Своїм головним завданням він вважав якнайшвидше запровадження міського та земського самоуправління, а також залучення до організації місцевої влади представників громадських організацій для утворення колегіальних органів обласних управлінь, об'єднуючих окремі губернії. В цій обіцянці можна було почути приглушені інтонації української теми. Для боротьби з господарською розрухою уряд вважав за необхідне створення особливих органів Економічної наради та Головного економічного комітету, в галузі робітничої політики — підготовку закону про 8-годинний робочий день, охорону праці, запровадження всіх видів соціального страхування. На розгляд Установчих зборів пропонувалося внести проект земельної реформи, в основу якої закладалась ідея про перехід землі в руки трудящих.

Уряд не бачив можливості негайного припинення війни, наполягав на необхідності напруження всіх сил для боротьби з ворогом, але передбачав запропонувати союзникам протягом серпня зібратися на конференцію, в якій поряд з дипломатами взяли б участь представники російської демократії, і зробити загальні принципи зовнішньої політики союзників, а головне — узгодити їх з принципами, проголошеними російською революцією.

Декларація виявилася неприйнятною для голови уряду кн. Львова. Він склав свої повноваження, звинувативши ко-

лег-міністрів у тому, що їх програма є узурпацією прав Установчих зборів. 8 липня Тимчасовий уряд визнав за необхідне пост прем'єр-міністра надати О. Керенському, який був на вершині своєї популярності і вважався чи не єдиною фігурою, яка могла влаштувати і праві, і ліві сили. Може, саме це, як і тиск Тимчасового комітету Державної думи, відхилило його від формування однорідного соціалістичного уряду, який тільки й міг взятися за виконання декларації 8 липня, і підштовхнуло до заяви про створення ще одного компромісного, коаліційного кабінету міністрів.

І після цього представники ліберально-консервативних сил не поспішали до уряду, тримали паузу, яка в політиці буває не менш вагомою і переконливою, ніж на театральній сцені. Кадети М. Астров, М. Кішкін, В. Набоков, яким О. Керенський запропонував міністерські портфелі, виставили публічно сім умов своєї участі в уряді. Вони вимагали, щоб "здійснення всіх основних соціальних реформ і вирішення питання про форму державного ладу повинно бути безумовно відкладене до Установчих зборів", щоб у питаннях війни була повна узгодженість з політикою союзників, а в армії була застосована жорстка дисципліна і припинено втручання військових комітетів у справи військової тактики і стратегії. Кадети вимагали покласти кінець багатовладності в країні, відновити порядок, розгорнути боротьбу з анархічними, антидержавними елементами. Зрозуміло, що це була позиція не лише названих осіб, а всієї кадетської партії, в якій всі троє відігравали помітну роль.

З іншого боку, соціалістична демократія критикувала уряд за його попередню нерішучість і вимагала виконання взятих на себе декларацією 8 липня зобов'язань. У резолюції спільного засідання ВЦВК та виконкому Всеросійської ради селянських депутатів від 16 липня говорилося, що єдиним засобом порятунку країни і революції є створення сильної революційної влади, здатної на проведення демократичних і соціальних реформ, проголошених урядом. Ця резолюція допускала створення коаліційного уряду, але лише на платформі "визнання всіх завоювань революції, згоди на проведення всіх невідкладних заходів у галузі робітничого і аграрного питання, готовності підкоритися державному регулюванню виробництва, транспорту і розподілу, визнаючи необхідність самої рішучої фінансової політики, вжиття всіх заходів до скликання Установчих зборів у визначений термін і відстоювання до кінця Тимчасовим урядом програми загального миру без анексій і контрибуцій на основі самовизначення народів".

Липнева криза з усією наочністю продемонструвала, в яку гостру суперечність прийшли політичні сили Росії від нерозв'язаності проблем, які, власне, стали першопричиною революції.

Криза затягувалася, сформувати новий кабінет міністрів деякий час не вдавалося. 21 липня О. Керенський подав уряду заяву про відставку. Цілий ряд міністрів (Терещенко, Годнев, Єфремов, Львов, Некрасов) оголосили, що вони теж не вважають за можливе залишатись у складі уряду. Але урядове рішення з цього приводу полягало в тому, щоб відставки О. Керенського не приймати, уряду продовжувати виконувати свою роботу до сформування нового кабінету. Того ж дня 21 липня відбулася урядова нарада з представниками ЦК партій есерів, меншовиків, кадетів, трудовиків, радикальних демократів, головами Державної думи, ВЦБК та виконкому Ради селянських депутатів. При обговоренні принципів формування уряду перевага була віддана пропозиції кадетів, сформульованій Мілюковим: "Негайно надати Керенському скласти кабінет з тих осіб, яких він вважає за потрібне запросити". Наступного дня Ю. Мартов назвав це рішення значною поступкою, яку "соціалістичні партії зробили буржуазним". 24 липня було оголошено новий склад уряду, про який П. Мілюков відізвався цілком однозначно: "При невеликій номінальній перевазі соціалістів дійсна перевага в кабінеті безумовно належала переконаним прихильникам буржуазної демократії". 25 липня уряд звернувся і до населення країни з відозвою, в якій ішлося про "залізну владу в суворих умовах воєнної необхідності" і про те, що уряд вирішив іти шляхом створення такої влади.

З ОНОВЛЕНИМ складом уряду, в якому вже не було головного ініціатора і захисника досягнутої у Києві домовленості — І. Церетелі, урядом, який відійшов від декларації 8 липня, довелося мати справу делегації Генерального секретаріату. Вона наче спеціально була послана у Петроград в образі "хлопчика для биття", на якому уряд повинен був продемонструвати "залізну владу". Після принизливого багатоденного чекання урядової аудієнції українська делегація була прийнята заступником прем'єра М. Некрасовим та міністром внутрішніх справ М. Авксентьевим у присутності двох юристів-консультантів уряду барона Нольде та Гальперіна, в руки яких і було передано українців.

І за формою, і за змістом переговори з урядом нагадували попередній приїзд української делегації до столиці. Юрис-

консульти не приховували свого негативного ставлення до угоди уряду з Центральною Радою. Барон Нольде, кадет, професор Петроградського університету, публічно висловив її на сторінках газети "Речь". Щоб краще зрозуміти наступний хід переговорів, варто ознайомитись з деякими пасажами з статті Нольде. "Ні України, ні її Ради в російським праві до поїздки трьох міністрів не було, — пише він. — Кажуть, що їхнє фактичне існування уявляється дуже сумнівним, але на цьому не варто тепер наполягати. Угода, звершена трьома міністрами і подана у формі декларації Тимчасового уряду від 2 липня та Універсалу Ради від 3 липня, не тільки накинута Раді України, але й Україні Росії".

Отже, був повний порядок в російському державному праві, поки не знало воно України, і несподівано вона звалилася на голову не лише юристів, а й всієї Росії. За поняттями Нольде, Україна — це не що інше як область російської державної території, щоправда, найбагатша, і в цьому вся суть. Дуже боляче розлучатися з ласим шматочком. Звернемо увагу ще на одне місце статті, в якому Нольде дає оцінку характеру угоди уряду з Радою, оцінку, яку потім буде по суті заперечувати: "Як би не маскувати смисл договору в справі утворення місцевої влади, зовсім ясно, що владу передано Раді та її органів — Секретаріатові, а за російським урядом збережено тільки "nudum ius" (голе право) затвердження цього Секретаріату і фікція, що Секретаріат репрезентує на Україні владу Тимчасового уряду".

Переговори у Петрограді йшли важко, набрали затяжного характеру. Новий склад уряду розглядав угоду 3 липня, за словами В. Винниченка, "як зло, як певний обов'язок по векселю, що дістався їм у спадщину, і який оплатити вони не хотять". Почалися пошуки формальних зачіпок, створення прецедентів, які б, за словами П. Мілюкова, "дозволили ослабити, наскільки можливо, ту шкоду, яку заподіяно Росії угодою 15 липня /н. ст./".

Категоричне заперечення уряду викликав "Статут Генерального секретаріату". На думку урядових кіл, він виходив за межі угоди. В уряді не хотіли слухати про карт-бланш, який уряд надав УЦР на розробку цього документа. Нольде, якого В. Винниченко охрестив "фахівцем по україножерству", висловився на зразок того, що "Статут" веде не до федерації, а до конфедерації. Почалися розмови про територію України, яка в київських домовленостях не одержала чіткого визначення. Нольде спочатку наполягав визначити її шляхом волевиявлення населення. Представники Гене-

рального секретаріату погодилися з цією пропозицією, але наполягали одночасно провести опитування населення щодо повноважень Генерального секретаріату та ставлення до Тимчасового уряду. Після цього питання про волевиявлення було зняте з обговорення. Після юридичної комісії українське питання декілька разів обговорювалося в уряді за зачиненими дверима, але остаточне рішення все відкладалося.

Характеризуючи позицію уряду, його ставлення до представників Генерального секретаріату, В. Винниченко після повернення до Києва говорив, що в делегації склалося "таке враження, наче те правительство — то холодна безпричасна стіна, від якої нічого не доб'єшся". Делегація почала схилятися до думки перервати переговори і повернутися до Києва. Але вчасно зрозумівши, що саме такої мети прагне досягти уряд, вона наполегливо домогалася завершення переговорів.

Уряд категорично відкинув "Статут Генерального секретаріату" і замінив його 4 серпня "Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду". Ця інструкція, по суті, перекреслювала всі київські домовленості, ставила весь досягнутий попередньо порядок речей з ніг на голову. В ній Центральна Рада згадувалася побіжно, наче не з нею у Києві велися переговори. Генеральний секретаріат, що можна було зрозуміти вже із заголовка інструкції, визнавався винятково місцевим органом Тимчасового уряду, тобто ординарним адміністративним апаратом, який мало чим відрізнявся від уряду губернського комісара. Про будь-які відзнаки Генерального секретаріату як вищого виконавчого органу автономної України в інструкції не було сказано жодного слова.

Правочинність Генерального секретаріату поширювалася лише на п'ять з дев'яти українських губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і частково Чернігівську. Крім того, значно звужувалася компетенція секретаріату, з його складу вилучалися секретарства військових, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів, він лишався прерогативи призначення на державні посади. Уряд зарезервував за собою право в окремих випадках звертатися до органів влади України, минаючи Генеральний секретаріат. "Словом, уся Інструкція була ні що інше, як цинічне, безсоромне й провокаційне зламання угоди 16 липня й одверте бажання видерти з рук українства всі його революційні здобутки", — так підсумував результати своєї петроградської місії В. Винниченко. — І, розуміється, делегація ні в одному пункті своєї згоди не дала. Ми рішуче й категорично до самого кінця одстоювали Статут...".

Однак уряд вважав, що "Інструкція" — це той максимум поступок, на який він може піти. Д. Дорошенко згадував, що, приїхавши на початку серпня до Петрограда, він у розмові з одним з авторів "Інструкції" Гальперінім висловив делікатне побоювання, що окремі положення цього документа в Україні не будуть зрозумілими, на що отримав цілком відверту відповідь: "Хай собі розуміють, як знають". Уряд з усіх сил намагався довести, що для нього українська проблема вичерпана.

Історик не може не помітити, що тиск Тимчасового уряду на делегацію Генерального секретаріату зовсім не обмежувався кулуарними і кабінетними дискусіями з юристами та затвердженням урядової "Інструкції". Він вівся на фоні добре обставленого контексту. 18 липня Тимчасовий уряд ухвалив маніфест про розпуск сейму Фінляндії, мотивуючи своє рішення тим, що уряд "не може визнати за фінляндським сеймом права самочинно попередити волю майбутніх Всеросійських установчих зборів і ліквідувати повноваження російської влади в справах фінляндського законодавства і управління".

26 липня у Києві відбулася збройна провокація донських козаків і кірасирського полку проти українського полку ім. Б. Хмельницького, в результаті якої 20 богданівців було вбито, а ще більше поранено. Наприкінці липня в російській пресі почалися різноманітні інсинуації на тему таємних зносин УЦР з правлячими колами Австро-Угорщини та Німеччини. Як по команді, активізувалася діяльність чорносо-тенних російських шовіністичних організацій, які протестували проти "примусової українізації", доводили, що політика УЦР є ворожою Росії і не відповідає бажанням більшості місцевого населення, що українська мова є штучною і її запровадження загальмує розвиток освіти і науки.

У цьому хорі не загубився голос професорів Київського університету. Використовуючи кон'юнктуру моменту, вони подали Тимчасовому уряду записку про українське питання, одночасно опублікувавши її у пресі. Автори записки виходили з того, що уряд не повинен допускати ніякого політичного вирішення українського питання, оскільки для цього немає підстав. Українському руху реакційна професура приписувала прагнення до розпалювання міжнаціональних антагонізмів, перетворення України у країну виключно українців. Навіть вступ до УЦР представників національних меншин не справив на авторів записки будь-якого враження. Особливо пристрасно записка доводила безпідставність українських

претензій на українську територію, начебто утворену "об'єднаними зусиллями і кров'ю всього російського народу під керівництвом російської державної влади", і, нарешті, мова дійшла до того, що Україна "не могла б виправдати історично навіть своїх претензій на Київ, тому що це місто не належало Малоросії в момент приєднання її до Росії, але було віддане пізніше Польщею московській державі". Можна зрозуміти, що для київської старої професури, як і для її петроградського колеги Нольде, Україна була не просто пустим звуком, а великим подразником, "небезпечним найжиттєвішим, найсвятішим інтересам російської держави, російського народу". Зрозуміло, що записка була підготовлена з метою формування громадської думки і тиску на уряд. Чи не тому вона закінчувалася заявою, що Рада університету визнає угоду уряду з Центральною Радою "не тільки небезпечним для російських загальнодержавних інтересів, але й юридично неправильним, тому що питання про автономію тої чи іншої області, яка входить до складу Російської держави, може бути вирішене тільки волею всього російського народу, висловленою через його представників на Установчих зборах".

Останню директиву урядові в цій неприхованій кампанії тиску намагалася дати газета "Речь". 2 серпня в статті "Українські труднощі" кадетський орган писав, що за всього бажання уряду йти назустріч українцям /?/ необхідно "при опрацюванні інструкції для Генерального секретаріату рішуче і визначено стояти на державній точці зору, яка зовсім не співпадає з домаганнями Ради. І в цьому випадку Тимчасовий уряд повинен іти шляхом, яким він ішов у фінляндському питанні, вирішивши розпустити Сейм". Отже, за логікою "Речи", українцям треба було низько кланятися в ноги урядові за "Інструкцію", бо не виключалось і розігнання УЦР.

"Інструкція" викликала гостру негативну реакцію українців. Першим відгуком протесту став виступ М. Ткаченка 2 серпня на сторінках "Робітничої газети". Він писав, що всупереч угоді 3 липня та статуту Генерального секретаріату уряд прагне все повернути на старе, перетворити Генеральний секретаріат у своє знаряддя, а Україну відкинути в до революційні часи. Висновок Ткаченка: "Конституція усунена не може бути, особливо, коли на зміну дають огидну обманну дурницю". 6 серпня "Робітнича газета" відкрилася передовою "Дрібне шахрайство у великій справі", в якій абсолютно однозначно кваліфікувалося рішення уряду: "Коли правительством мусило оплатити свого векселя, тут виявилось, що Тимчасовий уряд не є правительством, гідним великої дер-

жави, а є дрібний крутій, що своїми шахрайствами хоче залагодити великі політичні проблеми".

На адресу УЦР у серпні надійшли сотні телеграм з рішеннями і резолюціями зборів та мітингів, які засуджували дії Тимчасового уряду та його "Інструкцію". Як зразок подібних резолюцій, можна навести деякі витяги з них:

"Об'єднане засідання представників організацій Олександрівська на Катеринославщині, партії соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, залізнодорожних товариств, січі "Хортиця" і товариства "Просвіта", обміркувавши Інструкцію Временного правительства Генеральному секретаріатові, гостро осуджає політику буржуазних членів правительства в українській справі, протестує проти обмеження компетенції Генерального секретаріату через несправедливе окреслення меж автономної України і рішуче заявляє, що всіма силами буде підтримувати Центральну Раду в її боротьбі за проведення в життя конституції України, що вироблена була Центральною Радою".

Близьку за змістом постанову виніс мітинг селян Саксаганської волості Верхньодніпровського повіту. Селяни ухвалили підтримувати УЦР та Генеральний секретаріат в їх домаганнях національно-територіальної автономії України і наказали:

"Вжити всіх заходів, щоб Генеральний секретаріат був затверджений Російським тимчасовим правительством повністю в тім змісті, в яким ухвалено Українською Центральною Радою... Накази центрального Російського тимчасового правительства виконувати тільки через Генеральний секретаріат УЦР, бо кращий лад на нашій землі можуть завести тільки Українська Центральна Рада, котрій ми всесердньо довіряємось, та Генеральний секретаріат".

Декількома днями пізніше в Катеринославі відкрився губернський селянський з'їзд, який висловив протест Тимчасовому уряду з приводу поділу України на окремі частини і наполягав на "негайному приєднанні Катеринославщини до України". 11 серпня "Киевская мысль" опублікувала телеграму, з якою до уряду звернувся київський губернський комісар М. Суковкін. Він застерігав уряд, що в умовах посилення самоуправств та анархії єдиним органом, який має достатню моральну силу для того, щоб перетворитись у тверду владу в Україні, є Генеральний секретаріат, у зв'язку з чим компетенції його необхідно значно розширити у порівнянні з "Інструкцією" 4 серпня. М. Суковкін пропонував утворити додатково секретарства продовольчих та судових справ. Проте і це застереження губернського комісара, як і сотні резолюцій, не справило на уряд враження.

5 СЕРПНЯ у Києві відкрилися шості загальні збори Центральної Ради, засідання яких були майже повністю присвячені обговоренню "Інструкції" Тимчасового уряду та пошукам виходу з ситуації, що склалася.

Поки в перший день загальні збори були зайняті кооптацією до свого складу Всеукраїнської ради робітничих депутатів та представників нацменшин, вислуховували численні привітання, інформація про хід та підсумки переговорів у Петрограді стала предметом попереднього розгляду Малої ради, тобто того вужчого кола політичних діячів, думка яких, як правило, визначала результати загальних зборів. Вже на Малій раді прозвучали інтонації поміркованої зваженості, голоси, які радили не відкидати "Інструкцію" і не йти на конфлікт з урядом. У цій групі виділялися активністю меншовики та кадети, партійні соратники яких входили до уряду, але були такі і серед українців. Генеральний секретар В. Садовський, правий український соціал-демократ, радив приймати "Інструкцію", оскільки, на його думку, реальних сил для боротьби з урядом Рада не мала. З інформації В. Винниченка з'ясувалося, що в Генеральному секретаріаті більшість, хоч і незначна, дотримується саме таких поглядів. Поділяв їх і сам голова Генерального секретаріату. В своєму заключному слові він був навіть дещо категоричний:

"...Мене дивують деякі товариші, які так песимістично дивляться на цю справу. Товариші із меншостей дивляться багато бадьоріше. Товариші вказують, що нам дали не те, чого ми хотіли. Так. Але цей здобуток не є подачка, а є перемога. Отже, ми маємо дуже багато. Нас визнають як парламент, не тільки тут, а й поза межами Росії. Приймаючи цей акт, ми повинні сказати, що переходимо до того організованого правового і політичного життя, яке тільки і ствердить нас як компактну масу".

Важко зрозуміти, з чого Винниченко виніс переконання, що "нас визнають як парламент", оскільки УЦР в "Інструкції" лише побіжно згадувалася. Швидше, його виступ був ще одним підтвердженням про те, що досить часто в політиці він сприймав бажане за реальне. Але його слово мало вагу. Як можна зрозуміти з наведеного фрагменту виступу, в Малій раді звучали голоси невдоволення "Інструкцією". Найповніше їх висловив М. Ковалевський — лідер фракції українських есерів. Він сказав, що з "Інструкції" Секретаріат виглядає "грамофоном петроградської влади", а сама "Інструкція" не є актом згоди, тому Центральна Рада не повинна приймати її, самостійно затвердити Генеральний секретаріат і "хай він провадить своє діло далі".

У зв'язку з таким полярним поділом думок Мала рада не прийшла до якогось висновку і перенесла обговорення на загальні збори, де число дискутантів значно розширилося*. Відповідно збільшилося і коло висловлених думок. Окрім кадетів, на прямий захист "Інструкції" ніхто не став, рішення уряду піддавалось посиленій критиці, окремі виступи виходили за межі обговорюваного питання. Зокрема, з гострою критикою, але вже в бік УЦР, висловився есер Н. Григоріїв. Він вказав на те, що помилкою ще Всеукраїнського національного конгресу було негативне ставлення, навіть повне ігнорування голосів самостійників, що, відкинувши ідею самостійності, Національний конгрес наперед вирішив волю українського народу, подав її виключно у вигляді федерації. Приклад з "Інструкцією", на думку Григоріїва, показав, як цим скористалися росіяни і як тепер важко з ними боротися нерівною зброєю. На думку промовця, варто було б скористатися конкретним випадком, щоб "хоч тепер дати волю агітації всім напрямкам української думки".

Якщо в оцінці "Інструкції" всі більшою чи меншою мірою визнавали її невідповідність угоді 3 липня, то у визначенні перспектив думки знову розійшлися.

Радикально настроєна частина учасників шостих загальних зборів УЦР, передусім, представники націонал-революціонерів і частина українських есерів, вважали, що революція "стоїть напередодні свого поглиблення", наполягали на розриві стосунків з Тимчасовим урядом, явочному впровадженні "Статуту Генерального секретаріату". До цього були навіть певні формальні підстави. УЦР могла цілком кваліфікувати рішення уряду як розрив київських угод, адже в "Інструкції" жодним словом не згадувалася автономія України, навіть у прив'язці до рішення Всеросійських установчих зборів. У такому випадку II Універсал втрачав свій компромісний сенс і його денонсуванням УЦР могла загострити політичну ситуацію. Вона могла повернути собі моральний авторитет революційного лідера, яким значною мірою свідомо пожертвувала заради можливості, хай і неповномасштабної, але конкретної державотворчої діяльності, спрямованої на закладання підвалин автономної України.

Важко уявити реальні наслідки відкритої конфронтації з урядом. Швидше за все Центральна Рада розділила б долю розігнаного російськими військами сейму Фінляндії. Але чи було б це останньою крапкою в історії українського руху

* До списку бажаючих виступити записалось 60 чоловік.

1917 р., чи, навпаки, надало б йому новий додатковий імпульс для розвитку, сказати важко.

Реально оцінюючи ступінь організованості українських сил, схиляючись до думки, що у них було небагато шансів вийти переможцями з боротьби, яка б розвивалася за таким сценарієм. Але цікава і вагома ще одна деталь, яку помічаєш, вчитуючись у звіт про шості загальні збори. Полягає вона в тому, що більшість у Центральній Раді не відчувала у собі сил для прямого протистояння уряду, і через це почала пропонувати різні варіанти компромісу та обґрунтування його. Скажімо, бундівець Золотарьов агітував за прийняття "Інструкції" тому, що тільки так можна забезпечити єдність революційного фронту, розрив же з урядом, на його думку, привів би до упадку революції, що стало б для України не меншим злом, ніж для Росії. Меншовик М. Балабанов запропонував від імені фракції меншовиків резолюцію, в якій говорилося, що "Інструкція" є "безсумнівним завоюванням української і всеросійської демократії, що загальні норми крайового органу, який твориться інструкцією, можуть послужити вихідною точкою для дальшого розвою крайового органу і для створення в краю твердої революційної власті". Російський есер Сараджев указував, що "Інструкція" є наслідком боротьби буржуазії з демократією і перемогою демократії, вважав, що вона створює твердий ґрунт, на якому УЦР може розгорнути творчу роботу.

Можна зрозуміти логіку зазначених ораторів, для яких був характерним пріоритет загальноросійських цінностей, які ще зовсім недавно творили фронт, ворожий УЦР, і увійшли до неї під впливом ситуації, що склалася. Але серед представників української демократії знайшлося немало таких, хто підхопив ці інтонації. О. Шульгін доводив, що не можна ставати на шлях боротьби з урядом, бо це приведе до "великого нещастя наш край", в тому числі, на переконання Шульгіна, до відступу на фронті. Промовець пропонує і не відкидати "Інструкцію", і не згоджуватись на неї, а взяти до відома, і на підставі її §4 виробити ще один статут і подати його на затвердження уряду. Аргументом на користь схвалення "Інструкції" Х. Барановський розглядав застереження: "бо інакше ми зіграємо на руку тим своїм ворогам, котрі намагаються нас на цьому спровокувати". В "Інструкції" він ладен був бачити перший камінь у фундаменті автономної України. Ці й подібні їм виступи містили не стільки вагомими аргументами на користь схвалення "Інструкції", скільки демонстрували відсутність політичної волі для її відхилення. Стати

на шлях компромісу і спокуси владою виявилось простіше, ніж від них відмовитися навіть тоді, коли від компромісу майже нічого не лишилося, а влада виглядала цілком ефемерно.

Після трьох днів обговорення загальні збори ухвалили резолюцію, запропоновану українськими соціал-демократами. Вона констатувала, що "Інструкція" Тимчасового уряду продиктована недовірою до всієї демократії України, перейнята імперіалістичними тенденціями, порушує угоду 3 липня, не дає змоги утворити єдину владу на всій території, заселеній українцями, не відповідає потребам і бажанням не лише українського народу, але й національних меншин України та ін. Резолюція обходила питання про прийняття чи неприйняття "Інструкції", але вважала за необхідне "подати (з числа 14 секретарів Ради) 9 секретарів, означених в інструкції, на затвердження Тимчасового правительства".

Двозначність прийнятого рішення мала ряд пояснень. М. Порш коментував його так: "Зостається один вихід — не відкидати цієї інструкції і почати свою революційну роботу". М. Грушевський писав, що ухвалена Радою резолюція була продиктована бажанням "не приймати, але й не відкидати". Найбільш розгорнуто ситуацію, пов'язану з рішенням шостих загальних зборів, прокоментував П. Христюк:

"... Для рішучої боротьби з російською буржуазією і Временним правительством, що було під її впливом, не були належно підготовлені в той час українські народні маси. Центральна Рада і Генеральний секретаріат перед цим всіх старань докладали до поширення між селянством, робітництвом та солдатами II Універсалу Центр. Ради та декларації Временного правительства — ідеї примирення з правительством і необхідності вбгати революційний український рух в звужені національні і соціальні рямці. Отже, не можна було так різко і раптово міняти свою попередню позицію".

Беручи до уваги зазначені П. Христюком аргументи, не можна не помітити, що він умовляє спочатку себе, а потім і свого уявного читача у правильності зробленого вибору, тоді як об'єктивно ситуація полягала в роздвоєності, непевності позиції УЦР. Підтвердженням такого висновку можуть бути підсумки першого голосування загальними зборами резолюції з приводу "Інструкції": за ухвалення резолюції голосувало 247 чоловік, проти — 36, утрималося — 70; після внесення поправок за резолюцію голосували 227 чоловік, проти — 16, утрималося — 62.

Роздвоєність і непевність породжували рефлексію, постій-

но притаманну інтелігентам і протипоказану політикам. Характерною її ознакою стала констатуюча частина ухваленної резолюції. Довгий перелік застережень, які вона містила, принципового значення не мав, бо "Тимчасова інструкція Генеральному секретаріату Тимчасового уряду" почала діяти, а "Статут Генерального секретаріату" був покладений на полицю архіву.

До проявів згаданої рефлексії належав і епізод "міністерської кризи". Протягом двох тижнів Центральна Рада не могла визначитися зі складом Генерального секретаріату. Ця симптоматична криза може розглядатися як хрестоматійний зразок складних міжпартійних і особистих суперечностей, з яких було зіткано діяльність Ради.

Ще 7 серпня на загальних зборах Винниченко оголосив про свою відставку з посади голови Генерального секретаріату, розраховуючи в такий спосіб отримати вотум довіри і провести свою лінію. Підтримка зборами резолюції соціал-демократів щодо "Інструкції", за яку, зрештою, голосувала і більшість українських есерів, свідчила на користь його розрахунку. Але коли на Малій раді 10 серпня конкретно поставало питання про відставку, українські есери заявили, що вони не заперечують проти неї, а 11 серпня повідомили, що не братимуть участі у формуванні нового складу Генерального секретаріату.

13 серпня Винниченко знову подав у відставку, яку цього разу Мала рада прийняла. Наступного дня формування секретаріату було запропоноване Д. Дорошенку, який пізніше згадував, що йому було незрозуміло, "які властиво резони мали соціалісти-революціонери і справжній керманіч цілої тої справи проф. Грушевський, коли вони усували Винниченка... і замість Винниченка доручили справу мені, що весь час стояв осторонь і був дуже мало відомий для тих, що складали масу членів Ц. Ради". Зі спогадів М. Грушевського таким резонансом виявляється бажання Тимчасового уряду, який високо оцінив ділові якості та політичну поміркованість Д. Дорошенка на посаді головного комісара Галичини і Буковини, тоді як соціал-демократ Винниченко здавався урядові персоною невідповідною. Ними не виявлено жодних документів, які б свідчили про тиск Петрограда на Київ при визначенні особи голови секретаріату, але після призначення Дорошенка уряд не приховував свого задоволення. В інтерв'ю журналістам заступник прем'єра М. Некрасов повідомив, що чільне місце, яке займає Дорошенко в списку генеральних секретарів, "дає підставу спо-

діватися, що в українському питанні не буде ніякого заго-стрення".

14 серпня Мала рада затвердила Генеральний секретаріат, однак частина секретарів, які були включені до нього без попередньої згоди, відмовилася від запропонованих посад, і тому 17 серпня довелося повернутися до цього ж питання, але вирішити проблему не вдалося. У протоколі зазначено, що голова, пославшись на відсутність згоди від кандидатів і кворуму на засіданні Малої ради, запропонував розглянути питання наступного дня. Що ж лишилося за межами протоколу, вірніше, було зафіксовано в ньому двома рядочками? Це коротка декларація про наступну діяльність Генерального секретаріату, в якій Д. Дорошенко, між іншим, висловився і за тісний контакт крайового органу влади з Тимчасовим урядом. Декларація стала причиною чергових непорозумінь, тепер уже між Д. Дорошенком та М. Грушевським. Точніше, вона ще раз висвітлила зростаючий розрив між лідером Центральної Ради та поміркованими колами української інтелігенції, які в радикалізмі революції, який імпував Грушевському, не бачили конструктивних перспектив.

Виступ Д. Дорошенка М. Грушевський назвав присягою на вірність чиновника, пошанованого начальством, а не голови Генерального секретаріату: "Се був чистий скандал, особливо, в тодішнім моменті, коли ми збиралися вести "організовану боротьбу" з інструкцією, Тимчасовим урядом, московською нарадою, конвенцією, буржуазією і т. д." Грушевський просив Дорошенка переробити декларацію. Той згодився. Ось чому затвердження було перенесене на 18 серпня. Д. Дорошенко виголосив перероблену декларацію, пафос якої полягав у тому, що Генеральний секретаріат буде стояти на ґрунті згоди, досягнутої 3 липня. Однак того ж 18 серпня він відмовився від керівництва секретаріатом. Знову на порядку денному постала кандидатура В. Винниченка. 21 серпня Мала рада заслухала доповідь Винниченка, в якій він оголосив новий склад Генерального секретаріату. За запропонований список проголосувало лише 17 членів Малої ради, 11 — утрималося. Засіданню явно не вистачало кворуму, однак рішення було ухвалено, а список відправлений до Петрограда, де він був затверджений 1 вересня.

3 ВЕРЕСНЯ Генеральний секретаріат відбув своє перше засідання як вищий орган виконавчої влади в Україні. Курс "ні війни, ні миру", проголошений Центральною Радою щодо Тимчасового уряду, поставив Генеральний секретаріат у

двозначне становище слуги двох панів. Природою свого створення, мов пуповиною, він був пов'язаний з Центральною Радою, яка "Інструкцією" Тимчасового уряду була проігнорована, не знайшла офіційного урядового визнання. З іншого боку, Генеральний секретаріат повинен був діяти згідно з повноваженнями, які отримав від Тимчасового уряду. Спочатку генеральні секретарі намагалися дотримуватись цього статус-кво. У декларації Генерального секретаріату 29 вересня 1917 р. ця двозначність була навіть обгрунтована. Генеральний секретаріат декларував, що він утворений волею демократії України і за "всю діяльність відповідає перед цим своїм революційним демократичним Парламентом", тобто УЦР, і в той же час, визнаний і затверджений Тимчасовим урядом, "стає в тісні державно-правові відносини до найвищих органів влади Всеросійської Республіки".

Досить швидко стало зрозуміло, що це шлях, який має дуже слабкі перспективи. Тимчасовий уряд, який довго намагався здійснити компроміс між соціалістичними і консервативними силами і в такий спосіб порятувати державність Росії, втратив авторитет і тих, і інших. Якщо із спробою правих захопити владу руками генерала Л. Корнілова уряду вдалося справитись, то проти наростання лівих радикальних настроїв суспільства йому не вдалося нічого протиставити. Зрозуміло, що така ситуація не могла не відбитись негативно на діяльності Генерального секретаріату, хоч він і оголошував про своє бажання "зміцнити і розвинути здобутки революції". Його становище у той момент досить точно визначив П. Христюк. Ставлячи риторичне запитання про те, чи міг Генеральний секретаріат приступити до проведення хоч би мінімальних революційних завдань, які були проголошені в декларації, П. Христюк категорично відповів:

"Ні, не міг... Взявши Інструкцію Временного правительства за базу в своїй роботі і тим самим одмовившись від революційних методів будівництва, що міг зробити Генеральний секретаріат, цей сколок петроградського Временного правительства? Земельна реформа: то чи міг він, будучи органом Временного правительства з надзвичайно мізерною компетенцією, щось реального зробити в цій справі? Він в ліпшому випадкові міг перейняти на себе на Україні функції петроградського міністерства і займатись після цього "підготовленням" питання про земельну реформу до Установчих зборів. Справа робітнича, торгу і промисловості, фінансів: які реформи можна було запровадити тут, коли там, в центральному правительстві, всім заправляли Коновалови, Кішкіни та Буришкіни — представники великого капіталу? Справа миру: що в ній міг, коли б і хотів, зробити безправний Генеральний секретаріат? і не даремно

представник рос. с.-д. Балабанов песимістично подивився на практичне здійснення навіть того мінімального..., який намітив собі Генеральний секретаріат в декларації. Дійсно, трудно було б і цей програм перевести в життя при стані повної залежності Секретаріату від Временного правительства..."

Висновок напрашувався очевидний: українська демократія сіла не на свій віз. 13 жовтня Генеральний секретаріат вирішив у черговий раз з'ясувати стосунки з урядом, висловити йому своє різке і негативне ставлення щодо урядової політики в Україні. Того дня засідання Генерального секретаріату затвердило меморандум до уряду, в якому робилася спроба розставити всі крапки над "і" в ситуації, що склалася. В меморандумі говорилося про наростання напруженості в суспільстві, посилення сваволі, розрухи, про те, що українська демократія з великими труднощами згодилась на "Інструкцію" 4 серпня, лише маючи надію, що вона буде сприяти нормалізації життя в Україні. Але цього не сталося, і головною причиною цього є "відношення Тимчасового уряду до Генерального секретаріату, яке в значній мірі не відповідає ним же затвердженій інструкції". Негативне ставлення Тимчасового уряду до українських проблем, наголошувалося у меморандумі, знов викликало "до життя ту страшну національно-громадську боротьбу, котру вдалося було загасити порозумінням 3 липня. На цьому ґрунті утворюється тривожний, дуже підвищений до Тимчасового правительства, настрій не тільки серед інтелігентних кіл, але і в широких масах, котрі вже недалеко від того, щоб втратити віру і в обіцянки правительства, і взагалі в те, що якась власть існує". У зв'язку з цим Генеральний секретаріат висловлював своє глибоке переконання в необхідності круто змінити ситуацію, надати Генеральному секретаріатові реальні важелі влади, які перераховувалися в семи пунктах меморандуму. Завершувався документ ще одним застереженням, що "край знаходиться на останнім щаблю повного розладу, і відкладання здійснення запропонованих заходів грозить дуже прикрими наслідками".

Це була чергова публічна спроба вплинути на уряд, але, здається, ніхто у Генеральному секретаріаті вже не вірив у її успіх. У всякому разі В. Винниченко в щоденникові 16 жовтня висловився з приводу Тимчасового уряду цілком відверто: "Розбитий, безсилий, нікчемний паралітик люто вчепився задубілими централістичними пальцями за "єдиную неделимую" власть і з тупою злістю не пускає. Мало того, ще плюється, ще силкується здискредитувати нас, ще пуска-

ється на провокації". Наставав час виробити свій власний курс. Дещо раніше це зрозуміла Центральна Рада.

ПОРЯД з обговоренням "Інструкції" Тимчасового уряду шості загальні збори УЦР розглянули питання про українські Установчі збори. У схваленій більшістю голосів резолюції говорилося, що, керуючись нічим не обмеженим правом націй на самовизначення, УЦР "вважає необхідним скликати якнайскорше Установчі збори етнографічної України". Порядок з цих збори вирішили відмовитись від участі у Московській державній нараді. Це ще був не виклик, а слабка спроба відстояти свою політичну гідність, розтоптану урядовою "Інструкцією".

У вересні Центральна Рада скликала і провела у Києві з'їзд поневолених народів Росії, які стояли на платформі федеративного переустрою країни. Один із пунктів резолюції, ухваленої з'їздом, був сформульований абсолютно однозначно: "Для рятунку держави від тої руїни, яка на неї чекає, конче треба зараз же перебудувати державу на зовсім нових підвалинах, які не лишали б жодної можливості централізації". З'їзд висловився за впровадження також принципу національно-персональної автономії, визнання рівноправності всіх мов при збереженні загальнодержавною російської мови, але без закріплення за нею будь-яких переваг у сферах освіти, суду, церковного життя. З'їзд народів ще раз повернувся до проблеми скликання, порядок із Всеросійськими установчими зборами, таких же зборів в окремих краях, саме такі крайові установчі збори і повинні були визначити форми стосунків того чи іншого краю з центром.

Одночасно з пропагуванням гасел автономної України, федеративно-демократичного переустрою Росії Українська Центральна Рада розгорнула критику дій Тимчасового уряду. Спочатку це було зроблено не в прямій формі, а через Всеукраїнську раду селянських депутатів, яка входила до складу УЦР, але одночасно самостійно проводила свої сесії. 2-5 вересня у Києві відбулася друга сесія цієї Ради. Звичайно, вона висловилась на підтримку Центральної Ради, яку назвала "виразницею інтересів і волі української демократії", вимагала від Тимчасового уряду поширення влади Генерального секретаріату на всю етнічну українську територію та розширення його компетенції, тоді як у ставленні до центрального уряду Рада селянських депутатів висунула вимогу реорганізації, створення уряду революційної демократії, який би в основу своєї діяльності поклав "негайне задоволен-

ня політичних, національних і соціальних домагань, заявлених народними революційними організаціями".

Як нагоду для прямої критики УЦР використала демократичну нараду, скликану у Петрограді 14 вересня 1917 р. ВЦВК Рад робітничих і солдатських депутатів для забезпечення уряду і особисто О. Керенському, авторитет яких стрімко почав падати, підтримки громадських, демократичних організацій. 10 вересня Мала рада виробила наказ своїм посланцям на цю нараду. Засідання пройшло в бурхливих дебатах. Українські соціал-демократи М. Порш та М. Ткаченко гостро критикували уряд, принцип коаліції, за яким він був сформований, наголошували на необхідності формування нового складу уряду, здійсненні автономії України в повному обсязі. В такому сенсі було складено і наказ. Він вимагав утворення "однорідного революційного і соціалістичного уряду", визнання за всіма націями нічим необмеженого права на самовизначення, скликання крайових установчих зборів, передання в Україні влади в руки УЦР та Генерального секретаріату, визнання "Статуту" 16 липня та цілий ряд вимог (всього 13 пунктів), які стосувалися питань земельної реформи, миру, скликання Всеросійських установчих зборів, контролю над виробництвом і великим капіталом.

"Делегація Ц. Ради заявила і мотивувала цю програму на Демократичній нараді в Петрограді 14 вересня (27 вересня за нов. стилем) перед величезним представництвом російської демократії — Радами робітничих, селянських, солдатських депутатів і різних інших організацій — більш 2000 делегатів ліпших руських людей, — згадував учасник наради М. Шаповал. — І що ж? Програму Ц. Ради зустріли оплесками лише більшовики і ліві соціалісти-революціонери, а більшість... зустріла вороже". Коли делегація УЦР повернулася з Петрограда і звітувала перед Малою радою, то з'ясувалося, що її речникам М. Поршу і М. Шаповалу демократична нарада влаштувала обструкцію, учасники наради масово залишили зал, перебивали виступаючих окриками "В Якутский край его!". Президія обмежила регламент їх виступів. У столичній пресі після цього знову почалася антиукраїнська кампанія. Петроградська газета "Живое слово" надрукувала замітку "Німецька інтрига", в якій зробила сенсаційне повідомлення про те, що у складі Центральної Ради перебуває понад десяток офіцерів австрійського та німецького генерального штабів, які начебто допомагають українцям самовизначитись.

Мала рада, заслухавши інформацію про цю замітку, вирішила не звертати на неї уваги, але нарада в Петрограді

остаточно переконала її, що будь-які надії на одержання автономії України з рук Тимчасового уряду — справа безперспективна, як і марна надія чекати Всеросійських установчих зборів*. М. Грушевський, відтворюючи у своїх спогадах ситуацію, яка виникла після демократичної наради, не без гіркоти констатував:

"Бездарність російської демократії, яку вона виявила в останніх подіях, і неприязнь до національного питання, нездатність поставитись до нього твердо і справедливо, без задніх гадок про свій "капітал", котрим не можна ніде ризикувати задля якої-небудь демократичної невинності, більш ніж коли-небудь викликала в українських кругах бажання відчепитися від усяких рахунків з нею й іти своєю дорогою".\

В жовтні Центральна Рада взяла курс на підготовку та скликання українських Установчих зборів. 10 жовтня Мала рада заслухала і обговорила доповідь О. Севрюка про Українську установчу раду, яка, на думку доповідача, має носити суверенний характер. З приводу цього виникла гостра полеміка з представниками загальноросійської демократії. М. Рафес, М. Балабанов, Й. Скловський, А. Тьомкін наводили безліч аргументів проти якщо не Установчих зборів, то їх суверенності чи повноти компетенції. В промовах української сторони (М. Ткаченко, І. Маєвський, В. Винниченко, М. Порш, Б. Мартос) була продемонстрована воля до скликання зборів. Внаслідок обговорення було вирішено утворити оргкомітет і обрати комісію з підготовки законопроекту з цього питання.

Рішення УЦР про скликання Установчих зборів викликало новий конфлікт з Тимчасовим урядом. 19 жовтня В. Винниченко, як голова Генерального секретаріату, отримав телеграму керуючого справами Тимчасового уряду Гальперіна, в якій від імені голови уряду йому наказувалось "безвідкладно виїхати до Петрограда для особистих пояснень з приводу повідомлень про агітацію на Україні на користь скликання суверенних Установчих зборів". Поряд з цією телеграмою київська преса повідомила, що у колах, близьких до уряду, вважають, що становище в Україні загострилося, і в разі відмови В. Винни-

*Про марність сподівань говорило і рішення російського Сенату 2 жовтня визнати незаконною "Інструкцію" Тимчасового уряду Генеральному секретаріатові на тій підставі, що уряд попередньо не приймав рішень про створення Центральної Ради і Генерального секретаріату. Звичайно, причина рішення Сенату була підкреслено формальною, за нею стояло відверте небажання російського державного апарату визнавати автономію України навіть у понівеченій "Інструкцією" формі.

чення дати пояснення урядові Центральна Рада і Генеральний секретаріат будуть розпущені, з приводу чого командуючому Київським військовим округом вже зроблені відповідні директиви. Міністерство юстиції наказало київському прокурору негайно провести слідство над діями Центральної Ради. Повідомлення закінчувалося резюме:

"Україна прагне сепаратизму, становище стає нетерпимим. Уряд, який має повноту влади, вживе заходів до захисту честі і достоїнства Росії. Україна — невід'ємна частина Росії, український секретаріат — орган урядової влади і, як такий, повинен проводити політику центральної влади. Всі обставини вияснить слідство".

В. Винниченко у "Відродженні нації" писав, що як йому стало відомо пізніше, у Петрограді був розроблений план арешту Генерального секретаріату і навіть приготовлені камери у Петропавлівській тюрмі-фортеці. У Києві цього не знали і тому до столиці виїхали В. Винниченко, І. Стещенко та О. Зарубін. "Але виїхали вони туди в той день, коли більшовики вже обстрілювали Зимовий палац і коли наші "законники" тікали від "беззаконного", але могутнього вибуху робітничої революції, — згадував голова Генерального секретаріату. — Ні конферувати, ні змагатись не було вже з ким, "грізна" влада розлетілась на всі боки, як купка злодійкуватих горобців". Так на півфразі діалог між Києвом і Петроградом, злетівши на високу ноту нового конфлікту, несподівано перервався. Немає сумніву, що все йшло до чергового загострення відносин. П. Христюк, констатуючи цей факт, не міг точно визначити, в яку форму міг вилитися цей інцидент, але був повністю переконаний, що він "тільки скріпив би волю української демократії до цілковитого національно-державного визволення".

20 жовтня у Києві відкрився III Всеукраїнський військовий з'їзд, на який зібралося понад дві тисячі делегатів. Коли, вітаючи з'їзд, М. Ковалевський повідомив його учасників про спроби Тимчасового уряду розігнати Центральну Раду і Генеральний секретаріат, зал відповів рішучим протестом. Далі той же оратор почав говорити про те, що надії, викликані I Універсалом, не виправдалися через те, що керівники УЦР стали на компромісний шлях, проти якого виступала партія українських есерів. Тепер УПСР закликає, наголосив М. Ковалевський, до "утворення власними силами Української Демократичної республіки". Останні слова з'їзд вітав гучними оплесками.

Тимчасовий уряд відійшов у історію, проблема автономії України знову змістилася на поле політики dokonаних фактів.

Розділ п'ятий

НА ЧОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

§ 1. Жовтневі події 1917 р. у Києві. Третій Універсал: проголошення УНР

ТЕЛЕГРАФНІ повідомлення про більшовицький переворот у Петрограді почали надходити у Київ з другої половини дня 25 жовтня. Але спроби київських більшовиків закликати до повстання з метою захоплення влади на спільному засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів успіху не мали. Есери і меншовики стояли за підтримку Тимчасового уряду. Голосування виявило рівність сил, тому було вирішено скликати пленум обох Рад для обговорення питання про владу. А тим часом виконком Ради робітничих депутатів вирішив утворити ревком із трьох чоловік: двох більшовиків і одного українського соціал-демократа.

Міська дума, зі свого боку, вирішила утворити спеціальний комітет для охорони міста від ексцесів і підтримки Тимчасового уряду.

На бік Тимчасового уряду став штаб Київського військового округу. Його командувач генерал-лейтенант Квєцинський наказав військам залишатися в повній готовності для того, щоб "виступити по вимозі влади, поставленої Тимчасовим революційним урядом, на захист порядку і завоювань революції від посягань невеликої групи безвідповідальних осіб і демагогів, які ведуть країну до загибелі". Наказом заборонялися мітинги, вуличні зібрання і маніфестації.

Того ж дня пізно увечері М. Грушевський зібрав засідання Малої ради, на якому в присутності представників численних політичних і громадських організацій було обговорено ситуацію, що склалася з виступом більшовиків у Петрограді. Для всіх присутніх, згадував М. Ковалевський, було ясно, що треба реагувати на події в столиці негайним взяттям влади у Києві і в Україні Центральною Радою. З цією метою на засіданні було створено Крайовий комітет з охорони револю-

ції в Україні, відповідальний перед УЦР. Компетенція комітету була визначена лаконічно: розпоряджатися всіма силами революційної демократії на всій території України, підпорядкувати собі "в порядку охорони революції всі органи влади означеної території". Запорукою останнього мав би бути сам склад комітету, до якого, поряд з членами Центральної Ради, увійшли представники УСДРП, УПСР, РСДРП(б), РСДРП(м), РПСР, Бунду, ОЕСРП, Ради солдатських депутатів, КВО, Рад солдатських та робітничих депутатів Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава. Всі згадані організації зробили заяви про те, що вони не будуть вдаватися до якихось сепаратистських виступів, що було сприйнято як гарантію порядку у місті.

У наступні два дні події у Петрограді і місцеві проблеми, з ними пов'язані, стали центральною темою київського політичного життя. З боку української більшості УЦР не було висловлено жодного слова співчуття Тимчасовому уряду, хоч не виправдовувалися і дії більшовиків. Позиція Центральної Ради полягала у тому, що, на її думку, відповідальність за події у Петрограді порівну ділять і уряд, і більшовики. Крайовий комітет з охорони революції оголосив власну постанову про обов'язковість його розпоряджень для всіх громадських та військових організацій. Про це було повідомлено командування КВО. Однак вже 26 жовтня на засіданні Малої ради з'ясувалося, що позиція УЦР не поділяється командуванням округу, зокрема комісаром Кириєнком та командувачем Квецинським. У їх діях простежувалася неприхована ворожість до українців. У штабі негативно поставилися до створення Крайового комітету з охорони революції. Присутність у ньому більшовиків було використано як формальну причину для невизнання чинності комітету. 27 жовтня стало зрозумілим, що у місті відбувається поляризація сил між штабом і УЦР. Цікаве спостереження з цього приводу зробив гласний Сіньковський на засіданні міської думи. "Настрої в місті визначилися, — відзначив він. — За всіма зовнішніми ознаками стало ясно, що у місті воєнні сили не об'єднані, а являють два ворожих табори. Для того, щоб у цьому переконатись, достатньо було спостерігати картини біля штабу і Ц. Ради".

Справді, на вулицях з'явилися одночасно і патрулі Крайового комітету, і штабу округу. Командування останнього почало вживати заходів для стягнення до Києва додаткових військових частин. Центральна Рада вважала такі дії недопустимими, намагалася усунути меншовика Кириєнка з по-

сади окружного комісара або ж вплинути на нього через міський комітет партії меншовиків. З цього нічого не вийшло.

Ситуація у місті ускладнювалася ще й тим, що в цей час тут відбувався численний Всеросійський загальнокозацький фронтний з'їзд, який висловився за підтримку Тимчасового уряду. Делегація з'їзду 26 жовтня побувала в Малій раді, з якою намагалася встановити контакт.

Зрештою, щоб не розпалювати конфлікт, зробити свою платформу якомога ширшою, а отже і залучити на свій бік чим більше демократичних організацій, УЦР в ніч на 27 жовтня винесла резолюцію про владу в країні. В ній говорилося про необхідність переходу влади "до рук всієї революційної демократії", але ніяк не до Рад робітничих і солдатських депутатів, які "складають тільки частину революційної демократії". В зв'язку з цим робився висновок: "Українська Ц. Р. висловлюється проти повстання у Петрограді і буде енергійно боротись з усякими спробами піддержати бунти на Україні". Додатково було включено до Крайового комітету двох представників козачого з'їзду, двох — міської думи і представника військового округу.

Проте результат виявився не зовсім очікуваним. Більшовики одразу ж після голосування резолюції оголосили про свій вихід з Малої ради*. Штаб округу, незважаючи на резолюцію, відмовився від співробітництва з Крайовим комітетом. Останній, не досягнувши порозуміння з штабом, в ніч на 28 жовтня вирішив винести на засідання Малої ради пропозицію про свій розпуск. Це дивне і малозрозуміле в тих екстремальних умовах рішення аргументувалося небажанням комітету нести відповідальність за можливий розвиток подій. 28 жовтня надзвичайне засідання Малої ради було присвячене обговоренню рішення Крайового комітету і пошукам виходу із становища, яке ще більше загострилося.

Достовірною інформацією про події у Петрограді ніхто у Києві не володів. Надійшла телеграма від непевного джерела, що більшовицький виступ придушено. Київські газети надрукували резолюцію козачого з'їзду, в якій говорилося про те, що з'їзд вирішив боротися з "многовластям" у Києві і всю владу у місті віддати штабові КВО. Однак представник козачого з'їзду у Малій раді не зміг підтвердити ухвалення такої резолюції. Штаб КВО несподівано оточив будинок УЦР панцерниками та виставив навколо нього кулемети. Як по-

*Дещо раніше після рішення Малої ради про скликання українських Установчих зборів з УЦР вийшли кадети.

яснив В. Винниченкові ад'ютант командувача, це було зроблено начебто для захисту Генерального секретаріату від більшовиків, але швидше нагадувало демонстрацію намірів. На вимогу В. Винниченка кулемети прибрали.

27 жовтня відбулося об'єднане засідання Рад робітничих і солдатських депутатів з представниками військових частин, фабзавкомів і профспілок, яке обговорило петроградські події. У тривалій промові лідер київських більшовиків Г. П'ятаков прокоментував резолюцію Центральної Ради про осуд повстання як удар ножем у спину революції. Не будучи глибоко переконаним у можливості перемоги більшовиків у столиці, П'ятаков вдався до залякування: "Якщо Ради будуть роздавлені, якщо Керенський в крові потопить повстання петроградських робітників і солдат, то український народ надовго повинен забути про право на самовизначення".

Засідання ухвалило запропоновану більшовиками резолюцію, в якій висловлювалась підтримка петроградським робітникам і гарнізону, пропонувалося організувати ревком, якому передати всю владу у Києві. Ревком повинен був перебувати під контролем Рад робітничих і солдатських депутатів. У резолюції говорилося про готовність усіляко підтримувати петроградських робітників, але прямо не йшлося про організацію повстання у Києві. Думається, якщо в більшовицьких колах з'явилася ідея про організацію такого повстання, то вона носила загальний характер і не мала конкретного й детального відпрацювання. Швидше за все, більшовики ніякого повстання в Києві не готували, інакше як пояснити виступ на III Всеукраїнському військовому з'їзді 28 жовтня їхнього представника І. Кулика. Він говорив про третій шлях, який повинні обрати українці, а саме: створити свою владу. Вона в Україні, на його думку, повинна перебувати в руках Центральної Ради — вищого революційного органу влади. Єдине, на чому наполягав Кулик, — покінчити з політикою компромісів. 28 жовтня відбулося засідання більшовицького ревкому. На ньому йшлося не про повстання, а про активну оборону від нападу військ Тимчасового уряду. На засіданні констатувався брак зброї, слабкість червоної гвардії, загальна перевага військ штабу, яких налічувалося не менше 10 тис. чоловік.

Інформація, яка надходила до Малої ради з різних кінців міста, свідчила, що більшість військових частин, в тому числі військові школи і козачі частини, проти УЦР виступати не будуть. Але в цей же день — 28 жовтня — до Києва на підтримку штабу КВО з фронту прибула козака дивізія та

бригада чехословаків, що здалося командуванню округом достатнім для перехоплення ініціативи. Однак вступати в прямий конфлікт з Центральною Радою, до якої входили представники загальноросійської демократії, а Генеральний секретаріат якої був водночас вищою урядовою виконавчою владою, командування не наважувалося, і завдало удару по найрадикальніше настроєних елементах — більшовиках. Це був зручний привід для застосування сили.

О шостій вечора 28 жовтня частини штабу КВО оточили Маріїнський палац, де арештували виконком Рад робітничих і солдатських депутатів, а також утворений при них ревком. Члени ревкому — більшовики брати П'ятакови, І. Крейсберг, Я. Гамарник, М. Зарніцин, І. Кулик та інші були арештовані. Від розправи козаків їх врятувало заступництво представників Малої ради. Отже, збройний конфлікт у Києві був спровокований штабом КВО.

З цього моменту і на наступні два дні контроль над ситуацією у місті був втрачений, що і призвело до збройних інцидентів на Печерську, які в радянській літературі зображалися як героїчне збройне повстання робітників і солдат за радянську владу, перемогою якого "підступно скористалася Центральна Рада". Думається, що жовтневі події у Києві вимагають спеціального неупередженого дослідження.

Якщо навіть припустити, що в Києві більшовиками було піднято повстання і воно мало на меті захоплення влади у місті, то не можна не помітити в його ході цілий ряд невідповідностей до тих завдань, які мусили б ставити собі керівники виступу під час його підготовки і проведення. У відповідності з ленінськими поглядами на повстання, боротьба мала бути спрямованою на захоплення ключових комунікаційних пунктів міста: пошти, телеграфу, залізничної станції, державних установ. Повсталі мали діяти за єдиним планом, підлягати єдиному керівництву.

Усього цього в київських подіях ми не спостерігаємо. Вони розвивалися швидше спонтанно, ніж організовано, мали локальний характер, точилися в основному на Печерську, навколо заводу "Арсенал". У неділю 29 жовтня на заводі перебувало 200–250 бійців, з яких робітники складали лише частину, в понеділок їх число виросло до 700 чоловік. Дивує і та мізерна кількість військ, яка була задіяна проти повсталих штабом КВО і його швидка капітуляція.

Для того, щоб розв'язати проблему — чи піднімали більшовики повстання у Києві — необхідно звернутись до матеріалів сьомих загальних зборів УЦР, які відкрилися

29 жовтня і продовжувалися до 2 листопада. Саме в цей час у Києві йшли бої. Відомо, що УЦР негативно поставилась до виступу більшовиків у Петрограді. Отже, вона мала б не менш негативно поставитись до подібних дій київських більшовиків, але нічого схожого в матеріалах загальних зборів ми не зустрічаємо. На вечірньому засіданні 29 жовтня М. Ткаченко, інформуючи про події у місті, говорив про розгром штабом КВО Рад робітничих і солдатських депутатів і оцінив його як контрреволюційний крок. Загальні збори після короткого обговорення ухвалили резолюцію про контрреволюційні виступи штабу округу. На ранковому засіданні 30 жовтня М. Порш проінформував збори про те, що гірська батарея обстрілює Костянтинівську військову школу. "Але більшовики тут ні при чому, — підкреслив він. — Військо було спровоковане до виступу проти штабу розгромом всіх "советов депутатів". 29 жовтня був сформований новий "Совет солдатских депутатів". Далі Порш зачитав ухвалену цією солдатською радою резолюцію, яка визнавала, що "при відсутності зв'язку з центральною владою єдино правомочним органом військових і громадських справ України в цей момент є Центральна Українська Рада".

На тому ж засіданні Центральну Раду як крайовий парламент привітали представники Південно-західної залізничної спілки. На вечірньому засіданні загальних зборів 30 жовтня їх учасників вітав представник поштово-телеграфного з'їзду і зачитав постанову цього з'їзду про те, щоб проголосити Українську демократичну республіку. Аналогічну постанову ухвалив III Всеукраїнський військовий з'їзд. Цікаво, що у резолюціях цього з'їзду теж нічого не говорилося про більшовицьке повстання у Києві, але була сформульована вимога до Центральної Ради та Генерального секретаріату, "щоб вони, опираючись на революційне українське військо, взяли всю повноту влади на всій території України в свої руки".

ПОДІЇ у Києві свідчили про загальну кризу влади, дезорієнтованість суспільства і його політичної верхівки подіями у Петрограді. За сотні років провінція звикла жити за імперативами центру і коли вони несподівано зникли, з'явилася певна розгубленість, анархічні дії.

Найорганізованішою силою в Україні на цей момент була Центральна Рада, до того ж у неї не виявилось серйозного конкурента у боротьбі за владу.

28 жовтня Генеральному секретаріату, який декілька днів перебував у тіні, були передоручені Центральною Радою

функції ліквідованого Крайового комітету з охорони революції. 29 жовтня В. Винниченко інформував сьомі загальні збори УЦР про те, що, зважаючи на політичні події в Росії, Генеральний секретаріат вирішив розширити свої компетенції на справи військові, продовольчі, шляхи сполучення. 30 жовтня загальні збори УЦР заслухали доповідь М. Грушевського про проект конституції України. В доповіді говорилося про Українську республіку, яка повинна стати складовою частиною федеративної Російської держави. Наступного дня загальні збори УЦР вирішили поширити владу Генерального секретаріату на Херсонську, Катеринославську, Харківську, Таврійську (без Криму), Холмську і частково Курську і Воронежську губернії. Тоді ж розпочала роботу узгоджувальна комісія з вироблення умов припинення військових дій у Києві, до складу якої увійшли всі більш-менш впливові політичні сили міста, в тому числі й більшовики. На засіданні комісії було вирішено повернути місто до мирного становища, вивести з Києва викликані штабом війська, розформувати офіцерські, добровольчі загони, реорганізувати і демократизувати штаб КВО. Це рішення повністю спростовує тезу про захоплення влади у місті Центральною Радою. В ньому говорилося: "Повнота влади по охороні міста покладається на Українську Центральну Раду, яка діє разом з органами міського самоврядування і радами с. і р. д."

1 листопада Генеральний секретаріат призначив на посаду командувача КВО підполковника Павленка. Того ж дня припинився страйк робітників Києва. Значна частина червоногвардійців міста перейшла до загонів вільного козацтва. Цікаво, що більшовицький ВРК продовжував існувати ще певний час, але не висловлював на початку листопада до УЦР жодних претензій щодо влади. Того ж дня Л. П'ятаков направив на адресу Ради народних комісарів телеграму, в якій повідомляв: "Дружними зусиллями більшовицьких та українських солдат і озброєних червоногвардійців — штаб змушений здатися".

3 листопада на об'єднаному засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів Києва Центральну Раду було визнано крайовою владою України. Декількома днями раніше це зробила Полтавська Рада робітничих і солдатських депутатів.

Можна сказати, що на початку листопада в Україні не було альтернативної Центральній Раді за авторитетом і політичною вагою сили. Жодна з політичних партій чи організацій, окрім УЦР, не могла і не претендувала на політичну

владу. В цьому слід вбачати дію двох тенденцій. *По-перше*, завдяки політичній діяльності Центральної Ради Київ став перетворюватися в загальноукраїнський політичний центр, чого не було раніше. Навколо Києва і Центральної Ради об'єдналися не лише українські політичні сили, до нього почали тяжіти в силу реально діючих територіальних інтересів і обставин організації російських, єврейських і польських політичних партій та громадських організацій України. Звичайно, тут варто говорити швидше про тенденцію, а не про закінчений процес. Але цю тенденцію не можна було не помітити у виступі М. Рафеса 26 жовтня на засіданні міської думи. Лідер бундівців з приводу подій у Петрограді заявив: "Наше щастя, що ми живемо в Україні, де є Українська Центральна Рада, до голосу якої прислуховується все населення". Подібні думки розділяла більшість революційної демократії, налякана і обурена подіями у Петрограді.

По-друге, падіння Тимчасового уряду пришвидшило державну дезінтеграцію Росії, привело до утворення на її теренах регіональних урядів та проголошення автономних державних утворень. У листопаді Білоруська рада у "Грамоті до білоруського народу" засудила дії більшовиків у Петрограді, підтримала Комітет порятунку батьківщини і революції, створений у Ставці верховного головнокомандувача. Тоді ж "Союз об'єднаних горців Кавказу" створив спочатку уряд Гірської республіки, а у грудні — Тимчасовий Терсько-Дагестанський уряд. 29 листопада в Уфі татарські національні збори проголосили створення Урало-Волзьких штатів. У грудні загальноказахський з'їзд проголосив на території Казахстану (тоді Киргизії) Алаську автономію, обрав партійно-урядовий центр "Алаш-орда". Надзвичайний загальносибірський обласний з'їзд у Томську ухвалив рішення про автономію Сибіру. Цей перелік можна доповнити Кримсько-татарським національним, Військовим Донським, Кубанським крайовим урядами.

Провідна роль у цьому процесі належала Україні. Питання проголошення Української республіки було поставлене на практичний ґрунт на початку листопада. 6 листопада Генеральний секретаріат обговорив проект III Універсалу Центральної Ради. 7 листопада з цією метою зібралася Мала рада. Відкриваючи її засідання, М. Грушевський повів мову про те, що в момент відсутності центральної влади, поширення громадянської війни, щоб зробити Україну базою революції і звідси боронити її здобутки, необхідно вдатись до героїчних засобів. "Після довгих міркувань і сумнівів Генеральний се-

кретаріат прийшов до тої думки, — зазначив він, — що для того, щоби краєва власть стала справжньою фактичною властю, під нею повинна бути міцна підвалина і такою підвалиною може бути тільки проголошення Української Народної Республіки". Слова голови у цьому місці викликали грім оплесків.

Далі М. Грушевський зачитав Універсал, яким проголошувалося створення Української Народної Республіки у федеративному зв'язку з Російською державою. Універсал був гаряче зустрінутий піднесенням залом. Із 47 членів Малої ради, які були на засіданні, поіменно за Універсал висловились 42 (всі українці і євреї), проти не було подано жодного голосу, утрималося п'ять чоловік (меншовики, російські есери та представник польського демократичного централу).

Широке оприлюднення Універсалу відбулося 9 листопада у Києві на площі Б. Хмельницького. Це було справжнє свято. Таким воно залишилося у пам'яті М. Шаповала:

"Незабутній день! Сіре листопадове небо над Києвом бачило, як сунувся хвилями люд, як ішло українське військо й Центральна Рада, як гримів український революційний марш по вулицях старого Києва, як урочисто лунали слова Універсалу з-під пам'ятника Богдану Хмельницькому, як урочисто піднята вгору булава гетьмана ніби салют Українській Республіці! Там, де сотні років мовчали українські уста, тепер лунають двоє нечувано солодких, зворушливих, сльози викликаючих, пісню вирываючих з грудей слів: Українська Республіка! Українська Народна Республіка!".

Проголошення III Універсалу знаменувало відродження української державності у XX ст. В історії Центральної Ради це була помітна віха, якою розпочинався новий етап її діяльності — етап державно-національного будівництва.

Який же тип державного устрою обрали діячі Центральної Ради, проголошуючи відновлення Української держави? У відповідності з їх світоглядними і політичними переконаннями це мала бути демократична держава, сувереном якої виступав народ. Називаючи Україну народною республікою, Центральна Рада, як свідчив М. Ковалевський, бажала цим "підкреслити ідею українського народоправства і демократії". П. Христюк розшифровував цю думку детальніше: "Центральна Рада свідомо ставила собі ціллю збудування дійсної народної державності, в якій політична влада спочивала в руках народу і соціально-економічні відносини були б побудовані так, щоб були забезпечені як духовні, так і матеріальні інтереси працюючих мас".

Перші важливі кроки до цього були зроблені III Універсалом, яким декларувалася програма соціально-економічних

і політичних реформ: націоналізація землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю за виробництвом, поширення місцевого самоврядування, забезпечення свобод слова, друку, віросповідання, зібрань, союзів, страйків, недоторканість особи і її помешкання, скасування смертної кари, проголошення амністії у політичних справах, рівність мов, забезпечення національно-персональної автономії для росіян, євреїв та поляків. Універсалом було призначено вибори до українських Установчих зборів на 27 грудня 1917 р., а днем їх відкриття названо 9 січня 1918 р. Територію України Універсал визначив як "землі, заселені у більшості українцями", тобто ті, на які за декілька днів перед цим було поширено юрисдикцію Генерального секретаріату.

Здається, більшість демократичних принципів знайшла місце у III Універсалі. Отже, нова українська державність мала будуватися на демократичних засадах. Про це говорили і найважливіші закони та постанови, ухвалені Центральною Радою та Генеральним секретаріатом. Як приклад, можна назвати найголовніші. 10 листопада Мала рада затвердила закон про формулу судочинства: "Суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки". Наступного дня — закон про вибори до українських Установчих зборів, які мали відбутися на основі рівного, загального, безпосереднього, таємного без різниці статі голосування, право голосу отримували практично всі громадяни, яким на день виборів виповнювалося 20 років, а позбавлялися його лише кримінальні злочинці і дезертири.

Схиляючись до запровадження місцевого самоврядування, Центральна Рада за основу місцевих державно-адміністративних органів вирішила взяти земські інституції, перейменувавши їх у губернські, повітові та волосні народні ради, а їх виконавчі органи в народні управи (закон від 19 грудня).

Варто уважно прочитати III Універсал, як стає зрозумілим, що УЦР проголосила створення Української Народної Республіки не лише засобом самоорганізації власного народу, формою його захисту від анархії і безладдя, які чимдуж наросли, але й чинником "дружнього великого будівництва нових державних форм, які дарують великій і знеможеній Республіці Росії здоровля, силу й нову будучність". Проголосивши автономію України, Центральна Рада взяла на свої плечі тягар перетворення Росії у федеративну державу.

Центральна Рада сприяла проведенню виборів до Всеросійських установчих зборів. Генеральний секретаріат висту-

пив з ініціативою утворення "федеративного правительства всіх республік і країв, що виникли на території колишньої імперії російської". Центральний уряд Росії, за думкою Генерального секретаріату, мав бути однорідно соціалістичним, сформованим представниками революційної демократії Росії спільно, а не винятково більшовиками.

Центральна Рада оголосила себе прихильником якнайшвидшого завершення світової війни, підписання всіма воюючими країнами мирного договору, який би носив демократичний характер, не містив анексій і контрибуцій, забезпечив би право націй на самовизначення.

Найновіші демократичні підвалини Української Народної Республіки були зафіксовані в проекті Конституції УНР, робота над яким була завершена 10 грудня 1917 р. Знайомлячи громадськість України з основами майбутньої Конституції, М. Грушевський 7 листопада в "Народній волі" писав, що "основні принципи будучого політичного ладу України, як його проектує комісія Центральної Ради, — республіка демократична не на словах тільки, а й на ділі, де не лишається місця ніякому "лічному режимові", де виконавча власть поставлена в докладно означеній рамці".

За конституційним проектом УНР була складовою частиною федеративної Російської республіки, але суверенне право на її території належало українському народові і здійснювалося через Всенародні збори українські (вищий державний законодавчий орган). Ці збори утворювали вищу виконавчу владу (кабінет міністрів). Третьою гілкою влади УНР мав бути генеральний суд, який обирався спільно Всенародними зборами та судами земель України. Територія України оголошувалась неподільною, складалася вона із земель, яким надавалися права самоврядування. Широкі політичні права і свободи отримували громадяни України.

Центральна Рада намагалася звести будову національної держави у відповідності до своєї ідеології. До проголошення УНР її підштовхували події у Петрограді. Навіть прихід до влади більшовиків не похитнув Центральну Раду у вірі в демократичний і федеративний принципи. Далі нам доведеться пересвідчитись, як багато сил і часу вона втратила, намагаючись відтворити демократичну федеративну Росію. Ці спроби виявилися марними. Більше того, УЦР втягнулася у конфлікт з більшовиками. Такою виявилась ціна, яку довелося сплатити на шляху до самостійної, незалежної України.

§ 2. Політична ситуація в Україні наприкінці 1917 р.

ДЕМОКРАТИЧНА платформа забезпечила Центральній Раді масову підтримку українського громадянства. Проголошення III Універсалу було позитивно оцінене пресою української демократії. "Робітнича газета", "Народна воля", "Нова Рада", можливо, з дещо відмінною тональністю вітали створення УНР. "Наше гасло — вся влада на Україні Центральній Раді — переводиться в життя. І сталося це порівнюючи так легко і просто — за кілька день, — що не може не викликати певного зачудування з одного боку і певного страху з другого. В чому полягає "секрет" такого надзвичайного успіху? Одна може бути на це відповідь: в єдності революційної волі української демократії".

Ідея власної державності не могла не об'єднувати українських політиків, а декларування соціально-економічних реформ вселяло надії широким народним масам. В тій чи іншій формі влада Центральної Ради була визнана в усіх губерніях України. На її адресу надходили вітальні телеграми від громадсько-політичних об'єднань, земств, заводських колективів, сільських громад.

Однак і опонентів у нової влади виявилось вдосталь. Київський обласний комітет партії кадетів ухвалив вважати, що III Універсал "як за внутрішнім своїм змістом, так і за джерелом свого походження не може бути визнаний актом державного значення, який має обов'язкову силу". Професор Київського університету Яснопольський видрукував у пресі "Відкритий лист до Ради", в якому ставив під сумнів її право на проголошення Української Народної Республіки. В Київській міській думі гласні кадети виступили з заявою про те, що III Універсал є узурпацією права Всеросійських установчих зборів, замахом на права українських Установчих зборів, випередженням соціальних реформ.

Праві російські політичні сили не пропускали можливості звинуватити Раду у сепаратизмі, спробах розвалити Росію. Стурбованість правих викликали продекларовані в Універсалі соціально-економічні перетворення. "Особливо затривожилися поляки, які були дуже налякані його соціальним змістом, — свідчив Д. Дорошенко, — котрий загрожував не тільки польській земельній власності, але й цілій армії дрібних служащих-поляків, що служили у більших власників за управляючих, економів, або наймали землю в аренду". По-

льські громадські організації звернулися до Генерального секретаріату з публічним протестом, в якому оголошували, що мільйон поляків, які живуть в Україні, не можуть визнати Універсал. Декларацію протесту проти скасування приватної власності на землю оголосили союз земельних власників, товариство цукрозаводчиків та польська земельна рада. З ними солідаризувалися фінансові кола, які поставили Генеральний секретаріат перед фактом припинення фінансування цукрової промисловості.

Це змусило український уряд вдатись до роз'яснень у земельній справі. 16 листопада Генеральний секретаріат оголосив, що "Універсал тільки проголошує загальні підвалини", які повинні ще набрати форму законів, причому "це скасування власності, як і весь земельний лад на Україні, мають підтвердити і остаточно встановити українські Установчі збори".

Пояснення не стільки заспокоїло землевласників, скільки викликало невдоволення біднішого селянства, а за ним і політичних сил, які їх репрезентували. 18 листопада у Києві розпочала роботу III сесія Всеукраїнської Ради селянських депутатів. Загалом, підтримуючи Центральну Раду, вітаючи проголошення III Універсалу, сесія поставила перед УЦР завдання негайно видати "тимчасовий закон про поряdkування земельними комітетами тими землями, лісами і водами, які Універсалом оголошено вже народною власністю і передано в завідування земельних комітетів", а також закон "Про скасування приватної власності на всю землю на території Української Народної Республіки".

Ще гострішими видалися постанови III з'їзду УПСР (21–24 листопада). З'їзд, визнавши утворення УНР як великий національно-політичний здобуток революції, одночасно висловив стурбованість тим, що "національна сторона революції на певному ступені свого розвитку починає загрожувати дальшому успішному розвою класової соціально-економічної боротьби". З'їзд попереджав УЦР, що, ставши на шлях "політики соціального консерватизму", вона "згубить під собою опору трудової класи народу".

Світовий досвід показує, що демократичні форми влади не виникають як безпосередній наслідок соціальних катаклізмів (революцій), а будуються протягом тривалого часу, який потрібен для морально-правового узгодження групових інтересів окремих частин суспільства, формування кількісно значного і політично активного середнього прошарку населення, створення численних громадсько-політичних і дер-

жавних структур, відпрацювання механізмів їх взаємодії. Як правило, демократична реорганізація суспільства відбувається під патронажем сильної авторитетної державної влади шляхом поступового реформування і суспільства, і держави.

Наприкінці 1917 р. в Росії загалом і в Україні зокрема не існувало реальних можливостей для побудови демократичної державності. В цьому і полягала наступна драма Центральної Ради. В. Винниченко присвятив не одну сторінку "Відродження нації" критиці обраної УЦР моделі демократичного державного будівництва. Він вважав, що діячі Центральної Ради "рішуче нічого не міняли в суті тої державності, що була за часів Тимчасового правительства. Ні одної основи її ми не порушили. Ми тільки міняли національну форму її, — замість синє-біло-червоного прапора ми вішали жовто-блакитний". Значно врівноваженіший і аналітично глибший П. Христюк вважав, що "основною помилкою Центральної Ради в той час була її позиція "соціального, міжкласового миру", її віра в те, що намічені цілі вдасться перевести без жорстокої боротьби з буржуазією. Ця позиція і ця віра вели до того, що Центральна Рада, з одного боку, не спішилась з переведенням в життя оголошених реформ, а з другого — переоцінювала вагу обраних на основі п'ятичленної формули органів самоврядування і майбутніх Установчих зборів і недооцінювала в той же самий час ваги і значення в революції класових органів працюючих мас — Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів"...

В. Винниченко і П. Христюк заднім числом шкодували, що Центральна Рада не пішла шляхом крайньої радикалізації політичної ситуації. Їх бідкання зрозуміле, можливо, що в такому випадку Центральній Раді і вдалося б втримати владу у своїх руках, але певно, що тоді ми б мали справу з політичною силою іншого ґатунку. Як відомо, роль цієї крайньої сили в історії революції належала більшовикам. Незважаючи на те, що і Центральна Рада, і більшовики виступали опонентами Тимчасового уряду, вони ніколи остаточно і повністю не солідаризувалися.

Вихід більшовиків з Малої ради, як і осуд УЦР повстання у Петрограді, говорили про різне політичне спрямування цих сил. 5 листопада 1917 р. "Робітнича газета" намагалася зафіксувати розбіжності між більшовиками і українською революційною демократією:

"...і тоді, коли ми йшли, здавалося, одною лавою проти наших спільних ворогів, ми ніколи не зливалися. Ми стояли за Українську демократичну республіку і федерацію (союз)

з іншими країнами Росії. Вони були цілковито проти сего нашого домагання... Вони і досі, коли не одверто ворожі, то зовсім байдужі до життєвих національно-культурних і політичних потреб нашого пролетаріату.

Наші різниці були завше великі.

Але тепер ці політичні різниці виступили яскраво. Вони стають на порядок денний політичної боротьби на Україні".

Національно-визвольні рухи, в тому числі і український, підтримувалися більшовиками лише як супутня сила боротьби з Тимчасовим урядом. Після приходу більшовицької партії до влади ці рухи розглядалися винятково як буржуазно-націоналістична контрреволюція. Незважаючи на марксистсько-ленінську риторiku про те, що більшовицька партія визнає право на самовизначення, очевидно, що національно-визвольний рух і більшовики користувалися різними методологіями. Перший бачив підвалиною своєї ідеології націю, підпорядковану єдності політичної волі, спрямовану на створення суверенної національної держави. Другі визнавали лише класові принципи, вважали націю історичним анахронізмом, протиставляли принципу національної суверенності принцип інтернаціональної класової єдності.

Більшовики прийшли до влади у Петрограді на хвилі зростаючої радикалізації суспільства. Незміцнілі демократичні державні інститути післяроманівської Росії виявилися неспроможними справитися з гігантським обсягом невирішених загальнодемократичних проблем, які викликали ще Лютневу революцію. Відтягування їх рішення призвело до падіння Тимчасового уряду. Протягом 1917 р. у Росії зростали і міцніли соціалістичні, антибуржуазні настрої, вони вміло поєднувалися більшовиками з комуністичною доктриною і були використані при захопленні влади. Популізм перших ленінських декретів (про землю, про мир, про робітничий контроль) очевидний. Гра на соціальних інстинктах солдат, робітників, селян сприяла повній ліквідації старої соціальної системи. Селяни отримали право безкарно привласнювати чуже майно і землю, солдати звільнялись від необхідності дотримуватися військового обов'язку, робітникам пропонували замість продуктивної праці зводити рахунки з роботодавцями. Революція після жовтня 1917 р. набула форми апокаліпсису, коли деструктивні сили взяли гору над конструктивними. На цю особливість російської революції звернув увагу М. Бердяєв. Він писав, що "найбільший парадокс у долі Росії і російської революції полягає в тому, що ліберальні ідеї, ідеї права, як і ідеї соціального реформізму, виявилися в Росії утопічними. Більшовизм же виявився найменш уто-

пінним і найреалістичнішим, найвідповіднішим тій ситуації, як вона склалася в Росії у 1917 році, і найвірнішим деяким споконвічним російським традиціям і російським методам управління і володарювання насиллям".

З вищенаведеного неважко прийти до висновку, що конфлікт між Центральною Радою і більшовиками був неминучий. Це пізніше визнавали представники обох сторін. Проте розвиток цього конфлікту був складним і тривалим. Найважливіші його події відбувалися в Києві, Петрограді, Харкові, Південно-Західному та Румунському фронтах, Бресті. Простежимо за ними.

ЗОСЕРЕДЖЕННЯ влади в руках Центральної Ради, звичайно, не входило до більшовицьких планів. Але об'єктивно ситуація склалася так, що вступити у безпосередній конфлікт з Центральною Радою більшовики не могли. Більшовизація Рад в Україні восени 1917 р., безумовно, мала місце, але опоненти більшовиків у радах — російські есери і меншовики — ще остаточно не здали своїх позицій і, як відомо, негативно поставилися до заколоту у Петрограді. Отже, щоб не мати в Україні проти себе суцільний фронт української та російської демократії, більшовикам було не вигідно і небезпечно загострювати вкрай стосунки з УЦР. До того ж, вони потрапили в глухий кут марксистської ортодоксії, яка визнавала і право нації на самовизначення, і непримиренність класової боротьби всередині нації. Отже, теорія вимагала від більшовиків одночасно і підтримувати УЦР як лідера національно-визвольного руху, і вести з нею боротьбу як не з пролетарською організацією. Ця обставина, як згадувала Є. Бош, поділила Київський комітет більшовиків на дві частини: "ухил "більшості" комітету в бік "обережної політики" у ставленні до дрібної буржуазії, боязнь відштовхнути її своїми "необережними" виступами схилили членів комітету до тимчасового визнання Центральної Ради державною владою і до порозуміння з нею".

Підтвердження думки про те, що більшовики не почувалися на силі вступити у конфлікт з Центральною Радою, знаходимо в спогадах В. Затонського, а також в окремих документах. 3 листопада "Вестник областного и киевского Советов Рабочих и Солдатских Депутатов" надрукував звернення до солдат, в якому повідомляв: у зв'язку з тим, що на Київ ідуть ударні контрреволюційні батальйони, у місті створено спільний штаб, до якого увійшли представники ЦР, більшовицького *Військово-революційного комітету (ВРК)*

та Рад робітничих і солдатських депутатів. Звернення закликала всіх солдат беззастережно виконувати накази за підписами голови ВРК Л. П'ятакова та призначеного Генеральним секретаріатом командувача КВО полковника Павленка. Того ж дня на об'єднаному засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів більшовики виступили з ініціативою визнати крайовою владою в Україні Центральну Раду. Правда, при цьому робилось декілька застережень, а саме: органами влади на місцях повинні бути Ради робітничих і селянських депутатів, а саму УЦР необхідно реорганізувати на Всеукраїнському з'їзді Рад у Центральну Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів.

/ Сам факт визнання більшовиками влади УЦР мав, безумовно, позитивне значення для останньої. Вона, в свою чергу, не збиралася спеціально загострювати взаємини з більшовиками. На те вказувала постанова Генерального секретаріату від 4 листопада, в якій було ухвалено вдаватися лише до "заходів ідейної боротьби з большевизмом для безкровного поладження справи і тільки на випадок збройного виступу ужити сили". Більшовицька ідея переобрання Центральної Ради на з'їзді Рад і зосередження влади на місцях у їх руках викликала заперечення української революційної демократії. У резолюції ЦК УСДРП "Про завдання партії в сучасну хвилю", опублікованій "Робітничою газетою" 5 листопада, ця ідея була названа зайвою і шкідливою, такою, що могла дезорганізувати нову революційну владу в Україні. Зокрема, в резолюції відзначалося, що "заміна органів місцевого самоврядування радами робітничих і солдатських депутатів, при тій умові, що робітництво по містах нашого краю є незначною, слабо організованою частиною населення, а солдати являються зайшлим елементом, ся заміна ні в якому разі не може повести до утворення міцної авторитетної серед людної власті, а викличе величезний розкіл в рядах демократії". ЦК УСДРП закликав всі партійні організації, всю демократію України до енергійної підтримки УЦР та Генерального секретаріату. Сама Центральна Рада відповіла більшовикам проголошенням III Універсалу.

Проголошення Української Народної Республіки призвело київських більшовиків до повної розгубленості. У їх арсеналі не виявилось акції, адекватної Універсалу. Невеличка передова стаття в "Пролетарской мысли" 10 листопада "Досить дипломатії", в якій робилася спроба зобразити Універсал "звичайною буржуазною демократичною

декламацією" і тільки, лише підкреслювала шоковий стан більшовиків*. Щоправда, була спроба силового тиску на УЦР з боку більшовицького ВРК. 8 листопада він оголосив "наказ № 1", яким вимагав від усіх військових частин Києва провести перевибори командного складу, а протоколи перевиборів подати на затвердження у ВРК. Окрім того, наказувалося подати до ВРК списки особового складу частин, відомості про зброю, транспорт, інше майно. Та спроба продемонструвати свій вплив на частини міського гарнізону мала жалюгідні наслідки. Наказ виконали лише третій авіапарк та дві дружини ополченців. Виконком Ради солдатських депутатів одразу ж відмежувався від цієї акції, оголосивши через пресу, що "ВРК є організацією односторонньою більшовицькою, всією Радою солдатських депутатів КВО не визнаною", а накази по гарнізону може видавати лише призначений УЦР командуючий округом.

13 листопада у Києві завершилися перевибори виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів, після чого був створений об'єднаний виконком обох Рад. Домагаючись створення об'єднаного виконкому, більшовики сподівалися у такий спосіб встановити контроль не лише за Радою робітничих депутатів, де вже мали абсолютну більшість, а й за Радою солдатських депутатів. Проте з цього нічого не вийшло. Незважаючи на те, що вони отримали у виконкомі 23 місця, перед блоком есерів, соціал-демократів, російських есерів та меншовиків більшовики опинились у меншості. Головою президії об'єднаного виконкому був обраний український есер Н. Григоріїв, який очолював і Раду солдатських депутатів.

Чергова спроба більшовиків підштовхнути об'єднаний виконком до перебрання влади у Києві була не просто відхилена, а й супроводжена рішенням об'єднаного виконкому про підтримку Центральної Ради та організації міської влади за коаліційним принципом з представників рад, УЦР, міської думи. 18 листопада на загальних зборах Рад робітничих і солдатських депутатів було поставлене питання про остаточне з'ясування політичної позиції рад. Спроба більшовиків оголосити збори неправочинними була більшістю відхилена. 238 депутатів висловилися за резолюцію, в якій зазначалося, що загальноросійська влада повинна бути складена з представників соціалістичних партій "від більшовиків до народних соціалістів включно" і представників крайових урядів,

* Є. Бош пізніше визнала у своїх спогадах, що з проголошенням III Універсалу, "в Київському комітеті склалася повна розгубленість".

що влада в УНР до скликання українських Установчих зборів повинна належати Центральній Раді і Генеральному секретаріатові. 21 листопада на черговому засіданні об'єднаного виконкому було ухвалено делегувати до Центральної Ради власних представників (Чижевський, Григоріїв, Любченко, Пискун), ліквідувати ВРК, а замість нього утворити Комітет охорони революції з представників рад, Центральної Ради, міської думи та профспілок.

В інших містах України і навіть найбільших промислових центрах більшовикам теж не вдалося протиставити ради вищій владі УНР. У Харкові в перші дні після повстання у Петрограді Рада робітничих і солдатських депутатів висловила за створення загальноросійського уряду революційної демократії (від народних соціалістів до більшовиків), а пізніше підтримала III Універсал. Як відзначив більшовицький історіограф 20-х років М. Попов, більшовики при цьому зайняли позицію стриманого нейтралітету. Позитивне ставлення до УЦР у Харкові виявила не лише Рада робітничих і солдатських депутатів. 14 листопада на спільному засіданні представників головних залізничних комітетів та Залізничної ради Харківського вузла Центральна Рада була визнана до часу скликання Установчих зборів найвищим органом влади в УНР. Засідання висловилося за всіляку підтримку уряду УНР, визнало "єдиним правомічним представником влади на залізницях України — генерального секретаря шляхів".

У Миколаєві пленум Ради робітничих і солдатських депутатів 14 листопада визнав однорідність своєї позиції з позицією Центральної Ради і 85 голосами (проти 60, які підтримували більшовицьку резолюцію) ухвалив увійти з УЦР у діловий зв'язок з економічних питань і визнати її вищою владою краю. Юзівська районна конференція рад висловила за створення однорідного соціалістичного уряду.

На Херсонському губернському з'їзді рад більшовицька резолюція була відхилена. Житомирська, Полтавська та Катеринославська ради демонстрували доброзичливе ставлення до Центральної Ради. Загалом більшовицькі організації в Україні налічували 70 тис. членів. Це була помітна політична сила, проте її вплив на політичне життя України не йшов ні в яке порівняння з впливом, який мала ця партія в центральнопромисловому районі Росії, особливо в Петрограді та Москві. Про реальність більшовицьких позицій в Україні в листопаді говорили результати виборів до Всеросійських

установчих зборів. Більшовики отримали в Україні лише 10 відсотків голосів, тоді як за українські партії проголосувало 75 відсотків виборців.

Отже, до половини листопада 1917 р. вищою владою в Україні практично повсюдно було визнано Центральну Раду та Генеральний секретаріат. Спроби місцевих більшовицьких організацій власними силами без допомоги центру перебрати владу до своїх рук через Ради робітничих і солдатських депутатів виявилися невдалими. Революційний радикалізм більшовиків в Україні ще не знаходив такої підтримки суспільства, як у центральній Росії.

БІЛЬШОВИЦЬКЕ керівне ядро у Петрограді на перших порах не звертало на Україну жодної уваги. Проголосивши 2 листопада "Декларацію прав народів Росії", в якій йшлося про суверенність народів, їх право на вільне самовизначення аж до утворення самостійних держав, Рада народних комісарів (РНК) не виявила ні найменшої реакції на проголошення УНР. В обставинах, що склалися довкола Петрограда на початку листопада, Леніну було не до України. Головна і реальна небезпека його владі на той час знаходилася в діючій армії. Ленін був переконаний, що для збереження влади куди важливіше встановити контроль над армією, ніж виграти вибори до Установчих зборів. Протягом 1917 р. більшовики майже розклали російську армію, але не настільки, щоб її можна було повністю скинути з політичних рахунків. У перші дні за подіями у Петрограді армія негативно поставилася до урядового перевороту, як і до спроби Керенського руками армії задушити більшовицький виступ. На армійських з'їздах виголошувалися резолюції на користь створення однорідного соціалістичного уряду, припинення громадянської війни. В резолюції армійського комітету 6-ї армії говорилося: "Ні одного солдата — Керенському, ні одного солдата — більшовикам!" Проти участі частин армії в міжусобиці висловився армійський комітет Особливої армії. До середини листопада 1917 р. на підтримку більшовиків, і то з рядом умов, висловилися лише 3 з 15 російських армій. На початку листопада у Ставку до Могилева прибули члени ЦК партії соціалістів-революціонерів на чолі з В. Черновим, представники Вікжеля, "Комітету порятунку батьківщини і революції". Загальноармійський комітет при Ставці висловився за утворення однорідного соціалістичного уряду за умови обов'язкового скликання Установчих зборів. В. Чернов розглядався як ймовірний голова нового уряду.

Отже, кожен день збереження старої армії, її генералітету, безсумнівно, ворожого до більшовиків, міг стати останнім в історії їх перебування біля влади. Тож після захоплення влади в Петрограді і Москві черговий удар партія більшовиків спрямувала проти армії.

План оволодіння армією полягав у компрометації Ставки в очах солдат і наступному захопленні її до своїх рук. Це досить складне завдання, з огляду на мільйони вояків, якими керувала Ставка, її військово-технічні, оперативні можливості, вдалося здійснити завдяки використанню гасел боротьби за мир. Можна сказати, що більшовики водночас як цинічно, так і блискуче скористалися об'єктивною неможливістю Росії далі вести війну. Про необхідність завершення війни у 1917 р. говорили всі політичні сили Росії, але ніхто не знав, як її завершити цивілізовано, дотримуючись зобов'язань, взятих перед союзниками. Війна привела країну до краю безодні. "Навіть коли розум говорив, що з фронтом вже покінчено, почуття чекало чуда, і ніхто не міг і не хотів взяти на свої плечі величезну історичну відповідальність — дати поштовх його падінню — можливо останній" — розмірковував генерал А. Денікін.

Більшовиків нічого не стримувало від такого поштовху. Всю війну вони пропагували гасла поразки російського уряду. Їх не цікавила ціна поразки, оскільки вона відкривала перспективи для революції.

8 листопада Раднарком телеграфом наказав верховному головнокомандувачу генералу М. Духоніну негайно розпочати з ворожою стороною переговори про перемир'я. М. Духонін, проконсультувавшись з представниками союзників, відмовився виконувати подібний наказ, мотивуючи своє рішення тим, що "безпосередні переговори з державами для нас (тобто для Ставки) неможливі. Тим менш можливі вони для мене від вашого імені. Тільки центральна урядова влада, яку підтримує армія і країна, зможе мати достатню вагу і значення для ворога, щоб надати цим переговорам потрібну авторитетність для досягнення результатів. Я також вважаю, що найшвидше заключення загального миру в інтересах Росії."

Ленін був готовий до такої відповіді, бо негайно 9 листопада звільнив Духоніна з посади верховного головнокомандувача, а на його місце призначив прапорщика М. Криленка. Духонін відмовився здати повноваження, але цим опір Ставки більшовикам практично вичерпався. Ставка зайняла вибіжувальну позицію.

"В широких колах не лише чисто обивательських, але й зрілих політично панувало переконання, що новий режим — це тільки злякисний налив на тілі революції, який дуже швидко прорве, і в такий спосіб нарешті оздоровить німеччин, отруєний організм країни" (генерал А. Денікін).

Тим часом більшовики стрімко діяли. 9 листопада по радіо і телеграфу з Петрограда у армію пішло звернення Раднаркому про те, що контрреволюційні генерали хочуть стати на заваді справі миру. Полковим і дивізійним комітетам було дане право безпосередньо вести переговори з ворогом про перемир'я на своїх ділянках фронту. Братання почало ширитись по діючій армії, особливого розмаху воно набрало на Північному та Західному фронтах. Ленінському удару не бракувало точності. "З моменту надання цього права полкам і дивізіям, — писав М. Криленко про звернення Леніна до солдат і моряків, — і наказу розправлятися з всіляким, хто посміє чинити перепони переговорам, справу революції в армії було виграно, а справу контрреволюції безнадійно програно".

Генерал Духонін сподівався, що німці відмовляться вести переговори з Радою народних комісарів, але помилився: 13 листопада німці згодилися на переговори, які почалися у Брест-Литовському 20 листопада, на той час Ставка вже потрапила до рук Криленка.

Боротьба за мир у тій формі, яку надав їй Ленін, була, насамперед, добре продуманим засобом боротьби за владу. Ленін зберіг її у своїх руках. Але варто задуматись над ціною, яку довелося оплатити за це країні. Повалення Тимчасового уряду, розвал старої армії, вихід із світової війни шляхом сепаратних переговорів остаточно підірвали правопорядок, соціальні підвалини, на яких трималася країна. Почалася бурхлива ланцюгова руїнницька реакція у всіх сферах державного, політичного, економічного і соціального життя. Одночасно вона була посилена червоногвардійською атакою на капітал та селянським антипоміщицьким рухом. За лічені місяці Росія перетворилася у країну маргіналів, людей, позбавлених соціального статусу, непереобтяжених відповідальністю перед законом і моральною нормою. Саме такими стали мільйони безробітних і демобілізованих. Старий державний апарат був розбитий дощенту. Після розгону більшовиками Установчих зборів суспільство втратило можливість мирним демократичним шляхом впливати на владу. На декілька років основною формою політичного діалогу в країні стала збройна боротьба. Недовойована світова війна пере-

творилася в значно жакливішу — громадянську. Це була ціна, яку довелося сплатити сповна за встромлені у землю багнети у листопаді 1917 р.

Центральна Рада, як і більшість російської революційної демократії, засуджувала деструктивну руїницьку політику більшовиків. УЦР добре розуміла необхідність припинення війни, але намагалася зробити це правовими методами. В ІІІ Універсалі говорилося про потребу "примусити спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори". Універсал свідчив, що діячі Центральної Ради і більшовики по-різному бачать механізм завершення війни. В Універсалі наголошувалося: до підписання "миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу". Генеральний секретаріат і Центральна Рада не лише не шукали приводів для конфронтації з армійським командуванням, але й прагнули порозуміння та взаємодії. Оголошуючи про свій вступ на посаду Генерального комісара військових справ України, С. Петлюра підкреслив, що, беручи на себе вищу військову владу в Україні, він не вважає "можливим торкатись розпоряджень, які відносяться до компетенції головнокомандуючих фронтами, де вся повнота влади повинна належати головнокомандуючим сими фронтами".

Досить швидко між Ставкою верховного головнокомандувача і ставками Південно-Західного та Румунського фронтів і Генеральним секретаріатом налагодився телеграфний зв'язок, відбувався обмін інформацією. 6 листопада командувач Південно-Західним фронтом генерал Володченко та фронтовий комісар Йорданський визнали Центральну Раду і Генеральний секретаріат вищою владою в Україні. 12 листопада генерал Духонін підписав у Ставці з представниками Генерального секретаріату О. Лотоцьким та Д. Дорошенком угоду, про те, що українізовані частини з усього театру військових дій будуть зосереджені на Південно-Західному та Румунському фронтах. Призначення командувачів військами Київського та Одеського військових округів буде робитися Ставкою за узгодженням з Генеральним секретаріатом. Таке узгодження передбачалося і при призначенні на посади вищого командного складу українізованих частин.

Українська влада була визнана і армійською демократією. Вітальні телеграми з приводу проголошення УНР надходили від особового складу багатьох військових частин. 18 листопада розпочав свою роботу з'їзд Південно-Західного фронту.

В першій його резолюції відзначалося, що "виконавчий комітет Південно-Західного фронту передає політичну власть на фронті надзвичайному фронтовому з'їздові, а з'їзд передає президії в тісному контакті з Українською фронтовою радою". Окрім того, з'їзд ухвалив "без обговорення вітати Центральну Раду з нагоди оголошення Української Народної Республіки".

Центральна Рада і Генеральний секретаріат прагнули стабілізувати ситуацію в країні і не допустити поширення анархії в армії. 9 листопада після того, як у Києві стало відомо про заклик Леніна до солдат та звільнення Духоніна, Генеральний секретаріат ухвалив постанову про необхідність завершення війни і порядок підписання мирного договору. Цим рішенням, по суті, вперше після резолюції про засудження повстання у Петрограді українське керівництво вступило в ідейну боротьбу з Раднаркомом. Повторюючи і деталізуючи думки III Універсалу, постанова Генерального секретаріату різко негативно відреагувала на ленінський заклик до солдат самочинно оголошувати перемир'я: "...сей заклик, віддаляючи мир, дезорганізовує армію, котра, як і вся людність держави, хоче негайного миру, і, оголяючи фронт, одкриває широкий доступ ворогові в Росію".

Головна частина постанови Генерального секретаріату була присвячена центральному російському уряду, уповноваженому і визнаному всіма або більшою частиною народів Росії. Генеральний секретаріат заявив, що не вважає за такий Раднарком. На думку Генерального секретаріату, російський уряд повинен бути однорідно-соціалістичним і федеративним, утвореним "спільними силами правительств України, Дону, Кавказу, Кубані та інших областей разом з центральними органами Всеросійської революційної демократії". Генеральний секретаріат висловився за необхідність почати переговори з зазначеними урядами про створення загально-російського державного центру. 10 листопада голова Генерального секретаріату В. Винниченко зробив доповідь з проблем миру і центрального уряду Росії на Малій раді. Він підкреслив, що оскільки попередні способи формування центрального уряду не мали позитивних наслідків, то Генеральний секретаріат вважає за необхідне активізувати цей процес: "щоб з'єднати уряд в одне ціле, треба єднати його не з центру, що розвалюється, а з тих окраїн, що ще здорові". Мала рада підтримала В. Винниченка.

17 листопада Генеральний секретаріат знову повернувся до питання про утворення однорідно-соціалістичного цен-

трального уряду на федеративній основі і визнав за необхідне взяти ініціативу у цій справі до своїх рук, почати переговори з регіональними урядами та представниками демократії, починаючи з більшовиків. 21 листопада Мала рада вирішила негайно приступити до справи перемир'я, направити на Румунський і Південно-Західний фронти представників Генерального секретаріату і одночасно поінформувати про це уряди союзних держав та уряди, що утворилися на території Росії. Постанова Малої ради наголошувала на тому, "що від імені всієї Росії справу миру може вести лише центральний соціалістичний орган федеральної влади", який створити поки що не вдалося.

23 листопада Генеральний секретаріат ухвалив об'єднати Румунський та Південно-Західний фронти в один Український і в черговий раз звернувся до Раднаркому та інших крайових урядів з пропозицією "приступити до утворення центрального російського правительства". І знову ці заклики позитивного резонансу не мали і, певно, об'єктивно не могли мати. П. Христюк назвав спроби Центральної Ради до створення центрального уряду "мрійницьким проектом — об'єднати те, що по самій своїй суті в той час не надавалося до об'єднання, не маючи щирих прихильників ні з права, ні з ліва". Ще нищівніший критиці піддав позицію Центральної Ради в своїй "Історії України 1917–1923 рр." Д. Дорошенко. Він писав, що почин створення федеративного уряду був для України непосильним і непотрібним завданням:

"Логіка подій казала, що Україні треба було зовсім відділитись від Росії, стати самостійною, незалежною державою; вона мусила визнати уряд Народних Комісарів, як уряд Росії, на умові обопільного визнання ... і дати всеросійським справам спокій. Україна мала перед собою такі колосальні завдання внутрішньої організації, що ганятись за створенням всеросійської федерації, наражаючи себе на ворогування вже існуючого фактично нового російського уряду — це було нездійсненне в тодішніх умовах завдання".

Можна згодитись з критикою обох істориків і водночас очевидців та учасників тих подій, але не можна не визнати, що Центральна Рада наприкінці 1917 р. діяла у відповідності до своєї політичної природи, в основі якої лежали ідеї демократії, автономії та федералізму. М. Грушевський у "Народній волі" у листопаді 1917 р. закликав рятувати російську федерацію:

"... Висловивши в своїм Універсалі тверду волю силами Української республіки рятувати цілісність і єдність Федеративної Росії, ми мусимо негайно вжити всіх заходів до

того, щоб виявити волю в ділі... Федеративна Росія для нас цінна і потрібна, і ми мусимо її порятувати всіма силами".

Як тільки Центральна Рада від декларування своїх принципів перейшла до спроб втілити їх у життя, це зустріло протидію більшовицького Петрограда.

ПІСЛЯ оволодіння Ставкою верховного головнокомандувача більшовики побачили в Центральній Раді одного з реальних суперників у боротьбі за владу. Проти неї була спрямована ціла серія політичних ударів. Насамперед, розгорнулася пропагандистська кампанія з дискредитації Ради. Йшлося про те, щоб довести масам контрреволюційність і буржуазний націоналізм української влади. 23 листопада Раднарком опублікував звернення до населення, в якому повідомляв про контрреволюційне повстання генералів Каледіна, Дутова, Корнілова та Караулова і про допомогу, яку надає цим генералам Українська Центральна Рада. Ще більшу розкладницьку роль відіграла низова більшовицька агітаційна робота серед населення і солдат. В. Затонський згадував, що вести таку роботу було нескладно:

"... Програма наша тоді була дуже проста: — "Геть війну! Йди додому! негайно забирай землю!". Центральна Рада якраз із землею тягнула. Тут позиції були безумовно виграшні... Так ми проводили роботу цілих два місяці. На селян наша агітація також почала впливати. Маса нетерпляче чекала, коли вже можна буде взяти землю".

В останній декаді листопада більшовики знову почали енергійно експлуатувати ідею скликання Всеукраїнського з'їзду Рад для переобрання Центральної Ради. Сигналом до цього стали телеграфні переговори С. Бакинського, члена київського комітету більшовиків, з Й. Сталіним. 24 листопада Сталін дав інтерв'ю петроградській газеті "Известия ВЦИК", яке було присвячене Україні. Сталін висунув вимогу проведення в Україні референдуму з питання самовизначення. РНК буде рахуватися лише з урядом, створеним на підставі результатів референдуму, підкреслив нарком національних справ Росії і тут же оголосив, що влада в Україні повинна належати Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Ради разом з УЦР, а якщо вона відмовиться, то і без неї, повинні скликати Всеукраїнський з'їзд Рад для вирішення питання про владу і стосунки з Росією. Тільки таким шляхом, вважав Сталін, можна виявити волю мас, а без цього Раднарком відмовлявся визнати владу УЦР законною. Того ж дня Харківська Рада робітничих і солдат-

ських депутатів переобрала свій виконком і ухвалила резолюцію, в якій оголосила, що "теперішня Центральна Рада не заслуговує довіри робітничих і селянських мас", і вимагала скликання Всеукраїнського з'їзду Рад. Естафету підхопили в Києві. Виконком Київської обласної Ради робітничих і солдатських депутатів, який перебував під контролем більшовиків, оголосив про скликання Всеукраїнського з'їзду Рад 3 грудня.

Для тиску на Центральну Раду Петроград активно використовував фінансові канали. Він припинив надходження в Україну готівки, в результаті десятки, тисячі робітників, службовців не могли одержати платню, в суспільстві почало рости напруження. Центральна Рада стала перед проблемою випуску власної валюти. Коли ж М. Порш звернувся до Г. П'ятакова, який на той час вже посів місце комісара Держбанку у Петрограді, з вимогою про 90 млн карбованців для покриття заборгованості залізничникам, той відповів, що постачання України грошима відбудеться лише в тому випадку, коли вона визнає владу рад на місцях і допустить представника рад як комісара у Київську контору Держбанку.

Н. Криленко чинив усілякі перепони утворенню Українського фронту, гальмував передислокацію в Україну українізованих частин, що перебували поза її межами. 27 листопада в Могилеві при Ставці більшовики створили революційний польовий штаб для боротьби з військами Каледіна, Дутова і Центральної Ради, яких оголосили контрреволюційними.

Київський ВРК, незважаючи на рішення Ради робітничих депутатів про його ліквідацію, продовжував діяти, спираючись на більшовицьки настроєні частини міського гарнізону і підготував збройний виступ. План цього виступу ВРК виніс 29 листопада на обговорення міського комітету більшовиків. За спогадами члена ВРК прапорщика Пуке, передбачалося о шостій годині ранку 30 листопада оголосити Центральній Раді ультиматум з вимогами:

1. Припинити ворожі дії стосовно рад і ВРК;
2. Центральна Рада тимчасово до Всеукраїнського з'їзду Рад залишається вищою крайовою владою, але влада у Києві негайно переходить до Ради робітничих і солдатських депутатів та ВРК;
3. Центральна Рада зобов'язується роззброїти ворожі до рад війська, вивести їх з міста, залишивши лише караули біля будинку УЦР і казарм;

4. У разі неотримання відповіді на ці вимоги протягом однієї години, тобто до 7 години ранку, ВРК приступає до військових дій проти Центральної Ради.

Обговорення плану і ультиматуму розділило більшовицький комітет на дві приблизно рівні частини. Суперечки затяглися до глибокої ночі. "При голосуванні, прибічники негайного повстання отримали одним-двома голосами більше, — згадував Пуке. — Ті, що заперечували, ще раз намагалися переконати присутніх у правильності своєї позиції, тоді представники ВРК оголосили, що тепер вже пізно відмінити ухвалене рішення, і ревком буде діяти". Проте діяти ВРК не довелося. Поки йшли суперечки у більшовицькому комітеті, Генеральний секретаріат, довідавшись про плани більшовиків, дав наказ своїм військам роззброїти більшовицькі частини. Після роззброєння особовий склад 3-го та 5-го авіапарків, арсеналу, понтонного та телеграфного батальйонів, батальйону важкої артилерії особливого призначення, ще кількох частин був розміщений у залізничних ешелонах і відправлений до Росії, на декілька годин був заарештований Л. П'ятаков. Решта більшовицького комітету, незважаючи на те, що Генеральний секретаріат володів матеріалами про підготовку більшовиками виступу, не лише залишалася на свободі, а й розгорнула шалену агітацію проти Центральної Ради, зображаючи події ночі не як придушення спроби антидержавного заколоту, а як насилля над революційними робітниками і солдатами. В резолюції виконкому Ради робітничих депутатів, яка перебувала під контролем більшовиків, було оголошено, що "подібні дії провокують громадянську війну, що кров, яка може пролитися, всією вагою впаде на голову політиканів з Генерального секретаріату".

30 листопада загальні збори Київської об'єднаної Ради робітничих і солдатських депутатів 302 голосами "за", 250 — "проти" ухвалили запропоновану більшовиками резолюцію з вимогою переобрати УЦР на Всеукраїнському з'їзді Рад. 2 грудня аналогічну резолюцію ухвалила Харківська Рада робітничих депутатів. В Одесі 1 грудня червона гвардія спровокувала конфлікт з гайдамаками. Лише завдяки тому, що в нього втрутилися моряки з броненосця "Синоп" сутичку вдалося зупинити.

3 грудня в Києві відкрився з'їзд більшовицьких організацій України. 54 делегати з 7 губерній репрезентували 18 тис. членів партії. Це була остання репетиція перед відкриттям наступного дня Всеукраїнського з'їзду Рад. Центральними питаннями, які мав обговорити більшовицький з'їзд, були

про ставлення до Центральної Ради та про центральну владу в Україні. В резолюції "Про Центральну Раду", винесеній по доповіді В. Затонського*, вищий орган влади України зображався однозначно негативно, після чого була зроблена заява про те, що "розвінчуючи реакційну шовіністичну політику Ц. Ради, яка затьмарює класову свідомість пролетаріату, партія всіма засобами буде боротись проти нинішнього складу Ц. Ради і буде прагнути на Україні, як і по всій Росії, створити дійсну революційну владу Рад...".

Така могутня і різнопланова підготовка, проведена більшовиками по всій Україні, не залишала сумніву в тому, що сценарій, незважаючи на прикру невдачу у Києві зі збройним виступом, мав добру режисуру. Все йшло до того, щоб вбити останній цвях в труну почилиї Центральної Ради. Цвях був приготовлений. 3 грудня до Києва з Петрограда надійшов ультиматум РНК до УЦР.

Це був класичний зразок революційної демагогії, яким створювався черговий прецедент до розпалювання конфлікту. Власне, цей документ вартий того, щоб на ньому детальніше зупинити увагу.

Так в чому ж звинувачувалася Центральна Рада? По-перше, в тому, що "вона веде двозначну буржуазну політику". Далі ця туманна думка розшифровувалася як небажання Ради скликати Всеукраїнський з'їзд Рад і виставлялася головною причиною, яка не дозволяла РНК визнати УЦР за повноважного представника трудящих мас України. Звинувачення було явно надумане, адже зазначений з'їзд 4 грудня мав відкритися у Києві, і у Петрограді про це не могли не знати. Але не з'ясування об'єктивних обставин конфлікту було завданням ультиматуму. В документі йшлося про "кроки" Ради, які знищили всяку можливість угоди. Як такий, найперше виставлялася дезорганізація фронту, начебто здійснена наказами Генерального секретаріату про передислокацію українізованих частин з-поза меж України на її територію. Розмежування між фронтами, говорилося в ультиматумі, могло бути здійснене "лише шляхом організованої угоди урядів обох республік".

Вище нам вже довелося говорити про те, що ніхто не зробив більше для розвалу старої армії, ніж більшовики, але

*В доповіді В. Затонського було зроблене цікаве визначення Центральної Ради, на яке варто звернути увагу: "Політично рада — типова дрібнобуржуазна установа. Вона відірвалася від поміщиків, але від принципу приватної власності відірватись не може, їй найважливіше — порядок".

в ультиматумі винуватцями цього розвалу чомусь була оголошена Центральна Рада. І лише після такої преамбули називалися речі, які, очевидно, серйозно турбували Смольний. Рада роззброїла пробільшовицькі частини і пропустила на Дон козацькі частини. Але, якщо на початку ультиматуму РНК визнавав Українську Народну Республіку і навіть її право повністю відділитися від Росії, то останні висунені до Ради претензії виглядали як втручання у внутрішні справи УНР. Не залишала сумніву у безцеремонності такого втручання завершальна частина ультиматуму, де були знову повторені ті ж звинувачення в поєднанні з вимогою не лише їх припинити, але й взяти участь у боротьбі "з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням". У разі неприйняття цих вимог протягом 48 годин РНК оголошував Центральну Раду "в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні".

Принизлива й неприйнятна для Центральної Ради форма ультиматуму була очевидною і на його неприйнятті будувався розрахунок Раднаркому. Адже військове втручання у справи України було вирішене за декілька днів до ультиматуму. Про це досить відверто писав у "Записках о гражданской войне" В. Антонов-Овсієнко: "Зіткнення з Радою уявлялося абсолютно невідворотним, і при мені тов. Криленко, за вказівкою Смольного, відправив у Київ ... ультиматум".

4 грудня у Києві відкрився з'їзд представників робітництва, вояцтва та селянства України (Всеукраїнський з'їзд Рад), в роботі якого брало участь понад дві тисячі делегатів. На цьому з'їзді більшовики виявилися в значній меншості. Уже з самого початку з'їзду стало зрозуміло, що їм не вдасться не тільки переобрати склад Центральної Ради, але навіть внести суттєвий розкол у національний рух. Не сприяв акції більшовиків ультиматум РНК, який був делегатами розцінений як замах проти УНР:

"Всеукраїнський з'їзд Рад селянських, робітничих та солдатських депутатів стверджує, що централістичні заміри теперішнього московського (великоруського) правительства, доводячи до війни між Московщиною та Україною, загрожують дорешти розірвати Федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія."

З'їзд висловив повну підтримку Центральній Раді, визнавши, що у зв'язку з близьким проведенням Всеукраїнських Установчих зборів (9 січня 1918 р.), яким, згідно із законом, УЦР повинна була передати владу, недоцільно проводити переобрання Ради. Більшовики, делегати з'їзду, не могли

дати будь-яких об'єктивних пояснень проголошення ультиматуму. Для них він був цілковитою несподіванкою. Це показало обговорення ультиматуму і ситуації, ним викликаной, на черговому засіданні з'їзду більшовицьких організацій України. Ось деякі найхарактерніші моменти з протоколу з'їзду. В. Затонський: "Якби справа стосувалася пропуску тільки військ на Дін, я б нічого не мав проти ультиматуму, але там є посилення на те, що Рада не збирає з'їзду Рад... Поки ще серед українців розколу нема і він не передбачається, а тому доводиться вести війну з українським народом, а більшовиків лише невелика купка... Я вважаю ультиматум результатом поганої інформації в Пітері. Деякі пункти невдалі і були розраховані на ефект, але його якраз і не було".

І. Кулик: "Ясно, що тут виявилася неспроможність нашого погляду на національне питання".

Олександров: "Ультиматум несвоечасний... Нам доводиться воювати майже проти всього українського народу, а не проти Ради".

Дещо по-іншому оцінював ситуацію Ю. П'ятаков: "Даний момент нагадує мені те становище на фронті, коли один з полків розбитий і, здається, що все закінчено і загинуло. Ми в Києві розбиті, але це ще не означає, що справа вся програна. ... Крок народних комісарів правильний і логічно неминучий. Війна, безумовно, важка, але відтягувати її не можна. Якби в Росії не було революції, то тут ще можна б було займатись агітацією, але тепер час дій і зволікати не можна".

У складній ситуації виявилися українські більшовики. 5 грудня вони і їх прихильники (всього 124 делегати) залишили зал Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві, мотивуючи своє рішення неправочинністю з'їзду. Того ж дня Генеральний секретаріат дав офіційну відповідь Раднаркому на його ультиматум. У ній справедливо говорилося, що "неможливо одночасно визнавати право на самовизначення "аж до відокремлення" і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу державі, яка самовизначилася". Генеральний секретаріат рішуче відкинув спроби Раднаркому втрутитися в державне і політичне життя УЦР:

"Претензії народних комісарів на керування українською демократією тим менше можуть мати яке-небудь виправдання, що ті форми політичного правління, які накидають Україні, дали на території самих Народних комісарів такі наслідки, що цілком не викликають заздрості. Поки у Великоросії розвивається анархія, економічні, політичні та господарські розрухи, поки там панує груба сваволя та нищення всіх свобод, які одвоювала у царизмі революція,

— Генеральний секретаріат не визнає потрібним повторювати цю сумну спробу на території українського народу".

Як бачимо, у відповіді Генерального секретаріату не було спроб шукати компромісу з Петроградом.

В той же час, УЦР явно недооцінювала більшовиків, не розуміла сповна небезпеку, яка виходила від них. Симптоматичним у цьому сенсі був виступ В. Винниченка 13 грудня на загальних зборах УЦР:

"Ці комісари — люди, відірвані від життя. Вони відвикли від практичного життя, перебуваючи довгий час емігрантами за кордоном. Національних здобутків вони так само не вміють цінити, як той панич, що не працював тяжко, не вміє цінити кришки хліба. Від своєї програми ми ні на крок не відступимо. Можна сподіватись, що прийде ще і такий час, коли нам прийдеться боронити здобутки революції від загальноросійської реакції, котра неодмінно почнеться, коли впаде правительсто народних комісарів. Тоді в Росії знову може запанувати Микола Другий, і він не схоче терпіти у себе під боком вільного народу. Через те Генеральний секретаріат весь час готується до боротьби з цєю небезпекою."

Всупереч думкам Винниченка, більшовики виявили себе непоганими практиками і знавцями життя. До того ж, вони цілком відкинули моральні принципи в політиці. Мета виправдовувала будь-які засоби. В ультиматумі було визнано право українського народу на самовизначення аж до повного відокремлення, але це не завадило Раднаркому направити на Україну свої військові формування. Перші ешелони під командуванням Хавріна і Сіверса прибули у Харків 9 грудня. Місцевий ревком на чолі з більшовиком Артемом застерігав радянські частини "від будь-яких ворожих дій проти харківських радівців". З останніми, читаємо у "Записках о гражданской войне" (т. I) В. Антонова-Овсієнка, "місцеві більшовики об'єднано працювали у "Ревштабі" і не знаходили можливим стати у конфлікт з Центральною Радою". Однак це не зупинило Сіверса, і за його наказом в ніч на 10 грудня був роззброєний українізований бронедивізіон. 11 грудня до міста прибув командувач російськими радянськими військами В. Антонов-Овсієнко. Харків був обраний форпостом російських військ. Перед ними було поставлене завдання встановлення жорстокого порядку в місті. Штаб загону Сіверса перетворився в судилище. В. Антонов-Овсієнко згадував члена революційного суду матроса Грушина, який "вважав всякого білоручку вартим знищення". Однак сам командувач писав, що "обивательська фантазія" до надзвичайного пере-

більшувала розстріли", які відбувалися на 7 версті за Харковим.

У цей же час з Києва до Харкова прибула група делегатів, що залишила київський з'їзд Рад. Під охороною радянських військ у Харкові нашвидкоруч 11–13 грудня був інсценізований альтернативний з'їзд Рад. На ньому 200 делегатами були представлені 89 Рад і військово-революційних комітетів. Незважаючи на те, що лише Рад на той час в Україні було понад 300, правочинність з'їзду, на відміну від київського, сумнівів не викликала. З'їзд був цілком у руках більшовиків. Тож він вітав повстання у Петрограді, політику Раднаркому, проголосив встановлення радянської влади в УНР, обрав Центральний виконавчий комітет Рад України. Останній, у свою чергу, створив Народний секретаріат — радянський уряд України. Із створенням уряду виникли проблеми. В. Шахрай іронізував з приводу того, що жодне прізвище членів Народного секретаріату України було невідоме, хоч їх добирали за принципом "по можливості, українськими фамилиями". В. Затонський згадував, що "народні секретарі називали себе урядом, та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й насправді: який же з нас був уряд без армії, фактично без території ... Простота звичаїв у той час взагалі була велика і плутанина розумінь також. Наприклад, жодним способом не щастило нам відокремити функції народного секретаря фінансів від обов'язків касира. Та й взагалі в кожного цілісний комісаріат, або, як тоді називали секретаріат, був у кишені".

Навіть харківський більшовицький комітет та Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів не бажали визнавати правочинність "уряду". Цікаві подробиці з цього приводу залишила Є. Бош:

"Відсутність активної підтримки з боку керівних харківських товаришів дуже ускладнювала роботу Радянського уряду у Харкові. При іншому ставленні верхівки парторганізації Донецько-Криворізької області не було б перебоїв у роботі ЦВК, так як не довелося б одразу ж після падіння Центральної Ради переїздити до Києва і в наступному не довелося би перекочовувати ЦВК і Народному секретаріатові з міста в місто".

Не поспішали з визнанням ЦВК і Народного секретаріату й інші ради України, а от у Петрограді їх вітали як утворення "істинно народної радянської влади на Україні", "достеменний уряд народної Української республіки". Куди й поділися вимоги про проведення референдуму, про нього просто забули. Раднарком обіцяв "новому уряду братської республіки

повну, всіляку підтримку в справі боротьби за мир, а також у справі передачі всіх земель, фабрик, заводів і банків трудящому народу України". Ця допомога не забарилася. Командувач російськими радянськими військами В. Антонов-Овсієнко встановив контакт і активно підтримував ЦВК та Народний секретаріат. Його війська допомогли реквізувати приміщення газети "Южный край".

ЦВК та Народний секретаріат були маріонетковими утвореннями червоного Петрограда. Завдяки ним Петрограду вдалося формально дистанціюватися від подій в Україні, подаючи їх як внутрішній конфлікт між Радами робітничих та солдатських депутатів і Центральною Радою. 17 грудня ЦВК Рад України опублікував маніфест про скинення Центральної Ради та Генерального секретаріату, а наступного дня створив крайовий комітет по боротьбі з контрреволюцією. Українсько-більшовицький конфлікт зі сфери політичної стрімко зміщувався у сферу відкритих військових дій.

§ 3. Українсько-більшовицький збройний конфлікт. Проголошення четвертого Універсалу

ВІДПОВІДНО до ленінського ультиматуму радянська Росія і УНР з 6 грудня перебували в стані війни. Проте ультиматум не лише не викликав очікуваної його авторами, Леніним і Троцьким, громадської підтримки, а, навпаки, підняв широку хвилю протесту як в Україні, так і в Росії.

Права частина II Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів* ухвалила з приводу ультиматуму спеціальну резолюцію, в якій зазначила, що "оголошення війни на фронті внутрішньому, російському, є з боку Ради народних комісарів злочинним і ганебним лицемірством". З'їзд одностайно висловив РНК свої обурення і поставив вимогу негайно припинити братське кровопролиття, закликав солдат і матросів відмовитися від просування до кордонів України, що самовизначалася, попередив РНК, що він, як призвідник бойні, понесе відповідальність перед народом і Установчими зборами. З'їзд послав вітання "Українській Раді та Українському з'їздові Рад робітничих, солдатських та селянських

* 4 грудня 1917 р. II Всеросійський з'їзд Рад селянських депутатів розділився за політичними мотивами на дві частини: ліву та праву.

депутатів, які стали на захист недоторканості прав вільного українського народу". Ліва частина з'їзду, стурбована ситуацією з Україною, виділила спеціальну групу делегатів для телеграфних переговорів з УЦР "з метою попередньої інформації та негайного припинення можливого кровопролиття", а 8 грудня направила в Київ окрему делегацію на чолі з лівим есером Прош'яном для порозуміння з керівниками УНР.

14 грудня питання взаємин з Україною розглянув ВЦВК, керівництво якого вже знаходилося в руках більшовиків. Без обговорення він більшістю голосів схвалив заходи Раднаркому, але на засіданні меншовиком Мойсеевим була внесена резолюція: "Визнати неправомірними дії народних комісарів, які самовільно оголосили війну Україні помимо ВЦВК і не доповіли про це ВЦВК і після вступу в стан війни".

За умов, коли країна з нетерпінням чекала на відкриття Установчих зборів, коли більшовикам вкрай необхідна була підтримка з боку Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів, щоб розширити соціальну базу своєї влади, вони не наважилися на негайну ескалацію конфлікту з Україною. В петроградських газетах з'явилося інтерв'ю Сталіна, в якому він переконував громадську думку, що між українським і російським народами нема жодного конфлікту і цьому важко було щось заперечити, а є конфлікт між Радами робітничих, селянських і солдатських депутатів і Генеральним секретаріатом. І що він "може бути вирішений спільною боротьбою російського та українського народів проти контрреволюційних елементів Центральної Ради".

Отже, за Сталіним, справа полягала не в агресивності Раднаркому, а в контрреволюційності української влади. Цю ж думку він розвивав у статті "Що таке Українська рада", опублікованій в "Правде" 15 грудня. В чому тільки не звинувачував Сталін Центральну Раду: в союзі з Каледіним та французькою військовою місією, в зриві миру, зраді соціалізму, обмані мас та буржуазності. Та це мало кого вводило в оману. Після повернення делегації Прош'яна з Києва, де він мав розмови з Грушевським, Винниченком, Поршем та іншими політичними діячами, Рада народних комісарів змушена була визнати "доцільним відкрити ділові переговори з Радою" у Вітебську чи Смоленську.

Пропозиція Раднаркому була розглянута Генеральним секретаріатом 22 грудня і виявила певну розбіжність думок серед секретарів. В. Єщенко вважав, що пропозиція РНК не що інше, як маневр для того, аби виграти час для організації

свого війська*. Близькою до В. Єшенка була позиція М. Порша. О. Шульгін, М. Ткаченко, М. Шаповал сформулювали вимоги, які, на їхню думку, треба виставити як обов'язкові умови для переговорів. Врешті, вирішили доручити В. Винниченку дати офіційну відповідь. 24 грудня вона була відправлена до Петрограда. Генеральний секретаріат згоджувався послати своїх представників до Вітебська за умови виконання російською стороною таких вимог:

- негайного припинення військових операцій і виведення радянських військ з території УНР;

- офіційного визнання РНК Української Народної Республіки та заяви про невтручання у її внутрішні справи;

- встановлення федеративного зв'язку України з Великоросією через порозуміння республік, що самовизначилися;

- боротьба з контрреволюцією в одній з республік, яка загрожує решті республік, повинна вестися за згодою зацікавлених держав;

- недопустимість для будь-якої республіки трактувати контрреволюційність іншої.

"Правда", не публікуючи відповідь Генерального секретаріату, проінформувала своїх читачів, що РНК "визнає відповідь Ради невизначеною" і "покладає всю відповідальність за продовження громадянської війни на Раду".

Назвати позицію УЦР невизначеною навіть при бажанні було важко, але Раднарком міг собі це дозволити, оскільки він у своїй позиції остаточно визначився. Оголосив її 13 січня 1918 р. через "Правду" той же Сталін:

"1) Ніяких переговорів з Київською радою Рада народних комісарів не веде і вести не збирається;

2) З Київською радою, яка остаточно зв'язала себе з Каледіним і веде зрадницькі переговори з австро-німецькими імперіалістами за спиною народів Росії,— з такою радою Рада народних комісарів вважає можливим вести лише нещадну боротьбу до повної перемоги рад України".

* В. Єщенко мав повну рацію. РНК докладав усіх зусиль для зосередження військ проти УНР. Чого вартя телеграма Леніна до Криленка, датована 11 грудня 1917 р. і вперше опублікована лише в 1970 р.: "... передайте розпорядження найенергійнішим людям для того, щоб у Харкові якомога швидше з'явилося більше цілком надійних військ і щоб пересування йшло, не зупиняючись ні перед якими перепонами і ніякими іншими міркуваннями. Ми вкрай стурбовані неенергійним рухом військ з фронту на Харків. Вживайте всіх заходів, аж до найреволюційніших, для найенергійнішого руху військ і притому у великій кількості на Харків".

НА КІНЕЦЬ грудня з Росії в Україну, головним чином у Харків, було направлено до 20 тис. матросів, солдатів, червоногвардійців. Це були загони Хавріна, Сіверса, Єгорова, Железнякова, Берзіна, Сабліна, які знаходилися під командуванням В. Антонова-Овсієнка. Вже 13 грудня більшовицькі війська захопили ст. Лозову, 18 — Павлоград, а 21 — Синельниково.

25 грудня Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ проти УНР.

Першим від удару більшовиків упав Катеринослав (29 грудня). Заздалегідь у місті було підготовлене повстання робітників, на допомогу яким і з'явилися російські більшовицькі війська. Цей нехитрий сценарій, шитий білими нитками, потім неодноразово і не без успіху використовувався більшовиками. За Катеринославом прийшла черга Олександрівська (2 січня), Полтави (6 січня).

Радянські війська, сформовані в основному в Росії, вели себе в Україні як завойовники, відповідно до революційної правосвідомості, яка їм заміняла право, статут і закон. Приклад їм подавали власні начальники. В Харкові Антонов-Овсієнко під загрозою розправи змусив декількох фабрикантів сплатити мільйонну контрибуцію, що навіть призвело до протесту місцевих більшовиків, але викликало захоплення Леніна, який поспішив 29 грудня підтримати командувача: "Особливо схвалюю і вітаю арешт мільйонерів-саботажників... Раджу відправити їх на півроку на примусові роботи на рудники". Не відставав від Антонова-Овсієнка і його начальник штабу Муравйов. Під час захоплення Полтави він повідомляв командувача: "...Швидше розрушу до останнього будинку все місто, ніж відступлю. Наказав нещадно вирізати всіх захисників місцевої буржуазії". Цікавим видався і його конфлікт з Полтавською Радою робітничих і солдатських депутатів. Коли її представники попросили Муравйова з військом залишити місто, мотивуючи своє прохання нейтралітетом Полтавської Ради у конфлікті між більшовиками і УЦР, Муравйов відповів, що він і його військо "прийшли сюди відновити поправу радянську владу на Україні, і зокрема в Полтаві" і додав, що не піде звідси доти, доки не буде визнана "істинно народна Харківська Рада".

Варто відзначити, що реально штаб Антонова менше всього звертав увагу на "Харківську Раду" (ЦВК та Народний секретаріат), Леніну доводилося наставляти підлеглого і навіть умовляти: "... Ради Бога, прикладіть всі зусилля, щоб всі і всілякі тертя з ЦВК (Харківським) ліквідувати. Це архі-

важливо у державному відношенні. Ради Бога, помиріться з ними і визнайте за ними всілякий суверенітет. Комісарів, яких ви напризначали, переконливо прошу вас змістити".

Коли так вели себе командири, то й підлеглі дозволяли собі всілякі вільності. Антонов-Овсієнко в "Записках о гражданской войне" неодноразово пише про невиконання наказів, грабунки, пияцтво, які супроводжували дії революційних військ.

Не можна сказати, що український уряд зовсім нічого не зробив для припинення агресії. В історичній літературі поширена думка про те, що однією з основних помилок Центральної Ради було її небажання створити власну армію, що Грушевський і Винниченко не розуміли роль армії. Така думка є не зовсім коректною. Нам уже доводилось говорити про намагання Центральної Ради провести українізацію окремих з'єднань російської армії, чимало зусиль до цього, як і до створення Українського фронту, доклало генеральне секретарство військових справ. Центральною Радою був схвалений закон про створення вільного козацтва.

15 грудня Генеральний секретаріат утворив Особливий комітет з оборони України (М. Порш, С. Петлюра, В. Єщенко). 18 грудня він призначив полковника Ю. Капкана командувачем усім українським військом для боротьби з більшовиками. 26 грудня Генеральний секретаріат схвалив постанову про створення армії УНР на засадах добровільності та оплати. Українськими військами було проведено ряд привентивних заходів з роззброєння особливо небезпечних, побільшовицьки настроєних частин, насамперед, другого гвардійського корпусу. До цих заходів можна додати ліквідацію ВРК на Південно-Західному та Румунському фронтах. Ці fronti, як до цього не прагнули більшовики, небезпеки для Центральної Ради не являли, але й підтримки суттєвої їй не надали.

Таким чином, певні зусилля для опанування військовим апаратом були зроблені, але недостатньо. Не ліквідувавши харківський "уряд", не заборонивши більшовицьку партію, яка діяла цілком легально і відігравала роль п'ятої колони, УЦР поставила себе й Українську державу у надзвичайно скрутне становище.

Для будь-якої держави відбиття агресії, війна — складне випробування. Для новоствореної держави це випробування архіскладне. Центральна Рада ні організаційно, ні психологічно виявилася не готовою до ведення війни. Дві відозви до громадян України та солдатів від 2 січня не могли зарадити

справі, хоч у них і йшлося про те, що "Центральна Рада не допустить, щоби всякі попихачі імперіалістичної великоруської буржуазії зруйнували владу відродженої великої Народної Республіки Української".

У пошуках загальнонаціонального пафосу, який би міг підняти народ на боротьбу за свою державність, Центральна Рада на початку 1918 р. почала схилитись до ідеї проголошення повної незалежності України. 6 січня, коли на засіданні Малої ради обговорювалася ситуація, яка виникла з наступом більшовицьких військ, представник Одеси відзначив, що "більшовизм росте, як пошесть", і для боротьби з ним запропонував оголосити самостійність України. Ця думка була підтримана декількома промовцями. Власне, вона вперше прозвучала ще 16 грудня на засіданні VIII сесії УЦР. Критикуючи непослідовність Ради у стосунках з більшовиками, її висловив С. Шелухін: "Якби ми зразу стали на ґрунт самостійності, то ми не стояли б, як тепер, коло розбитого корита". 20 грудня на засіданні Генерального секретаріату до думки про незалежність звернувся М. Шаповал, 26 грудня — М. Ковалевський. У січні вона дебатується членами Малої ради.

З 9 по 11 січня 1918 р. Мала рада обговорювала проблему незалежності і 11 січня схвалила IV Універсал, яким проголошувалась самостійність УНР.

У короткому виступі в Малій раді, що передувало читанню IV Універсалу, М. Грушевський відзначив два мотиви прийнятого рішення: "Дати нашому правительству змогу довести справу миру до кінця і захистити від усяких замахів нашу країну".

Історичне значення IV Універсалу загальнозрозуміле. Він проголошував Україну незалежною суверенною державою, завершував процес складного, суперечливого розвитку українського національно-визвольного руху, який, врешті-решт, вирвався з тенет ідей автономії та федералізму. Але цей найвищий момент в історії державотворення України не збігся з моментом найвищого піднесення українського національного руху, більше того, він відбувся в час кризи.

Характеризуючи стан українського суспільства в той момент, М. Грушевський змушений був констатувати:

"Більшовицька агітація не проходила без сліду. В війську і в тилу розграбовували і розкрадували майно, решту кидали на погибель і розходилися самочинно додому, в додатку грабуючи та розбираючи часом і те, що стрічалося на дорозі. В селах все більше напливало елементу анархічного, що поривав за собою частини селянства й

тероризував навіть і найбільш відпорні. Грабування і нищення панських маєтків, фабрик і заводів приймало все більш масовий характер. Гинуло багатство краю, підтинались його продуктивні сили".

14 січня спалахнули підготовлені більшовиками збройні виступи проти влади УЦР у Миколаєві та Одесі. Того ж дня у Києві був запроваджений стан облоги. 16 січня в столиці почався збройний виступ окремих частин міського гарнізону і робітників заводу "Арсенал", спрямований проти Центральної Ради. Та й у самій Раді виявилася група лівих українських есерів, яка намагалася підірвати діяльність УЦР зсередини, але була вчасно арештована. *В цьому контексті гідним пошани і пам'яті прийдешніх поколінь постав подвиг декількох сот київських студентів та гімназистів, які 16 січня неподалік від станції Крути вступили в нерівний бій з переважаючими силами ворога.*

Вірус деморалізації проник в Україну і оволодів її суспільством. З останнім відбувалися дивні і стрімкі метаморфози. Наче й не було декілька місяців назад велелюдних маніфестацій та з'їздів, не кипіли політичні пристрасті, виливаючись у численні декларації та резолюції. Все це здавалося напівзабутим, як нашвидко засвоєний урок. "Ще так недавно українські вояки декларували й маніфестували свою готовність "душу й тіло положити за свою свободу", але коли прийшов час доказати це на ділі, то, виявилось, що є дуже мало нащадків "козацького роду", які стояли до розпорядимості Центральної Ради", — згадував М. Галаган.

22 січня війська УНР під командуванням С. Петлюри та Є. Коновальця придушили заколот у Києві, але ця перемога на стратегічну ситуацію моменту вплинути не змогла. Наступ більшовицьких військ продовжувався. 25 січня члени Малої ради та Ради народних міністрів (таку назву дістав Генеральний секретаріат після проголошення IV Універсалу) залишили Київ. Спочатку вони перебралися до Житомира, потім — до Сарн. Ситуація склалася так, що порятувати УЦР від остаточного більшовицького розгрому могла лише допомога країн Четверного союзу.

§ 4. Брестський мирний договір: підготовка та підписання

ОСІНЬ 1917 р. була четвертою в історії світової війни. Росія однією з найперших серед воюючих сторін не

витримала воєнних випробувань. Лютнева революція і жовтневий переворот були їх безпосереднім відлунням. Активне використання гасла негайного припинення війни стало одним із вагомих чинників, які сприяли переходу влади до рук більшовиків.

Боротьба за мир, яку розгорнув Ленін наприкінці 1917 — початку 1918 р., була добре продуманим засобом боротьби за владу в партії, державі, міжнародному революційному русі.

Радянська історіографія завжди подавала ленінську лінію щодо переговорів у Бресті як єдино правильну, яка тільки і привела країну до завоювання "мирної передишки". В чому полягала ця "передишка" для Росії, важко зрозуміти, адже рівень життя у 1918 р. катастрофічно знизився навіть порівняно з 1917 р. Голод став повсякденною реальністю міського життя. Промислове виробництво практично зупинилося, війна із зовнішнього фактора перетворилася у фактор внутрішній. Росія позбулася союзників на міжнародній арені, опинилася надовго у самоізоляції. Єдине, що за таких умов вистояло і зміцнило свої позиції, це була влада більшовицької партії і її вождя.

Сепаратний мирний договір з країнами Четверного союзу якщо і дав передишку, то саме цим країнам. Ліквідувавши у листопаді 1917 р. Східний фронт, Німеччина і Австро-Угорщина перекинули свої війська на захід, де вперше за весь хід війни отримали кількісну перевагу сил. Війна продовжувалася ще майже рік, сіючи розруху і смерть.

Брестський мирний договір вніс значні корективи у хід міжнародного революційного руху, по суті, докорінно переписав сценарій передбачуваної світової революції. За соціал-демократичними канонами, виробленими ще задовго до війни, світова революція повинна була розпочатися у Німеччині, яка, і тільки яка, мала забезпечити її перемогу. На початку 1918 р. Німеччина і особливо Австро-Угорщина стояли на порозі великих соціальних потрясінь. Саме на них вказували і розраховували ліві комуністи на чолі з М. Бухаріним, відстоюючи гасло революційної війни. Ленін доклав неймовірних зусиль для нейтралізації лівих комуністів, в черговий раз продемонструвавши свою необмежену владу над верхівкою більшовицької партії. Водночас за допомогою Брестського миру питання про революцію у Німеччині було відкладене до осені. В результаті головним плацдармом світової революції стала Росія, завдяки чому помітно виріс і авторитет Леніна. Саме у 1918 р. його фігура набула плане-

тарного масштабу, відтіснивши на другий план вождів німецької соціал-демократії К. Лібкнехта та Р. Люксембург.

Чи передбачав всі ці наслідки у повному обсязі у листопаді 1917 р. Ленін, сказати непросто, але те, що його дії мали саме таке спрямування, не викликає сумніву. "Брест" почався з розвалу старої армії, а, вивівши у такий спосіб Росію з війни, викликав бурхливу ланцюгову руйнівну реакцію у всіх сферах державного, політичного, економічного і соціального життя. Метафорична ситуація нагадувала землетрус, коли земля тікала з-під ніг, а на голову летіло каміння. Не передбачивши заздалегідь такого повороту справ, годі було розраховувати на порятунок. Саме в таке випробування "мирним" ленінським землетрусом потрапили керівники Української Народної Республіки.

У нотах, відозвах, постановах Генерального секретаріату і Центральної Ради неодноразово засуджувалися кроки більшовиків, які виходили за межі загальновизнаних норм міжнародного права, ігнорували зобов'язання, взяті перед союзниками. Українські політики намагалися апелювати до суспільної свідомості громадян Росії і України, але це зовсім не вплинуло на Раду народних комісарів.

2 грудня у Брест-Литовському більшовицька делегація підписала з представниками командування німецького та австро-угорського східного фронту договір про перемир'я, який передбачав підготовку і підписання у найближчий час мирного договору.

Лише за таких обставин у діячів УЦР почало з'являтися розуміння, що вони не встигають за розвитком подій. Перед ними постала дилема. Або залишатися на старих позиціях і остаточно втратити вплив у армії, що, в свою чергу, могло обернутися великими неприємностями, або міняти тактику. Треба було в якийсь спосіб перехопити ініціативу у більшовиків, які постійно випереджали українців, ставлячи їх чим далі у все скрутніше становище.

"Ініціатива була не наша,— згадував В. Винниченко. — Ми мусили взятися за цю справу, щоб зовсім не оскандалитися перед своїми масами, й то тільки після того, як більшовики вже вступили в переговори з німецьким командуванням". Про свій намір стати "на дорожку самостійних міжнародних відносин" Генеральний секретаріат оголосив у ноті до всіх воюючих і нейтральних країн у справі миру від 11 грудня. Попередньо нота обговорювалась і була схвалена Малою радою. В ній декларувалися принципи, на яких УНР вважала за необхідне вести мирні переговори. Зокрема, мир

повинен бути загальним, він повинен забезпечити всім народам право на самовизначення, не допускати ні анексій, ні контрибуцій. Посилаючись на проголошення III Універсалом Української Народної Республіки, Генеральний секретаріат підкреслював своє право на міжнародні зносини і застерігав, що влада РНК "не простягається на Українську Республіку", а також, що мир "може мати силу для Української Республіки тільки тоді, коли його умови прийме і підпише правительство Української Народної Республіки". Оголошуючи про своє прагнення взяти участь у брестських мирних переговорах, Генеральний секретаріат наполягав на тому, щоб остаточне завершення справа миру знайшла на міжнародній конференції всіх воюючих держав.

Підштовхувані силою обставин, українці втягувалися у переговорний процес, який ініціювали більшовики і представники Четверного союзу. Зважитися на такий крок було для керівників УНР справою непростюю. Їх зовнішньополітичні симпатії залишалися на боці Антанти. Крім того, і Грушевський, і Винниченко не раз звинувачувалися в австро- і германофільстві російською громадською думкою. Вступ до переговорів міг викликати нову хвилю звинувачень. Про те, що українці прагнуть не спалювати мости в стосунках з країнами Антанти, свідчив виступ генерального секретаря міжнародних справ О. Шульгіна на VIII загальних зборах УЦР, що відкрилися 12 грудня. Він наголошував, що уряд УНР іде відмінним від більшовиків шляхом: "Большевики хочуть заключити сепаратний мир, ми ж на це не згодні, ми не допустимо, щоб німці та австрійці перекидали свої полки на англійців, французів та інших. Ми стоїмо за загальний мир". Зрозуміло, що це було сказано в надії бути почутими у Парижі та Лондоні. Однак напівофіційні стосунки з Антантою так і не вдалося перевести у статус офіційних.

Тим часом німці швидко зрозуміли, що присутність українців у Бресті дасть їм додаткові важелі впливу на переговорний процес. Тому вже 13 грудня 1917 р. делегації Німеччини та її союзників на переговорах у Брест-Литовському повідомили Київ, що "готові повітати уповноважених представників Української Народної Республіки з участю в мирових переговорах в Бересті-Литовськім".

Після кількаденного і бурхливого обговорення проблеми мирних переговорів на VIII загальних зборах було схвалено рішення про негайну посилку делегації до Брест-Литовського. Її склад назвали центральні комітети УПСР та УСДРП.

Головою делегації призначили В. Голубовича, а членами — М. Левитського, М. Любинського, М. Полоза та О. Севрюка.

28 грудня 1917 р. (9 січня 1918 р. за н. ст.) у Брест-Литовську розпочалося перше пленарне засідання мирної конференції. В ній брали участь близько 400 офіційних і неофіційних представників країн-учасниць. Українська делегація була однією з найменш чисельних і досвідчених, але вела себе активно і відважно, боронячи національну справу. Керівник австро-угорської делегації граф О. Чернін у своєму щоденнику залишив характерний запис:

"Українці різко різняться від російських делегатів. Вони багато менш революційні і непомірно більше цікавляться власним краєм як загальним соціалізмом... Їх змагання спрямовані на те, щоби стати якомога хутче самостійними. Вони ще не зовсім ясно здають собі справу: чи це має бути повна міжнародна самостійність, чи самостійність у рамках російської федеративної держави. Видко, що дуже інтелігентні українські делегати мають намір ужити нас як відбивної площини, щоб тим легше скочити на большевиків. Вони йшли на те, щоби ми признали їх самостійність, а тоді вони виступлять із цим *fait accompli* (довершеним фактом) перед большевиками, які будуть приневолені прийняти їх як рівноправних при підписуванню миру".

Як влучно відзначив О. Чернін, першим нагальним завданням делегації УНР було ствердження себе повноправною і окремою політичною стороною. 29 грудня це питання розглядалося конференцією і було позитивно вирішено. Від імені держав Четверного союзу О. Чернін офіційно заявив: "Ми признаємо українську делегацію самостійним і уповноваженим представництвом самостійної Української Народної Республіки". Аналогічна за характером заява була зроблена Л. Троцьким. Він оголосив, що "не бачить жодної перешкоди для участі української делегації в мирових переговорах". Остання, підкреслив нарком іноземних справ РСФРР, "виступає як самостійна делегація, і такою признає її російська делегація".

Декларуючи власну позицію на переговорах, українська делегація опиралася на ноту Генерального секретаріату від 11 грудня. Та однозначно негативне ставлення країн Антанти до брестських переговорів перекреслювало надію на загальний характер миру, він мав носити сепаративний характер. Але наскільки він був прийнятим для України, хвилювало і делегацію, і Центральну Раду.

Українці виступили з вимогою забезпечення територіальної цілісності УНР, тобто "приєднання до України — Холм-

щини, Підляшшя й плебісциту в Східній Галичині, північній Буковині та Закарпатській Україні".

Подібна позиція виглядала територіальною претензією до Австро-Угорщини і викликала різке заперечення австрійської делегації. Врешті, українці задовольнились обіцянками створення автономного коронного краю з українських земель Галичини. В останньому переговори просувалися для української делегації успішно. Характеризуючи їх хід, член уряду, міністр УНР М. Ткаченко 22 січня на дев'ятих загальних зборах УЦР відзначив:

"Умовами згоди досягнуто з нашого боку найбільшого, що тільки можна було досягнути. Українському народові забезпечено право національного самовизначення всюди, де він живе в більшості, в тому числі в Холмщині та на Підляссі. З Галичиною справа вирішується на користь нашого народу, тобто панування українського народу забезпечується в тій частині, яку він заселює. Згідно з торговельною частиною мирного договору, ввіз товарів із-за кордону і вивіз їх з України є монополією Української держави... Договір буде сприятливий для нас, і забезпечує Україну від усяких зазіхань з боку середньоевропейських держав".

Дев'яті загальні збори 220 голосами "за" ("проти" — 1, "утрималося" — 16) надали Раді народних міністрів право підписати договір. Власне, це право декількома днями раніше було деклароване IV Універсалом.

О. Севрюк згадував, що в уряді не виникло якихось принципів заперечень щодо вироблених умов. Це пояснювалось насамперед ускладненням внутрішньої ситуації в Україні, викликаним наступом більшовицьких військ. Він писав, що в Києві панувала атмосфера непевності: "Непевність в завтрашньому дні була така велика, що Ц. Рада делегувала нам право ратифікувати майбутній мирний договір, на випадок, як би вона сама не в стані була цього зробити".

Українська делегація швидко повернулася до Бреста. Почався останній, найдраматичніший етап мирних переговорів. Росіяни привезли в своєму обозі представників харківського Народного секретаріату і намагалися подати ситуацію так, що влади Центральної Ради в Україні вже не існує, а повноправними представниками українців можуть бути лише уповноважені радянського уряду. Інсинуації Троцького були відкинуті українською делегацією і не знайшли розуміння у представників Четверного союзу, але під їх приводом австрійська делегація намагалася зняти з обговорення галицьку

проблему як свою внутрішню. Українцям довелося продемонструвати характер і витримку. Один із керівників німецької делегації генерал Гофман про цей момент згадував так: "В тих днях я дивувався з молодих українців. З цілою певністю вони знали, що крім есентуальної допомоги німців вони нічого за собою не мають і що їх уряд є поняттям фіктивним, а проте вони рішуче стояли в переговорах з графом Черніним при вимогах, які зголосили і не відступали від них ані на крок". Австро-Угорщині, яка знемагала під тягарем воєнних, особливо продовольчих проблем, мир був необхідний не менш, ніж Україні, і Чернін відступив з умовою, що проблема Східної Галичини стане предметом окремої таємної угоди з Україною. Така угода про створення з українських земель Галичини і Буковини окремого коронного краю у складі Австро-Угорщини була підписана 26 січня. А наступного дня (точніше ночі) представниками країн Четверного союзу та УНР було підписано мирний договір, в преамбулі якого договірні сторони відзначили, що "вони хотять сим вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового мира, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до привернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умовому".

Відповідно був складений і основний текст договору. Він засвідчував завершення стану війни між договірними сторонами, їх бажання жити в мирі і дружбі. В ньому не було жодних анексіоністичних та контрибуційних вимог, кордони між УНР і Австро-Угорщиною визначалися по довоєнних російських кордонах, а в межах передбачуваної Польщі їх повинна була остаточно визнати спільна комісія на підставі "етнографічних відносин і з узгодненням бажань населення". Сторони відмовлялися від взаємних претензій на відшкодування збитків, спричинених війною, обмінювалися військовополоненими, зобов'язувалися відновити взаємні економічні відносини, провести обмін надлишками сільськогосподарських та промислових товарів, встановлювати паритетні курси національних валют (1000 німецьких державних марок в золоті прирівнювалися 462 золотим карбованцям УНР).

Факт підписання Брестського мирного договору свідчив про успіх молододі непрофесійної української дипломатії. Це був перший серйозний акт УНР на міжнародній арені. Але за обставин, що на той момент склалися в Україні, він сам по собі мало що міг вирішити. На момент підписання дого-

вору УЦР і уряд УНР знаходилися в Житомирі, куди змушені були відступити. Їх становище було складним, покращити ситуацію могла лише стороння військова допомога. Її можна було чекати лише від країн Четверного союзу. Питання про військову допомогу 30 січня обговорювалося Радою народних міністрів. Ініціював обговорення М. Порш, який висловився за доцільність такої допомоги, "по можливості, українськими полками". Окремі сумніви бентежили М. Ткаченка: "... мабуть, краще дати большевизму вмерти власною смертю, почекати, поки народ знову не звернеться до нас, а тим часом формувати нове військо". Проте в підсумку він голосував за німецьку допомогу. До такого ж рішення прийшли чотири міністри з п'яти присутніх.

Того ж дня О. Севрюк, М. Левитський, М. Любинський підписали заклики до народів Австро-Угорщини і Німеччини з проханням допомоги.

Особлива надія ними покладалася на українців-галичан:

"Гадаємо, що прийшов час, коли ці наші браття рам'я об рам'я з повертаючими воєннопонесеними підуть на бій проти спільного ворога нашого свободолюбивого українського народу і принесуть йому свіжі сили для будови нової, свіжої потуги. Це хочемо сказати в важку годину з надією, що наш голос буде вислуханий".

Для німців та австрійців подібний поворот справи не був несподіванкою, зовсім не з альтруїстичних міркувань вони підписували угоду з делегацією УНР. "І для нас теж Україна була необхідна, як сила економічна, і, очевидно, ми не могли відступити її большевикам (...), — писав генерал Е. Людендорф. — Треба було зрушити большевизм на Україні і встановити там такі порядки, які могли би дати нам воєнні користи: збіжжя й сирівців; з тією метою треба було посунутися вглиб країни". У спільній австро-українській заяві відзначалося: "Висловлене з української сторони прохання про військову допомогу буде здійснене. Австро-угорські військові частини будуть переміщені на територію Української Республіки і можуть бути повернені назад, як тільки Центральна Рада того зажадає".

Так, рятуючи Україну від одного лиха, Центральна Рада поставила її перед новими випробуваннями.

§ 5. Центральна Рада в умовах німецького окупаційного режиму

8 ЛЮТОГО 1918 р. німецькі війська почали просування на територію України. 14 лютого їх підтримали частини австро-угорської армії. Загальна чисельність німецьких і австро-угорських військ складала 450 тис. солдат і офіцерів. Вони методично просувалися на схід і південь України, не зустрічаючи особливого опору з боку радянських військ. В авангардах німецьких підрозділів йшли нечисленні українські військові частини. До кінця квітня 1918 р. вся територія України виявилася під контролем німецької та австро-угорської армії.

На початку березня до Києва повернулася спочатку Рада народних міністрів, а декількома днями пізніше і Центральна Рада. Зустрічали їх у столиці досить стримано. Населення, переживши жах більшовицької окупації, розстріли і погроми, вчинені військами Муравйова, плуталося в здогадках, що чекати від німців і австрійців. Психологічно за роки світової війни суспільство звикло з тим, що німці і австрійці — вороги, небажання продовжувати війну не бралось до уваги і вся провина за прихід чужинців впала на Центральну Раду.

Ще 10 лютого Рада народних міністрів зробила першу спробу пояснити причини приходу іноземних військ та їх завдання. У її відозві до населення головною причиною називалася необхідність покласти край грабуванню України більшовиками. Саме з метою "допомоги українським козакам, котрі зараз б'ються з ватагами великоросів-красногвардійців та солдатів, ідуть дивізія українських полонених, українці січові стрільці з Галичини та німецькі війська", — наголошувалося у відозві, а далі йшлося про те, що ці війська "дружні нам, будуть битися з ворогами Української Народної Республіки під проводом Польового штабу нашої держави", що вони "не мають ніяких ворожих нам намірів".

На початку березня ця тема ще й ще раз виникала в порядку денному. З протоколів засідання Ради народних міністрів видно, що український уряд практично не знав дійсних намірів німецьких та австрійських військ. На засіданні уряду 9 березня його члени намагалися з'ясувати у присутнього О. Севрюка, до яких рубежів має наступати німецьке військо, яка його кількість і які плани. Але в публічних виступах справа подавалася так, що прихід німців в Україну є безкорисною допомогою дружньої держави. Показовим у

цьому сенсі був виступ голови Ради народних міністрів В. Голубовича перед Центральною Радою: "...Що торкається німецьких військ. Це є допомога і тільки ... Та допомога являється цілком дружньою допомогою, і навіть не являється особливо правильним той вираз, який перед тим був мною вжитий, а (саме), що вони найняті. Та допомога є по суті діла безплатна, вона, власне кажучи, вживається тільки тому, що ми такої допомоги просили. Як та справа у нас буде поладана далше, бо нам прийдеться говорити про те, як довго може доведеться оставатися, про те будемо говорити згодом. Я думаю, що ті самі умови, умови дружньої допомоги німецького уряду нашому, мусять остатися і надалше". Аналогічні думки висловлювалися М. Грушевським, іншими діячами УЦР.

Радянська історіографія розцінювала цю ситуацію як свідомий обман Центральною Радою народних мас, перехід уряду УНР та Центральної Ради на службу до окупантів. Думається, що таке пояснення не відповідає дійсності, оскільки воно погано узгоджується з подальшим розвитком подій. Ситуація була драматичнішою. УЦР вводила в оману насамперед саму себе. Можна визнати її позицію недалекогоглядною, короткозорою, наївною, але документи свідчать, що провідні діячі УНР дійсно уявляли себе володарями становища, а німецьку військову присутність розцінювали як чисто технічну акцію, з допомогою якої вдалося позбутись більшовиків, і яка, водночас, не буде мати якогось помітного впливу принаймні на внутрішню політику УНР. Не випадково в день повернення УЦР до столиці України було оприлюднено розпорядження міністерства внутрішніх справ губернським і повітовим комісарам "негайно оповістити весь трудящий люд України, що Рада народних міністрів твердо і непорушно стоїть на сторожі всіх політичних, соціальних і національних здобутків Великої Революції". Через два дні УЦР звернулася до громадян України з черговою відозвою, в якій наголошувалося на незмінності політики, проголошеної III та IV Універсалами. При цьому було знову згадано, що до внутрішньої політики "німці не мішаються і ніякої зміни в тім не мають робити..., не мають заміру в чім небудь перемінити наші закони і порядки, обмежити самостійність і суверенність нашої Республіки".

Осмислюючи причини поразки Центральної Ради у війні з більшовиками, В. Винниченко у "Відродженні нації" послідовно проводив думку про те, що національно-державна ідея була поставлена Центральною Радою значно вище соціаль-

ної. І це відштовхнуло від неї народні маси. "Єдина поміч, єдиний рятунок був не йти всупереч з настроями мас, згодитись на їхнє бажання зміни влади й її соціальної політики, тим зберегти цю владу в національно-українських руках і не внести в маси конфлікту між національною й соціальною ідеєю", — писав В. Винниченко. Сьогодні можемо стверджувати, що перший голова Генерального секретаріату просто не розумів природу державної влади, яка полягає в протистоянні стихійного руху мас, їх організації і спрямуванні. Саме в недостатності організованості українського державного апарату полягає його слабкість.

Цікаво, що думки В. Винниченка, які тривалий час в історіографії подавалися за зразок критичного ставлення до Центральної Ради, не були оригінальними. Принаймні, про це досить співзвучно, але ще у березні 1918 р., висловлювався М. Грушевський. Народницька ідея, на якій він був вихований і постав як вчений і політик, міцно сиділа в ньому. Обдумуючи ідею самостійної України в серії газетних статей, які вийшли пізніше брошурою "На порозі нової України", М. Грушевський залишається при переконанні, що українська держава — це не мета, це лише засіб:

"Боронячи українську державність, будуємо міцну твердиню, до котрої не буде доступу поліцейсько-бюрократичної реакції. Укріплюючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради й її соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостою соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від цього не відступимо!".

І це не був пропагандистський прийом. Вивчаючи матеріали, пов'язані з останнім періодом діяльності Центральної Ради, приходиш до висновку, що і голова УЦР, і чільні діячі фракції УПСР та УСДРП розуміли державні інтереси УНР як інтереси народних мас, і насамперед незаможного селянства. Цілком відверто з цього приводу М. Грушевський висловився на засіданні Малої ради 20 березня. Свою урочисту промову з приводу першої річниці утворення Центральної Ради він завершив словами: "У своїй діяльності Центральна Рада завжди мала єдиний критерій, єдиний компас, це — інтереси трудящих мас".

Найхарактернішим чином ця позиція позначилася на вирішенні аграрного питання. Воно гостро дебатовалося у Центральній Раді ще наприкінці 1917 р., а у січні 1918 р. вилилося у прийняття досить радикального земельного закону, в основу якого було покладено принцип соціалізації зем-

лі. Такий закон аж ніяк не міг сприяти стабілізації політичного становища в Україні. З одного боку, він посилював ілюзії біднішої частини селянства, сприяв розбурхуванню революційних пристрастей, а з іншого — настроював проти української влади як великих землевласників-поміщиків, так і заможних селян, які традиційно, з козацьких часів, володіли землею на правах приватної власності, а зрештою і німців, для яких найголовніше завдання полягало у забезпеченні Німеччини та Австро-Угорщини українським хлібом, що стало проблематичним в умовах аграрних перетворень.

Спочатку командування німецьких і австро-угорських військ декларувало своє невтручання в українські справи. Воно активно вивчало український уряд, намагалось схилити його до акцій, покликаних зміцнити державну владу. М. Ковалевський, який у останньому складі уряду УНР займав посаду міністра земельних справ і харчування, пізніше згадував про дві розмови з приводу земельної реформи, які він мав з німецьким послом в Україні Муммом та його радником Мельхіором. Німці намагались переконати Ковалевського в необхідності збереження приватної власності на землю, в недоцільності проведення аграрної реформи конфіскаційним методом. На їх думку, селяни повинні були отримати землю шляхом викупу. Від цього українська держава могла б мати як політичний, так і економічний зиск. Шляхом продажу землі вона б могла стабілізувати свою фінансову систему, а поряд з тим не створила б собі політичну опозицію з боку класу земельних власників. М. Ковалевський з цих розмов виніс лише здивування "цинізмом німецьких фінансових дорадників".

Чи не тому голова Ради народних міністрів В. Голубович, виголошуючи 24 березня 1918 р. урядову декларацію, знову підкреслив, що земельна справа вирішуватиметься "на основі Універсалів і законів, виданих свого часу Центральною Радою", і за допомогою земельних комітетів.

Чого ж досягла Центральна Рада подібною політикою? Незаможне селянство, розгромивши поміщицькі маєтки, було налякане приходом німців, від яких можна було чекати захисту прав земельних власників. В. Петрів свідчив, що "чим незаможніша була група, тим більше було в неї невдоволення з приходу німців, тим більше побоювання змін політично-економічних". Нам не вдалося виявити якихось серйозних акцій незаможного селянства, спрямованих на активну політичну підтримку Ради у 1918 р. Село неначе потонуло в анархії перерозподілу. 19 березня на засіданні Малої

ради голова Головної комісії у справах виборів до Українських установчих зборів М. Мороз наводив невтішні приклади зриву виборів. У селі Хабному вибори не відбулися, бо селяни того дня грабували горілчані склади, в іншому селі вони були зайняті розпродажем панського сіна. М. Ковалевський, повертаючись на початку березня 1918 р. до Києва з Генічеська, запам'ятав, що селяни вели себе "хитро, не виявляючи своїх переконань, а більше тримаючись проповідки "моя хата скраю".

Ворожу позицію до аграрної політики, а зрештою і цілком до Центральної Ради, зайняли великі земельні власники. Вони почали апелювати до німецького та австро-угорського командування з проханням захистити їх від селянських погромів і знаходили необхідну підтримку.

Невдоволеними виявилися і селяни-власники. 25 березня в Лубнах відбувся хліборобський з'їзд, проведений за ініціативою Української демократично-хліборобської партії. З'їзд визнав незадовільною, руйнівною аграрну політику УЦР, висунув вимогу відновлення приватної власності на землю, встановлення гарантованого її мінімуму, яка залишається за господарством, передачу решти землі в оренду малоземельним. З'їзд вимагав поповнення Центральної Ради представниками хліборобів-демократів. 26 березня у Київ прибуло 200 представників з'їзду хліборобів для консультацій з керівництвом УЦР. До порозуміння ця зустріч не привела, але в політичному житті столиці залишила помітний слід.

"Поява цих дійсних селян — людей дійсно од плуга, які були до крайності обурені заведеними Центральною Радою земельними непорядками і які одверто та в дуже різкій формі оце своє невдоволення урядові висловили, зробила в Києві на всіх дуже сильне враження. З одного боку, — всі противники Центральної Ради осмілилися і зараз же почали зав'язувати з прибувшою селянською опозицією контакт; з другого — в колах Ради це викликало велике замішання. Вже не можна було казати, ніби увесь народ задоволений цим Третім універсалом; виявилось, що частина дійсного народу — працівники біля землі — зовсім не поділяє поглядів Центральної Ради" (П. Скоропадський).

Конфлікт хліборобів з урядом насамперед використав П. Скоропадський, нащадок давнього українського гетьманського роду, генерал-лейтенант російської армії, а у 1917 р. — один з активних провідників українізації армії та керівник "вільного козацтва".

Весною 1918 р. П. Скоропадський розпочав активну політичну діяльність, спрямовану на захоплення влади. вико-

ристовуючи опозиційні настрої, він створив і очолив політичну організацію "Українська народна громада", яка увійшла в контакт з Українською хліборобсько-демократичною партією та "Союзом земельних власників". Праві сили готувались до боротьби з УЦР. Ідеї створення твердої авторитарної (гетьманської) влади, які вже в середині березня ходили по Києву у вигляді чуток, почали знаходити вихід для матеріалізації.

Зрештою, генеральна лінія Центральної Ради нашттовхнулася на опозицію і в самих стінах Педагогічного музею. Можна не говорити про критику неукраїнських фракцій, вона була традиційною з 1917 р., але у березні до них приєдналася фракція соціалістів-самостійників, яка вимагала створення кабінету міністрів не за партійним, а за діловим принципом. Критично оцінювала діяльність уряду і фракція УПСФ. 20 березня на засіданні Малої ради представник цієї фракції Кушнір, опонуючи М. Грушевському, зазначив, що УЦР платить данину максималізму не тільки в національній, але і в соціальній сфері своєї діяльності. Центральною думкою його виступу стала теза про необхідність об'єднання всіх національно-суспільних чинників:

"На Україні виростає нова сила. Ця сила — капіталізм, який несе поступ і розвій. Ми мусимо визнати, що ні одна країна не може розвиватися без торгу і промисловості, без буржуазії. Час уже зрозуміти, що відшттовхнути буржуазію від керування життям України ніяк не можливо. І Українська Центральна Рада, цей наш парламент, мусить бути так реорганізований, щоб у ньому взяли участь всі міста, земства, буржуазія, селянство, робітництво, соціалістичні партії — всі повинні спільно керувати життям".

Німецьке та австро-угорське командування досить швидко зрозуміло слабкість Центральної Ради та безперспективність, з їх погляду, співробітництва з нею. Наприкінці березня до Відня з Києва повідомляли: "Досі ми обмежувалися військовою окупацією й прогнанням більшовицьких військ, управління ж краєм ми принципово залишали за Радою та її органами. Як же виглядає це управління? Чи теперішній режим — не торкаючись питання про його добру волю — є в стані постачати нам потрібні продукти або утворити такі умови, які б дали нам змогу добувати ці продукти через закупки? Щоб Рада через свої власні органи могла забезпечити доставку і транспорт продуктів, це річ зовсім виключена, бо вона зовсім не має правильної і певно працюючої організації. І це не може швидко перемінитися, бо Рада не має ні грошей, ні справного виконавчого апарату (військо,

жандармерія, суд, поліція) в своїм розпорядженні і ми не можемо цієї недостачі заступити, якщо не закликаємо сюди нових сил і взагалі не вийдемо за межі чисто військової окупації". Аналогічним чином висловлювалися й німці: "Надія на те, що уряд, який складається лише з лівих опортуністів, зуміє zorganizувати міцну владу, досить сумнівна".

Не знаходячи з боку української влади реальної і обіцяної у Бресті підтримки у постачанні центральних держав хлібом і сировиною, а це було одне з найголовніших завдань окупаційних військ, їх командування почало активно і безпосередньо втручатися у внутрішні справи УНР.

Найпоказовішим у цьому плані став наказ головнокомандувача німецьких військ в Україні Айхгорна від 6 квітня про засів полів. За змістом наказ був досить прагматичним і виходив з необхідності повного засіву земельних площ. Він попереджав селян, щоб вони не брали більше поміщицької землі, ніж можуть засіяти, з іншого боку, вони не повинні перешкоджати поміщикам у засіві землі. При спільному обробку землі і поміщиками, і селянами урожай ділився між ними порівну.

Наказ викликав спалах пристрастей. Результатом гострих дебатов у Малій раді стала резолюція, в якій було зазначено, "що німецькі війська покликані українським урядом для допомоги в справі заведення порядку на Україні лиш в тих межах і напрямі, які будуть зазначені урядом Української Народної Республіки, що ніяке самовільне втручання германського і австро-угорського вищого командування в соціально-політичне і економічне життя України недопустиме...". Але, по суті, це вже була буря в склянці води, яка означала лише одне: Центральна Рада потонула у вирішенні маси, можливо й важливих, але дрібних питань, політичних дискусіях, численних інтерпеляціях. Вона втратила риси вищого законодавчого органу країни, перетворилась у щось на зразок політичного клубу з досить обмеженим колом учасників. У березні-квітні число діючих членів Малої ради не перевищувало 40 осіб. По суті, відбувалася її самоізоляція.

Останнє не могло залишитись непоміченим центральними державами. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін 3 квітня писав до Києва послу графу Форгачу: "...Я б нічого не мав проти того, щоб нинішній, за слухами, що маються, цілком ізольований уряд був замінений іншим".

Зміна уряду гальмувалась незавершеністю роботи тристоронньої комісії, яка готувала господарчий договір між УНР та Німеччиною і Австро-Угорщиною. 23 квітня такий договір

було підписано. Україна брала на себе зобов'язання поставити центральним країнам 60 млн пудів зерна, 400 млн штук яєць, значну кількість м'яса, цукру, картоплі, овочів, сировини. Одночасно з підписанням цього договору Центральна Рада підписала собі вирок.

Наступного дня на нараді у начальника штабу німецьких військ у Києві генерала Гренера у присутності німецького та австрійського послів і військових аташе доля Центральної Ради була практично вирішена. Тоді ж 24 квітня генерал Гренер зустрівся з делегацією Української народної громади.

Німці бажали мати в Україні тверду владу, до цього ж прагнув і П. Скоропадський. Сторони порозумілися, 26 квітня фельдмаршал Айхгорн дістав від імператора Вільгельма II згоду на зміну українського уряду. Фельдмаршал зробив усе від нього залежне, щоб переворот відбувся без особливих ускладнень. Його наказом було запроваджено дію в Україні німецьких військово-польових судів, роззброєно синежупанну дивізію, проведено арешт декількох членів уряду УНР прямо в стінах Центральної Ради. Все це були методи психологічного тиску на Центральну Раду з метою не дати їй будь-яких шансів на опір. Рада була приречена, і більшість її членів розуміла це. Гра була програна.

29 квітня став останнім у діяльності УЦР. Вона без бою здала владу у руки П. Скоропадського, який на з'їзді земельних власників був проголошений гетьманом України. Історичні джерела не зафіксували жодних помітних актів масового громадського протесту проти державного перевороту.

Київ—Гостомель. 1994—1995.

ХРОНІКА НАЙВАЖЛИВІШИХ ПОДІЙ

1917 рік

- 27 лютого.** Петроград. Повалення самодержавства в Росії. Перемога Лютневої демократичної революції. Створення Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів.
- 28 лютого.** Перші повідомлення про революційні події у Петрограді, які надійшли до міст України.
- 1–4 березня.** Київ. Формування Ради об'єднаних громадських організацій, до рук виконкому якої перейшла влада в місті.
- 2 березня.** Петроград. Відозва Петроградського Тимчасового українського революційного комітету "До українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів у Петрограді" з закликом спрямувати енергію "на шлях завоювання власних національно-політичних прав, зафарбити її революційні виступи свідомістю власних національних інтересів".
Створення Тимчасового уряду Росії, до складу якого увійшли Г. Львов (голова), П. Мілюков, О. Гучков, М. Некрасов, О. Коновалов, М. Терещенко, О. Мануйлов, В. Львов, О. Шингарьов, О. Керенський, І. Годнев, Ф. Родичев.
- 2–10 березня.** Створення Рад робітничих і солдатських депутатів у промислових центрах України.
- 3–4 березня.** Київ. Перші ініціативні зібрання у справі створення Української Центральної Ради — представницького органу київських українських громадських організацій.
- 3–5 березня.** Ліквідація органів царської влади в Україні.
- 7 березня.** Київ. Обрання проводу Української Центральної Ради: голова — М. Грушевський, заступники голови — Д. Антонович, Д. Дорошенко, Ф. Крижанівський.
- 9 березня.** Київ. Перше запротокольоване засідання Центральної Ради, ухвалено ряд рішень з організаційних та кадрових питань, зокре-

ма, визначено кандидатури у гласні губернської земської управи, міської думи, звільнено Д. Дорошенка від обов'язків другого заступника голови УЦР.

Перша відозва Центральної Ради до українського народу.

Утворення Центрального Українського кооперативного комітету.

Утворення солдатами і офіцерами-українцями Тимчасової Військової ради (голова — полковник Глинський).

12 березня. Петроград. Українська маніфестація, в якій брало участь близько 20 тис. осіб під жовто-блакитними прапорами.

13 березня. Київ. Повернення М. Грушевського в Україну із заслання.

14–16 березня. Київ. Перший кооперативний з'їзд Київщини — один із перших публічних проявів українського національно-визвольного руху. Почесним головою з'їзду був обраний М. Грушевський, головою — Х. Барановський, секретарем — П. Христюк. З'їзд ухвалив резолюцію про територіальну автономію України в складі демократично-федеративної республіки Росії, постанови про публічне застосування української мови, звільнення полонених-галичан, вивезених до Росії.

15 березня. Київ. Засідання УЦР, на якому вперше головував М. Грушевський. Обрано заступником голови УЦР В. Науменка, обговорено план проведення української маніфестації.

19 березня. Київ. Самостійна маніфестація українських громадсько-політичних сил, в якій брало участь 100 тис. осіб, український багатотисячний мітинг на Софіївському майдані, який виніс резолюцію про територіальну автономію України.

25 березня. Київ. Початок видання газети "Нова Рада". Головний редактор А. Ніковський. Перше число газети містило програмну статтю М. Грушевського "Велика хвиля" та відозву Ради ТУП.

25–26 березня. Київ. З'їзд Товариства українських поступовців, який висловився за здобуття Укра-

- їною автономії, перейменував ТУП у Союз автономістів-федералістів. Головою союзу обрано С. Єфремова, заступниками голови — В. Леонтовича та А. Ніковського, членами Тимчасового ЦК союзу — В. Біднова, Д. Дорошенка, С. Ерастова, Ф. Матушевського, В. Прокоповича, О. Шульгіна.
- 4–5 квітня.** Київ. Установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів. З'їзд висловився за негайне втілення у життя національно-територіальної автономії України, аграрну реформу, підтримку Тимчасового уряду за формулою постільки, поскільки він буде відстоювати інтереси трудового народу. Обрано тимчасовий Центральний комітет партії: М. Ковалевський, Л. Бочковський, Л. Ковалів, К. Корж, В. Залізняк, В. Ігнатенко, Й. Маєвський, П. Христюк, О. Шлейченко.
- 4–6 квітня.** Київ. Конференція Української соціал-демократичної робітничої партії, яка прийняла резолюції про автономію України, про ставлення до Тимчасового уряду, війни, про блоки з іншими партіями, про участь в Українській Центральній Раді.
- 5–6 квітня.** Київ. Український педагогічний з'їзд, в якому взяло участь 500 педагогів початкових, середніх та вищих навчальних закладів України. З'їзд висловився за українізацію освіти, утворив Головну Українську шкільну раду.
- 6–7 квітня.** Київ. Нарада Української радикально-демократичної партії, що відновила свою діяльність. Створення Тимчасового ЦК партії: В. Біднов, Д. Дорошенко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, А. Ніковський, В. Прокопович, О. Шульгін, С. Ерастов та ін.
- 6–7 квітня.** Київ. З'їзд діячів українського села утворив з метою здійснення національно-територіальної автономії України та проведення аграрної реформи Українську селянську спілку. Тимчасовий комітет спілки: голова — М. Стасюк, члени — Т. Осадчий, А. Сербиненко, В. Коваль, І. Сніжний.
- 6–8 квітня.** Київ. Всеукраїнський національний конгрес,

який висловився за національно-територіальну автономію України, обрав новий склад УЦР.

8 квітня. Київ. Перші загальні збори УЦР.

18 квітня. Київ. Святкування 1 травня. На Сирці за ініціативою Військового клубу ім. гетьмана Полуботка відбулося українське військове свято, в якому брали участь солдати, що оголосили себе першим українським полком ім. Б. Хмельницького.

22–23 квітня. Київ. Другі загальні збори УЦР.

26 квітня. Київ. Звернення Українського генерального військового комітету до військового міністра Росії з проханням почати формування української дивізії на базі запасних дивізій армії, повідомити війська про створення УГВК, скласти списки українців у військових частинах.

26 квітня. Одеса. Установчі збори Одеської Української військової ради, яка охоплювала діяльність вояків-українців Одеського військового округу, Чорноморського флоту. Голова ради — І. Луценко.

27–28 квітня. Київ. Губернський з'їзд Селянської спілки. Ухвалено наказ делегатам на Всеросійський селянський з'їзд з вимогами автономії України, федеративного устрою Росії, скликання українського сойму.

5 травня. Петроград. Створення першого коаліційного Тимчасового уряду: Г. Львов (міністр-голова), О. Керенський, П. Переверзєв, М. Терещенко, М. Некрасов, О. Коновалов, О. Мануйлов, О. Шингарьов, В. Чернов, І. Церетелі, М. Скобелєв, Пешехонов, Д. Шаховської, В. Львов, І. Годнев.

5–8 травня. Київ. І Всеукраїнський військовий з'їзд, який висловився за негайне "оголошення принципу національно-територіальної автономії України", українізацію армії, майбутнє (після закінчення війни) перетворення її у народну міліцію. До Українського Генерального військового комітету з'їзд обрав: С. Петлюру (голова), І. Луценка, В. Винни-

ченка, В. Павленка, О. Пилькевича, М. Полоза, С. Письменного, М. Іванова, І. Горілик-Крупчинського, А. Чернявського, Д. Ровинського, А. Певного, Ю. Капкана, М. Міхновського, Ф. Селецького, С. Граждана, В. Поплавка, В. Потішка.

7–9 травня. Київ. Треті загальні збори УЦР.

16–21 травня. Петроград. Переговори української делегації з урядовими структурами Росії та головою Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів з питань про позитивне ставлення до автономії України. Уряд негативно відреагував на вимоги українців.

19 травня. Київ. Візит до міста військового міністра Росії О. Керенського. Зустріч О. Керенського з провідними діячами УЦР, які поставили перед міністром питання про автономію України.

20–22 травня. Проведення у містах і селах України громадсько-політичних заходів (збори, мітинги, концерти), пов'язаних із збором коштів до Українського національного фонду.

22–24 травня. Катеринослав. Український губернський з'їзд, який висловився за впровадження автономії України та федеративно-республіканський державний устрій, обрав губернську Українську раду: голова — Шкамарда, заступник — В. Біднов, та членів УЦР від Катеринославської губернії.

28 травня–2 червня. Київ. I Всеукраїнський селянський з'їзд. 2200 делегатів з'їзду підтримали політику УЦР на здобуття автономії України. З'їзд обрав Центральний комітет Української селянської спілки: голова — М. Ковалевський, товариші голови — М. Стасюк та Т. Осадчий, секретар — П. Христюк, члени — В. Винниченко, І. Пугач, Б. Мартос, А. Лівницький, Арк. Степаненко, І. Діденко, А. Заливчий, В. Матюшенко, Б. Бабич, З. Висоцький, М. Гаркуша та Всеукраїнську Раду селянських депутатів у складі 133 депутатів, яка була кооптована до УЦР.

1–3 червня. Київ. Четверті загальні збори УЦР.

3–7 червня. Київ. Конференція УПСР, яка розглянула

питання національне, аграрне, про ставлення до Тимчасового уряду та тактику партії в УЦР. Конференція виявила помітні розходження між фракційними групами "лівобережців" та "правобережців".

5–10 червня.

Київ. II Всеукраїнський військовий з'їзд. 2308 делегатів з'їзду засудили політику Тимчасового уряду щодо України, запропонували УЦР більше до уряду не звертатися і "негайно приступити до твердої організації краю..., цеб-то до фактичного переведення в життя підвалин автономного ладу", розглянути питання про хід українізації в армії, про землю, піднесено зустріли I Універсал УЦР. З'їзд доповнив УГВК десятьма новими членами: ген. Л. Кондратовичем, В. Матяшевичем, О. Жуковським, О. Сливинським, С. Білецьким, М. Левицьким, П. Скрипчинським, Г. Глібовським, В. Кедровським, С. Колосом. З'їзд обрав Всеукраїнську раду військових депутатів (132 особи), яка була кооптована до УЦР 11 червня.

8–10 червня.

Чернігів. Український губернський національний з'їзд.

16 червня.

Петроград. Офіційна відозва Тимчасового уряду до українського народу, в якій відзначалося, що уряд вважає своїм обов'язком прийти до згоди з громадськими демократичними організаціями України щодо перехідних заходів, які забезпечать права українського народу, але вважав повну перебудову державного механізму Росії неможливою під час війни.

17 червня.

Київ. Губернський український національний з'їзд підтримав I Універсал УЦР, визнав її вищим краєвим органом влади, обрав губернську українську раду.

**20 червня–
1 липня.**

Київ. П'яті загальні збори (сесія) УЦР.

23–26 червня.

Київ. УЦР створила Президію Центральної Ради у складі: голова — М. Грушевський, заступники голови — М. Шраг, С. Веселовський, А. Ніковський, Ф. Крижанівський,

- секретарі — А. Постоловський, Я. Левченко, Л. Чикаленко, М. Чечель, член президії — Є. Онацький.
- 22–24 червня.** Київ. І сесія Всеукраїнської Ради селянських депутатів підтримала І Універсал УЦР, закликала українське селянство до об'єднання навколо УЦР.
- 26 червня.** Київ. Декларація Генерального секретаріату, в якій визначався його статус, структура, завдання й обов'язки.
- 27 червня.** Київ. Конференція Української радикально-демократичної партії розглянула питання про реорганізацію Росії у федеративну державу, аграрні перетворення, змінила назву партії на Українську партію соціалістів-федералістів.
- 29 червня.** Лубни. Установчий з'їзд Української демократичної хліборобської партії. Програма партії базувалася на гаслах суверенітету українського народу, приватної власності як основи господарської діяльності, парцелізації та викупу володінь великих землевласників для задоволення потреб малозабезпечених. Провід партії: В. і С. Шемети, Д. Донцов, В. Липинський, М. Міхновський.
- 3 липня.** Петроград. Постанова Тимчасового уряду про визнання Генерального секретаріату вищим виконавчим органом в Україні.
- 3 липня.** Київ. Ухвалення II Універсалу УЦР.
- 4–6 липня.** Київ. Збройний виступ полуботківців.
- 11 липня.** Київ. Урочисте засідання Малої ради, в якому вперше брали участь представники національних меншин.
- 11–14 липня.** Київ. Український робітничий з'їзд, який висловився за підтримку робітничим класом УЦР та Генерального секретаріату, ухвалив резолюцію про здійснення автономії України, обрав Всеукраїнську Раду робітничих депутатів із 100 депутатів. Президія Ради: М. Порш, В. Довженко, Й. Маєвський.
- 15–19 липня.** Київ. II Всеукраїнський з'їзд УПСР обговорив аграрне, національне питання, затвердив програму партії, обрав ЦК: І. Базяк, Д. Ісачевич, І. Коваленко, М. Ковалевський (голо-

ва), К. Корж, С. Лимар, М. Панченко, І. Пугач, А. Полонський, О. Севрюк, О. Шлейченко, М. Шраг, М. Чечель і М. Полоз.

16 липня. Київ. Затвердження Малою радою Статуту Генерального секретаріату.

24 липня. Петроград. Створення О. Керенським, якого було призначено 7 липня міністром-головою, другого коаліційного Тимчасового уряду. До складу нового кабінету міністрів увійшли: О. Керенський, М. Некрасов, М. Авксентьев, М. Терещенко, О. Зарудний, С. Ольденбург, С. Прокопович, В. Чернов, О. Нікітін, М. Скобелев, О. Пешехонов, І. Єфремов, П. Юренєв, О. Карташев, Ф. Кокошкін.

26 липня. Київ. Збройна провокація проти українського полку ім. Б. Хмельницького на ст. Пост-Волинський, вчинена кірасирським полком, в результаті якої було вбито 20 богданівців і багато поранено.

27 липня. Київ. З'їзд губернських комісарів України, який визнав верховенство влади Генерального секретаріату.

4 серпня. Петроград. Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду в Україні, яка перекреслювала умови, досягнуті на переговорах у Києві.

5-9 серпня. Київ. Шості загальні збори УЦР.

10-12 серпня. Київ. II Всеукраїнський педагогічний з'їзд обговорив справу практичного здійснення українізації освіти, підтверджено рішення першого з'їзду про повну українізацію початкової школи та поступову і часткову середньої та вищої школи, визнав необхідним створити у всіх селах "Просвіти", а в повітах — учительські українські спілки.

11-12 серпня. Київ. Засідання губернської Ради селянських депутатів негативно розцінило урядову інструкцію Генеральному секретаріатові.

13 серпня. Київ. Відставка Генерального секретаріату.

19 серпня. Київ. Губернський український національний з'їзд.

21 серпня. Київ. Затвердження УЦР нового складу Ге-

нерального секретаріату: голова — В. Винниченко, члени — І. Стещенко, М. Туган-Барановський, М. Савченко-Більський, О. Шульгін, О. Зарубін, О. Лотоцький, П. Стебницький.

25–30 серпня. Виступ генерала Л. Корнілова, спроба правих (консервативних) політичних сил встановити у країні військову диктатуру. Ліквідація виступу.

28 серпня. Київ. Створення за ініціативою УЦР Особливого комітету охорони революції у складі Генерального секретаріату, комісара Тимчасового уряду при КВО, командувача військ КВО, комісара Тимчасового уряду м. Києва, київського міського голови, начальника міської міліції, голів виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів, представників політичних партій.

1 вересня. Петроград. Затвердження Тимчасовим урядом складу Генерального секретаріату.

2–5 вересня. Київ. Друга сесія Всеукраїнської ради селянських депутатів.

8–10 вересня. Катеринослав. Крайова конференція УСДРП, в якій брали участь представники українських соціал-демократичних організацій Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній, а також Кубані та Кавказу.

8–14 вересня. Київ. З'їзд "поневолених народів". У з'їзді, проведеному з ініціативи УЦР з представників тих народів, які виступали за реорганізацію Росії на федеративних засадах, брало участь 83 делегати з вирішальним і 6 з дорадчим голосом. Ухвалено постанови про федеративний устрій Росії, про загальнодержавну і крайові мови та інші, обрано постійно діючу Раду народів.

9 вересня. Київ. Надзвичайне засідання Всеукраїнської Ради військових депутатів, яке ухвалило рішення про участь представників Ради у петроградській демократичній нараді.

14 вересня. Київ. Відкриття I Всеукраїнського жіночого з'їзду.

25 вересня. Петроград. Створення третього коаліційного Тимчасового уряду: О. Керенський (міністр-

голова), О. Коновалов, О. Нікітін, М. Терещенко, О. Верховський, Д. Вердеревський, К. Гвоздєв, П. Малянтович, С. Прокопович, М. Бернацький, С. Салазкін, М. Кішкін, С. Смирнов, О. Карташов, Н. Ливеровський, С. Третьяков.

25 вересня. Київ. Візит французького консула генерала Табуї до Генерального секретаріату.

29 вересня. Київ. Декларація Генерального секретаріату з визначенням характеру української державності.

30 вересня–3 жовтня. Київ. IV з'їзд УСДРП, який обговорив сучасний момент, затвердив аграрну програму партії, виніс резолюцію про припинення війни, державний устрій України, Всеросійські та Українські установчі збори, визначив ставлення партії до УЦР та Генерального секретаріату. ЦК УСДРП: М. Ткаченко, А. Литвиненко, С. Вікул, А. Пісоцький, М. Порш, С. Веселовський, Є. Касьяненко.

3–6 жовтня. Чигирин. Всеукраїнський з'їзд "вільного козацтва".

18 жовтня. Київ. Установчий з'їзд Української трудової партії. Лідер партії — відомий кооперативний діяч, адвокат, заступник голови УЦР Ф. Крижанівський.

20 жовтня. Київ. Відкриття III Всеукраїнського військового з'їзду.

24–26 жовтня. Петроград. Збройне повстання проти Тимчасового уряду. Перехід влади в Петрограді до рук більшовиків.

25 жовтня. Київ. Утворення Крайового комітету з охорони революції в Україні, відповідального перед УЦР.

29–31 жовтня. Київ. Збройний конфлікт більшовизованих частин гарнізону та робітничих збройних загонів з військами штабу КВО.

29 жовтня–2 листопада. Київ. Сьомі загальні збори УЦР.

7 листопада. Київ. III Універсал УЦР. Проголошення Української Народної Республіки в складі федеративної Росії.

16 листопада. Київ. Офіційне роз'яснення Генерального

- секретаріату щодо вирішення земельного питання, декларованого III Універсалом.
- 21–24 листопада.** Київ. III з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів. Обговорено і схвалено діяльність УЦР та есерівської фракції в ній.
- 23 листопада.** Київ. Рішення Генерального секретаріату про об'єднання Південно-Західного та Румунського фронтів в один — Український. Проголошення перемир'я на Українському фронті. Звернення Генерального секретаріату до крайових урядів, що виникли на території Росії, з пропозицією приступити до утворення центрального соціалістичного російського уряду на умовах досягнення загального демократичного миру та скликання Всеросійських установчих зборів.
- 3 грудня.** Петроград. Схвалення РНК "Манифеста к українському народу с ультимативними вимогами к Украинской раде".
- 4–6 грудня.** Київ. З'їзд представників робітництва, воєнства, селянства України (I Всеукраїнський з'їзд Рад), в роботі якого брало участь понад 2500 делегатів.
- 5 грудня.** Київ. Відповідь Генерального секретаріату на ультиматум Раднаркому.
- 12–17 грудня.** Київ. Восьмі загальні збори УЦР.
- 13 грудня.** Брест-Литовський. Відповідь уповноважених делегацій країн Четверного союзу на ноту Генерального секретаріату від 11 грудня з запрошенням делегації УНР взяти участь у мирних переговорах у Бресті.
- 17 грудня.** Харків. Маніфест ЦВК Рад України про скинення влади Центральної Ради та Генерального секретаріату. Створення радянського уряду України — Народного секретаріату.
- 17–21 грудня.** Київ. Створення Української партії самостійників-соціалістів, програма якої визначала "соціалістичний ідеал, яко єдиний, котрий може остаточно задовольнити український і інші народи", а також повну незалежність УНР, націоналізацію землі, 8-годинний робочий день у промисловості, українську мову як державну, відділення церкви від держави.

1918 рік

- 6 січня.** Полтава. Залишення міста військами УНР, вступ до нього радянських частин під командуванням М. Муравйова. Встановлення радянської влади.
- 11 січня.** Київ. Засідання Малої ради. Ухвалення IV Універсалу, проголошення повної самостійності Української Народної Республіки.
- 14 січня.** Миколаїв. Бій червоногвардійців з військами Центральної Ради. Встановлення радянської влади в місті.
- 14–17 січня.** Одеса. Збройний виступ робітників і солдат проти Центральної Ради. Встановлення радянської влади.
- 15 січня.** Євпаторія. Встановлення радянської влади в місті.
- 15–25 січня.** Київ. Дев'яті загальні збори УЦР.
- 16 січня.** Крути. Нерівний бій між переважаючими більшовицькими радянськими частинами і студентським українським куренем.
- 16–22 січня.** Київ. Збройний виступ частини міського гарнізону і робітників заводу "Арсенал" проти Центральної Ради.
- 17 січня.** Вінниця. Встановлення влади Рад.
- 17–18 січня.** Херсон. Роззброєння червоногвардійцями загонів Центральної Ради. Встановлення радянської влади.
- 18 січня.** Київ. Затвердження загальними зборами УЦР земельного закону та складу Ради народних міністрів, запропонованого фракцією партії українських есерів: голова — В. Голубович, члени — М. Ткаченко, П. Христюк, А. Немоловський, Н. Григоріїв, С. Перепелиця, Є. Сокович.
- 19 січня.** Чернігів. Встановлення радянської влади.
- 21 січня.** Київ. Реорганізація Малої ради, збільшення числа її членів до 82 осіб, переважно за рахунок розширення фракції УПСР.
- 25 січня.** Київ. Затвердження загальними зборами УЦР закону про 8-годинний робочий день.
- 26 січня.** Брест-Литовський. Підписання делегаціями УНР та Австро-Угорщини таємної угоди про створення з українських земель Галичини та

- Буковини окремого коронного краю у складі Австро-Угорщини.
- 26 січня.** Київ. Вступ до міста після кількадечної артилерійської облоги радянських військ під командуванням М. Муравйова. Початок червоного терору проти населення міста.
- 26–29 січня.** Єлисаветград. Перехід влади до рук Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.
- 27 січня.** Брест-Литовський. Підписання делегацією УНР мирного договору з представниками Четверного союзу.
- 30 січня.** Переїзд ЦВК Рад та Народного секретаріату України з Харкова в Київ.
Брест-Литовський. Підписання М. Любинським заклику до німецького народу з проханням надати військову допомогу "охоронити наші північні межі від дедальшого вдирання ворога".
- 8 лютого.** Початок просування німецьких військ в Україну. Вступ німецьких частин до Рівного.
- 11 лютого.** Житомир. Заняття з боєм міста куренем П. Болбачана.
- 12 лютого.** Коростень. Ухвалення Малою радою закону про впровадження в УНР нового (григоріанського) календаря з 16 лютого 1918 р.
- 13 лютого.** Бердичів. Вступ до міста українських військ (курінь П. Болбачана).
- 15 лютого.** Київ. Залишення міста радянськими військами.
- Лютий.** Звенигородський повіт. Бойові дії вільного козацтва під командою Ю. Тютюнника проти збільшовизованих частин регулярної армії.
- 1 березня.** Житомир. Ухвалення Малою радою закону про грошову одиницю (гривню).
- 2 березня.** Київ. Вступ до міста Запорізького загону А. Присовського, Коша Слобідської України С. Петлюри та загону Січових стрільців Є. Коновальця. Вступ до міста німецьких підрозділів.
- 6 березня.** Житомир. Ухвалення Малою радою закону про адміністративно-територіальний устрій УНР.

- 9 березня.** Київ. Повернення УЦР до столиці УНР.
- 17–19 березня.** Катеринослав. II Всеукраїнський з'їзд Рад.
- 24 березня.** Київ. Затвердження Малою радою нового складу Ради народних міністрів: В. Голубович — голова уряду і міністр закордонних справ, М. Ткаченко — міністр внутрішніх справ, С. Шелухін — міністр судових справ, О. Жуковський — міністр військових справ і в. о. міністра морських справ, Є. Сокович — міністр шляхів, Г. Сидоренко — міністр пошти і телеграфів, М. Ковалевський — міністр земельних справ та харчування, С. Перепелиця — міністр фінансів, В. Прокопович — міністр освіти, І. Фещенко-Чопівський — міністр торгу і промисловості, П. Христюк — генеральний писар. Крім того, до складу уряду входили керуючі міністерствами: М. Любинський — закордонних справ, Л. Михайлов — праці, Д. Коліух — харчування. Заслухано декларацію уряду, з якою виступив В. Голубович.
Опублікування закону УНР про державну мову, якою визнано українську.
- 25 березня.** Лубни. Хліборобський з'їзд, проведений за ініціативою Української демократично-хліборобської партії. Визнано незадовільною, руйнівною аграрну політику УЦР, висунуто вимогу відновлення приватної власності, встановлення гарантованого мінімуму землі, яка залишається за господарствами, передачі решти землі в оренду малоземельним, поповнення УЦР представниками хліборобів-демократів.
- 6 квітня.** Київ. Опублікування наказу головнокомандувача німецькими військами в Україні генерала Айхгорна про засів полів.
- 8 квітня.** Харків. Зайняття міста німецькими військами.
- 9 квітня.** Київ. Підписання між УНР з одного боку і Німеччиною та Австро-Угорщиною з іншого договору про постачання з України до Центральних держав 60 млн. пудів хліба до 31 липня 1918 р.
- 23 квітня.** Київ. Підписання між УНР з одного боку і

- Німеччиною та Австро-Угорщиною з іншого загального господарчого договору.
- 24 квітня.** Київ. Зустріч генерала Гренера та П. Скоропадського. З'ясовано умови, на яких німці згоджувалися підтримати державний переворот і майбутнього гетьмана.
- 25 квітня.** Київ. Наказ головнокомандувача німецькими військами в Україні генерала Айхгорна про дію німецьких військово-польових судів в Україні.
- 29 квітня.** Київ. Останнє засідання Малої ради. Ухвалено Конституцію УНР, внесено зміни до земельного закону (земельна власність до 30 десятин не підлягає вилученню). Державний переворот. Падіння Центральної Ради.

Використана та рекомендована література

Монографії, статті, спогади, довідкові видання

Андерсон О. А. Внешняя торговля Украины в 1918 г. К., 1919.

Андрієвський В. До характеристики українських правих партій. Берлін, 1921.

Андрієвський В. З минулого. Т. I. 1917 р. на Полтавщині. Т. 2. Від гетьмана до Директорії. Берлін, 1921, 1923.

Андрієвський В. Три громади. Спогади з 1885-1917 рр. Львів, 1938. У 2 т.

Антонович Д. Довкола заснування Центральної Ради // Діло. 1937. 27 берез.

Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. М., 1924.

Баєр М. Земельна реформа і основи земельної політики на Україні. К., 1917.

Бачинський Ю. Большевицька революція і українці. Критичні замітки. Вид. 2-ге. Берлін, 1928.

Бачинський Ю. Україна irradenta. Вид. 2-ге. Львів, 1900.
Берестейський мир з нагоди 10-х роковин 1918: Спомини і матеріали. Б.м. 1928.

Бойко В. Земство і народні управи. К., 1917.

Борис Р. Вільне козацтво. Ідея озброєного народу в 1917 р. в Україні. Львів, 1934.

Борис Р. Микола Міхновський. Львів, 1936.

Бочковський О. Боротьба народів за національне визволення (націологічні нариси). Подєбради, 1932.

Буценко А. О расколе УСДРП (1917-1918) //Летопись революции. 1923. № 4. С. 121-122.

Буртанович О. Українська ідеологія революційної доби. Відень, 1922.

В. К. Повалення більшовиками Російського Тимчасового уряду і перехід влади на Україні до Центр. Ради //Літературно-науковий вісник. Львів, 1927. Кн. 1.

В. К. Всеукраїнський військовий генеральний комітет і Тимчасове правительство //Літературно-науковий вісник. Львів, 1923. Кн. 5.

Ващенко І. До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині у 1917-1921 рр. //Визвольний шлях. 1955. № 1,2,5.

Велика українська революція (матеріали до історії відновлення української державності): календар історичних подій за лютий 1917 — березень 1918. Нью-Йорк, 1967.

Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. К., 1992.

Верстюк В. М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради //Український історичний журнал. 1996. № 5. С. 37-50.

Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради // Український історичний журнал. 1995. № 2,5,6.

Верстюк В., Пиріг Р. М. С. Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності. К., 1996.

Винар Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського //Український історик. 1966. № 1-2; 1984. № 1-4.

Винар Л. Михайло Грушевський — історик і будівничий нації: статті і матеріали. К. —Нью-Йорк—Торонто, 1995.

Винниченко В. Боротьба: з листів засланого в солдати. Вид. 3-тє. К.— Харків, 1917.

Винниченко В. Відродження нації. К.— Відень, 1920. Ч. 1-3.

Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. К., 1991.

Винниченко Володимир. Статті і матеріали. Нью-Йорк, 1953.

Витанович І. Аграрна політика українських урядів: 1917-1920. Мюнхен, 1968.

Вікул С. Автономія України. К., 1917.

Вождь. 1926-1936: до 10-ліття смерті Головного Отамана. Львів, 1936.

Галаган М. З моїх спогадів. Львів, 1930. Ч. 1-4.

Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. I: Революційна українська партія. К., 1926.

Гетьманець Гр. До страшних днів у Києві. К.— Львів, 1918.

Гирич І. Сергій Єфремов і Михайло Грушевський //Стажитності. 1991. № 7.

Гомзин Б. Микита Шаповал: український громадський діяч. Львів, 1932.

Гошуляк І. Д. Про причини поразки Центральної Ради // Український історичний журнал. 1994. № 1. С. 1-44.

Григорій-Наш. Підстави української національно-державної політики. Прага—Берлін, 1923.

Григорійв-Наш. Якої республіки треба бідним людям? К., 1917.

Григорійв Н. Українська боротьба за державу в роках 1917–1920. Чому українці не вдержали своєї держави? Скрентон, 1934.

Григорійв Н. Спогади "руїнника" про те, як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату. Львів, 1937.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування української модерної нації XIX–XX століття. К., 1996.

Гриценко А. П. Українські робітники на шляху творення національної держави: I-й Всеукраїнський робітничий з'їзд 11–14 (24–27) липня 1917 р. // Історичні зошити. 1992. № 5.

Грушевський М. Украинство в России и украинский вопрос. СПб., 1906.

Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907.

Грушевський М. Национальный вопрос и автономия. СПб., 1907.

Грушевський М. Вільна Україна: статті з останніх днів (березень–квітень 1917). К., 1917.

Грушевський М. Українська Центральна Рада та її Універсали перший та другий. К., 1917.

Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1917.

Грушевський М. Роковини 20 (7) листопада 1917 р. // Літературно-науковий вісник. 1918. Т. 72.

Грушевський М. Україна окремішня // Літературно-науковий вісник. 1919. Т. 73.

Грушевський М. Українська самостійність й її історична необхідність. Вибрані праці. Нью-Йорк, 1960.

Грушевський М. Спомини. Публікація С. Білоконя // Київ. 1989. № 9–12.

Грушевський М. На порозі нової України. К., 1991.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. К., 1992.

Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. К., 1993.

Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. К., 1993.

Гусєв В. І. Центральна Рада і Бунд (листопад 1917 р. — квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. 1992. № 10–11.

Дорошенко В. Півтораєста літ української політичної думки. Від скасування гетьманщини до нашого часу. Відень, 1914.

Дорошенко В. Українство в Росії. Відень, 1917.

Дорошенко В. Перший президент відновленої української держави // Овид. Чикаго. 1957. № 1–2.

Дорошенко В. Революційна українська партія (1900–1905 рр.): нарис з історії української соціал-демократичної партії. Львів — К., 1921.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Львів, 1923–1924. 4 ч.

Дорошенко Д. Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых: Сост. С. А. Алексеев. М.—Л., 1930. С. 64–98.

Дорошенко Д. Ілюстрована історія України 1917–1923 рр. Т. 2. Українська гетьманська держава 1918 р. Ужгород, 1930.

Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932.

Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність. Прага, 1934.

Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага, 1936.

Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914). Вінніпег, 1949.

Енциклопедія українознавства: словникова частина. В 11 т. Париж—Нью-Йорк, 1955–1984.

Євтимович В. Військо йде: уривок зі спогадів про березень 1917 р. в Києві. Львів, 1937.

Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради // Український історик. 1968. № 1–4.

Єфремов С. Історія українського письменства. К., 1995.

Єфремов С. З громадського життя на Україні. К., 1909.

Єфремов С. З нашого життя за рік 1913. К., 1914.

Єфремов С. Біля початків українства. К., 1922.

Єфремов С. Над могилою Бориса Грінченка. К., 1910.

✓ Єфремов С. На порозі майбутності // Нова Рада. 1917. 25 берез.

Єфремов С. Під обухом. Большевики у Києві. К., 1918.

Єфремов С. Пам'яті І. Л. Шрага // Наше минуле. 1919. Кн. 1–11.

Жук А. Автобіографія Дмитра Антоновича // Сучасність. 1961. № 1.

Жук А. Пам'яті Миколи Порша (1877–1944) // Сучасність. 1962. № 1. С. 52–66.

Жулинський М. Із забуття — в безсмертя. К., 1990.

Жученко М. Українське життя у Києві на світанку волі // Літературно-науковий вісник. 1917. Кн. 1.

Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889–1960) /За ред. В. Янева. Париж—Мюнхен, 1969.

Збірник пам'яті Симона Петлюри. Прага, 1930.

Зленко П. Симон Петлюра (матеріали для бібліографічного покажчика). Париж, 1939.

Зозуля Я. Облога Києва //За державність. 1966. № 11. С. 42–64.

Зозуля Я. Другий Універсал Української Центральної Ради та його правноісторична вартість //Вільна Україна. Нью-Йорк, 1967. № 55–56.

Золотарев А. Из истории Центральной Украинской Рады (1917 г.). Харьков, 1922.

Іванис В. Симон Петлюра — президент України. 1879–1926. Торонто, 1952.

Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923: Збірник статей. Нью-Йорк, 1968.

Історія української влади. 1917–1919 рр. Відень—К., 1920.

Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918 р. та її історична генеза // Український історик. 1968. Ч. 1–4.

Кедрин Іван. Михайло Грушевський — не один, а більше їх //Український історик. 1984. № 1–4.

Кедровський В. Чого хоче українська партія соціалістів-революціонерів. К., 1917.

Кедровський В. Українізація в російській армії // Український історик. 1967. Ч. 3–4.

Кедровський В. 1917-й рік. Вінніпег, 1967.

Ковалевський М. При джерелах боротьби. Інсбрук, 1960.

Ковалевський М. Про нарізку землі (до селян). Кам'янець-Подільський, 1919.

Колард Ю. Спогади юнацьких днів 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська Партія /РУП/. Торонто, 1917.

Колард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді // 3 минулого. Варшава, 1939. Т. 2.

Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. Прага, 1928.

Кононенко К. Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. Мюнхен, 1965.

Копиленко О. "Українська ідея" М. Грушевського: історія і сучасність. К., 1991.

Копиленко О. Л. "Сто днів" Центральної Ради. К., 1992.

- Корбут С.* Симон Петлюра (1926–1936). Львів, 1936.
- Королів В.* Український народний герой Симон Петлюра. К.—Прага, 1919.
- Король Н.* Очима звичайного сучасника: спогади за 1917–1921 рр. // *Визвольний шлях*. 1967. № 10.
- Костюк Г.* Володимир Винниченко і його доба. Б. м. і р.
- Костюк Г.* Сергій Єфремов і Володимир Винниченко // *Літературна панорама*. К., 1990.
- Кулик І.* Огляд революції на Україні. Харків, 1921. Ч. 1.
- Кульчицький С. В.* Центральна Рада. Утворення УНР // *Український історичний журнал*. 1992. № 5. С. 71–88; № 6. С. 73–84.
- Курас І. Ф. М. І.* Міхновський: постать на тлі епохи // *Український історичний журнал*. 1992. № 9.
- Лебединський М.* У 15-ліття заіснування Центральної Ради // *Історичний календар-альманах Червоної калини на 1932 р.* Львів, 1931. С. 1–9.
- Леонтович В.* Спомини утікача. Берлін, 1922.
- Липинський В.* Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського націоналізму. Відень, 1926.
- Лисяк-Рудницький І.* Нариси з нової історії України. Львів, 1991.
- Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. К., 1994. У 2 т.
- Лицар праці і обов'язку.* Збірник, присвячений пам'яті проф. С. Лотоцького-Білоусенка. Торонто—Нью-Йорк, 1983.
- Лотоцький О.* Вірність великій ідеї. Симон Петлюра як політик і державний муж. Париж, 1951.
- Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава, 1932–1934. У 3 ч.
- Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції 1917–1921. Прага, 1941–1942. 3 т.
- Мазепа І.* Підстави нашого відродження. Ч. 1: Причини нашої бездержавності. Б.м., 1946.
- Мазепа І., Феденко П.* З історії української революції. Прага, 1930.
- Манилов В.* Из истории взаимоотношений Центральной Рады с Временным правительством // *Летопись революции*. 1927. № 3. С. 3–26; № 4. С. 7–32; № 5–6. С. 67–99.
- Мартос Б.* Українська валюта 1917–1920 років // *Україна*. 1992. Лютий.
- Мартос Б.* Визвольний здвиг України. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1979.
- Мартос Б. М. С.* Грушевський, яким я його знав // *Український історик*. 1966. Ч. 1–2.

Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради // Український історик. 1973. № 3–4.

Матушевський Ф. З українського життя (про з'їзд УНП) // Літературно-науковий вісник. 1907. № 7.

Меснер Е. Взятие Киева полтавским отрядом. К., 1919.

Мицюк О. Про автономію України в федеративній Росії. Лубни, 1917.

Мірчук П. Від другого до четвертого універсалу. Торонто, 1955.

Мірчук П. Українсько-московська війна 1917–1919. Торонто, 1957.

Міхновський М. Самостійна Україна // Політологічні читання. 1992. № 2. С. 280–286.

Милуков П. Н. История второй русской революции. Т. 1: Борьба буржуазной и социалистической революции. К., 1919.

Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918. Львів, 1994.

Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К., 1993.

Наш Г. Фатальна помилка революції. Прага, 1921.

Ніковський А. М. І. Туган-Барановський в українській політиці // Кооперативна зоря. 1919. Ч. 6–7.

Ніковський А. Як повстала скоропадщина на Україні // Громада. 1919. Ч. 4–5, 6–7.

Оберучев К. Воспоминания. Нью-Йорк, 1930.

Одинець Г. М. Мої спогади про Центральну Раду. Харків, 1926.

Омельянович-Павленко М. На Україні. Прага, 1935.

Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). К., 1995.

Патлах. Киев в январе 1918 г. (Воспоминания) // Летопись революции. 1923. № 3. С. 18–24.

Петрів В. Спомини. Львів, 1927. 4 ч.

Порш М. Автономія України в світлі "соціал-демократичної критики". Відповідь т. Лукашевичу. СПб., 1906.

Порш М. Із статистики України // Україна. 1907. Т. 3.

Порш М. Статистика землеволодіння в 1945 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 по 1905 р. // Україна. 1907. Т. 4.

Порш М. Про автономію України. К., 1918.

Порш М. Спогади // Симон Петлюра в молодості. Львів, 1936.

Потульницький В. Історія української політології. К., 1992.

Проблеми історії національного руху на Україні (до

1917 р.): тези доповідей // Друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція. К.—Миколаїв, 1992.

Прокопович В. Київська міліція // Наше минуле. 1918. Ч. 1. С. 74–84.

Рафес М. Два года революции на Украине. М., 1920.

Річицький А. Центральна Рада від лютого до жовтня: нарис з історії української революції. К., 1928.

Річицький А. Володимир Винниченко в літературі й політиці: Збірник статей. Б.м., 1928.

Романович-Ткаченко Н. По дорозі до революції // Україна. 1925. № 4. С. 103–129.

Романович-Ткаченко Н. З незабутніх днів // Україна. 1927. Кн. 1–2.

Романчук О. Ультиматум. К., 1990.

Русова С. Мої спомини. Львів, 1937.

Русь Малая. Война украинцев с большевиками. 1 ноября 1917 — 17 февраля 1918 г. П.— К., 1918.

Садовський М. Микола Ковальський. Нью-Йорк—Торонто, 1954.

Свеніцький І. Винниченко. Львів, 1920.

Симон Петлюра в молодості. Збірник споминів. Львів, 1936.

Симон Петлюра та українська національна революція: збірник праць другого конкурсу петлюрознавців в Україні. Упорядкування та передмова Василя Миколайчука. К., 1995.

Скоропадський П. Спогади. К.—Філадельфія, 1995.

Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія. К., 1997.

Солдатенко В. Еволюція суспільно-політичних поглядів В. К. Винниченка в добу української революції // Український історичний журнал. 1994. № 6; 1995. № 1.

Солдатенко В. Внесок М. С. Грушевського в концепцію української революції // Український історичний журнал. 1996. № 5. С. 3–27.

Стебницький П. До історії українського руху // Наше минуле. 1918. Ч. 3. С. 89–93.

Стебницький П. (П. Смуток) Поміж двох революцій: нариси політичного життя за рр. 1907–1918. К., 1918.

Стебницький П. Я. Украина и украинцы. Пг., 1917.

Тищенко Ю. Хто такий Винниченко. Біографічний нарис. К., 1917.

Труба І. Хто пануватиме на Україні. Катеринослав, 1917.

1917 год на Киевщине. Хроника событий. (Сост.: А. Иргизов, В. Манилов, Ф. Ястребов). К., 1928.

Українська ідея. Постаті на тлі революції. К., 1994.

Українська Центральна Рада: передумови створення та причини падіння // Республіканський центр духовної культури. Підготували Д. М. Єсипенко, М. Р. Новиченко. К., 1991.

Украинский вопрос: составлено сотрудниками журнала "Украинская жизнь". М., 1917.

Фаворський В. Повалення Центральної Ради // Глобус. 1926. № 3. С. 49–53.

Феденко П. Суспільні та політичні рухи в Україні. Париж, 1953.

Феденко П. Український рух у XX столітті. Лондон, 1959.

Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя: спогади міністра Центральної Ради та Директорії. Житомир, 1992.

Хміль І. В. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6–8 квітня 1917 р.) // Історичні зошити. К., 1994.

Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня—2 червня 1917 р.) // Історичні зошити. 1992. № 4.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Відень, 1921–1922. 4 кн.

Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради) // Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. (у двох частинах). К., 1997.

Центральна Рада на тлі української революції: науково-теоретичні читання (Інститут історії України НАН України, 16 березня 1995 р.). К., 1996.

Церетели И. Воспоминания о Февральской революции. Париж, 1963. 2 т.

Чикаленко Є. Уривки з моїх спогадів за 1917 р. Прага, 1932.

Шаповал М., Слободич О. Великий зрив. Нарис історії української революції. 1917–1920. Ч. I.: Доба Української Центральної Ради. Яворів, 1932.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1927.

Шульгін О. Державність чи гайдамащина? Збірник статей та документів. Париж, 1931.

Шульгін О. Політика. Державне будівництво і міжнародні справи: статті, документи, промови. К., 1918.

Щоголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. К., 1912.

Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди // Історичні зошити. 1992. № 7.

Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правничому аспекті. Мюнхен, 1971.

Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Харків, 1927-1929. 2 т.

Яковлів А. Основи Конституції УНР. Париж, 1937.

Яковлів Андрій. Українська студентська громада в Дорпаті // 3 минулого. Т. 2. Український студентський рух у російській школі. Варшава, 1939.

Яневський Д. Б. Українська Центральна Рада: перші кроки до новітньої національної державності (березень-листопад 1917 р.) // Минуле України: відновлені сторінки. К., 1991. С. 5-25.

Czopiwska-Bohun Irena. Ivan Feszczenko-Czopiwski (1884-1952) — działacz społeczny, polityk, pedagog, wczony // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. Pod redakcją Stefana Kozaka. Warszawa, 1996. № 3.

Kozak Stefan. Oleksandr Lotoćkyi — wczony, dyplomata i polityk // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. Pod redakcją Stefana Kozaka. Warszawa, 1996. № 3.

Stepień Stanisław. Symon Petlura — życie i działalność // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. Pod redakcją Stefana Kozaka. Warszawa, 1996. N. 3.

Документальні публікації

Вивід прав України: документи і матеріали до історії української політичної думки. Нью-Йорк, 1964.

Видання Української Центральної Ради: Вісти з Української Центральної Ради // Український історик. 1987. Ч. 1-4.

Винниченко В. Щоденник. Едмонтон—Нью-Йорк, 1980, 1983. Т. 1-2.

Винниченко В. Из дневников. Открытое письмо Сталину и членам Политбюро ВКП // Дружба народов. 1989. 12. С. 161-205.

Галенко О. І., Яневський Д. Б. Перший уряд демократичної України // Історичні зошити. 1992. № 6.

Декларация правительству УНР от имени объединенных организаций промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины, представленная 25 апреля 1918 г. Б. м., б. г.

Доклад начальнику операционного отделения германского восточного фронта о положении дел на Украине в

марте 1918 // Архив русской революции. Берлин, 1922. Т. 1. С. 288–294.

Друга сесія Всеукраїнської ради селянських депутатів (2–5 вересня 1917 року): постанови. К., 1917.

Другий Всеукраїнський учительський з'їзд: тези докладів, дебати, постанови. К., 1917.

Єфремов С. Українці і справа замирення: два документи з недавнього часу // Наше минуле. К., 1918. Ч.3. С. 127–133.

Записка об украинском движении за 1914–1919 // Український археографічний збірник. К., 1926. Т. I. С. 271–354.

Закон про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки. К., 1917.

Земельний закон, ухвалений Українською Центральною Радою 18 січня 1918 року. К., 1918.

Из истории национальной политики Временного правительства (Украина, Финляндия, Хива): документы // Красный архив. 1928. Т. 5. С. 46–79.

Конституційні акти України 1917–1920: невідомі конституції України. К., 1992.

Ленин В. И. Военная переписка. 1917–1922. М., 1987.

Матеріали до історії музею Визвольної боротьби України в Празі. Цюрих—Вінніпег, 1957–1959. У 3-х т.

Мирний договір між Українською Народною Республікою з однієї і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони. К., 1918.

Мирные переговоры в Брест-Литовске с 22(9) декабря 1917 г. по 3 марта 1918 г. Т. I. Пленарные заседания. Заседания политической комиссии: Полный текст стенограммы под редакцией и с примечаниями А. А. Йоффе с предисловием Л. Д. Троцкого. М., 1920.

Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. К., 1994.

Німецько-австрійська інтервенція на Україні. Т. I. Харків, 1933.

Несколько документов об Октябрьских днях в Киеве // Комунар. 1924. № 13. С. 52–69.

Областной съезд РСДРП (б-ков): первое всеукраинское совещание большевиков // Летопись революции. 1926. № 5. С. 64–92.

Первый Всероссийский съезд Советов. М., 1930.

Перший український з'їзд в Чернігові (8–10 червня 1917 р.). Чернігів, 1917.

Симон Петлюра: статті, листи, документи. Нью-Йорк, 1956. 1979.

Постанови Всеукраїнського селянського з'їзду 28, 29, 30 травня і 1 червня і конференції українських соціалістів-революціонерів 3-6 червня (по земельному питанню). Вінниця, 1917.

Постанови загально-української конференції УПСР у Києві (3-6. VI. 1917 р.) та крайової Лівобережної конференції УПСР в Полтаві (30. V.—2. VI. 1917 р.). К., б. р.

Постанови 3-го військового Всеукраїнського з'їзду. К., 1917.

Програма і статут Української партії самостійників-соціалістів. Б. м., 1917.

Програма і статут УПСР. К., 1917.

Протоколи Одеської Ради робітничих депутатів // Літопис революції. 1931. № 1-2, 3.

Протокол съезда представителей народов и областей, созванного Украинской Центральной Радой 8 сентября 1917 г. Фастов, 1917.

Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России в XX в. / Под редакцией С. Диманштейна. Т. 3: 1917 февраль — октябрь. М., 1930.

Рубач М. До історії української революції (замітки і документи) // Літопис революції. 1926. № 1. С. 41-85. № 6. С. 736.

Рубач М. До історії утворення Генерального секретаріату // Архівна справа. 1927. № 4. С. 23-29.

Социалисты о текущем моменте: материалы Великой революции 1917 г. (Собрал и предисловием снабдил В. Л. Львов-Рогачевский). М., 1917.

Труди другого Всеукраїнського кооперативного з'їзду 15-18 вересня року 1917 у м. Києві. К., 1918.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. В 3-х т. Т. I. Нью-Йорк, 1983.

Українська демократична хліборобська партія: матеріали до програми. Ч. I. Лубни, 1917.

Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. К., 1996-1997.

Українські політичні партії кінця XIX—початку XX століття: програмові і довідкові матеріали / Упорядник В. Ф. Шевченко. К., 1993.

Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). Львів, 1931.

Чого прийшли німці на Україну? Офіційні повідомлення, думки, розмови. К., 1918.

Чотири універсали. К., 1990.

ДОДАТКИ

ДОКУМЕНТИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

№ 1

Перше звернення Центральної Ради
до українського народу

9 березня 1917 р.

Народе Український!

Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленням націям Росії.

Настав час і Твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя, після більш як двохсотлітнього сну.

Уперше Український тридцятип'ятимільйонний Народе, Ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто Ти і як хочеш жити як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю.

Впав царський уряд, а Тимчасовий оголосив, що незабаром скличе Установчі Збори (Учредительное Собрание) на основі загального, рівного прямого й таємного виборчого права.

Звідти уперше на весь світ пролунає у всій своїй силі справжній голос Твій, справжня воля Твоя.

До того ж часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домогатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать, і які Ти повинен мати, Великий Народе, сам хазяїн на Українській землі.

А в найближчим часі — право на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інституціях. З таким же спокоєм, але рішуче, домагайся, Народе, того ж права для української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні.

Народе Український!

Селяне, робітники, солдати, городяне, духовенство і вся українська інтелігенція!

Додержуйте спокій: не дозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад в житті, але разом, щиро й уперто беріться до роботи: до гуртування в політичні товариства, культурні і економічні спілки, складайте гроші на Український Національний Фонд і вибирайте своїх українських людей на всі місця — організуйтеся!

Тільки згуртувавшись, можна добре пізнати всі свої потреби, рішуче за них заявити і створити кращу долю на своїй Землі.

Народе Український!

Перед Тобою шлях до нового життя.

Сміливо ж, одностайно йди на той великий шлях і в ім'я щастя свого і щастя будучих поколінь Матері України можуть рукою твори своє нове вільне життя.

Українська Центральна Рада

Київ. Року 1917, березня 9.

"Нова Рада". 1917. 25 березня.

№ 2

Інформація про створення Центральної Ради

19 березня 1917 р.

Українська Центральна Рада у Києві

Українська Центральна Рада у Києві організувалася 7 березня, об'єднуючи українські організації на спільних домаганнях: територіальній автономії України з державною українською мовою, з забезпеченням прав національних меншин — росіян і інших. Тимчасовий склад Ради з представників:

Українське Наукове Т-во, Українське Технічне Аграрне Т-во, Українське Педагогічне Т-во, Національний Український Союз, Кооперативи, Студентство усіх вищих шкіл м. Києва, Союз міст (городів), Робітників, Війська, Соціал-демократичних груп і ін.

Українська Центральна Рада безупинно поповнюється представниками різних груп, тутешніх і з провінції.

Президіум Центральної Української Ради:

Проф. М. ГРУШЕВСЬКИЙ — голова,

п. НАУМЕНКО — заступник,

п. АНТОНОВИЧ — товариш голови,

п. ВЕСЕЛОВСЬКИЙ — писар,

п. КОВАЛЬ — скарбник.

1. Фінансова комісія — голова п. КОВАЛЬ.

2. Правнича п. ТКАЧЕНКО.

3. Шкільна п. СТЕШЕНКО.

4. Агітаційна п. ВЕСЕЛОВСЬКИЙ.

5. Редакційна п. СТЕШЕНКО.

6. Друкарських справ п. СКРИПНИК.

7. Маніфестаційна ком. п. АНТОНОВИЧ.

8. Інформаційне бюро п. ШУЛЬГІН.

9. Прес-бюро п. ВУС.

*"Вісти з Української Центральної Ради".
1917. 19 березня. № 1.*

№ 3

Резолюція Всеукраїнського національного конгресу про автономію України

6 квітня 1917 р.

1. Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу З'їзд вважає, що тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі.

2. Що той автономний устрій України, а також і інших автономних країн Росії матимуть повні гарантії в федеративнім ладі.

3. Тому єдиною відповідною формою державного устрою З'їзд вважає федеративну й демократичну Республіку Російську.

4. А одним з головних принципів української автономії — повне забезпечення прав національних меншин, які живуть на Україні.

*"Вісти з Української Центральної Ради".
1917. Квітень. № 3.*

№ 4

**Наказ Українській Центральній Раді, ухвалений
другими загальними зборами УЦР**

23 квітня 1917 року

I. Українська Центральна Рада, будучи представницьким органом всієї організованої української людності, має своїм завданням виконати волю тої людності, висловлену на Українському Національному З'їзді, себто переведення автономії України в Федеративній Демократичній Російській Республіці з забезпеченням прав національних меншин, що живуть на території України. Переймаючи ту волю людності, У.Ц.Р. тим самим переймає право ініціативи, об'єднання і керування в цьому завданні діяльності організацій, що мають в ній представництво, і виконання постанов Національного З'їзду.

II. Склад Ради обрано на з'їзді представників українських організацій і має його поповняти сама У.Ц. Рада, згідно постанові З'їзду, через кооптацію.

III. Робота У.Ц.Р. проводиться через Загальні Збори Ц.Р. та через Комітет Ц.Р.

А. Про Загальні Збори Ц.Р.

1. Загальні збори У.Ц.Р. визначають напрям і характер всієї роботи У.Ц.Р.

2. Загальні Збори Ц.Р. мають бути чергові та екстренні.

3. Чергові Збори мають відбуватися не рідше, як раз на місяць.

4. На чергові Загальні Збори всім членам Ц.Р. розсилаються іменні запрошення не пізніше, як за 10 днів до Зборів; опріч того, оповістки про чергові Загальні Збори подаються за 10 днів до Зборів по київських українських газетах, по змозі, і по газетах інших міст; в запрошеннях та оповістках має бути поданий порядок денний Зборів.

5. Екстренні Загальні Збори скликає Комітет при нагальній потребі.

6. На екстренні Загальні Збори скликають членів У.Ц.Р. оповістками по київських газетах, і повідомляють телеграфно Губернські Комітети.

7. Екстренні Загальні Збори вважаються дійсними при всякій кількості присутніх.

Б. Про Комітет Української Центральної Ради.

1. Через Комітет У.Ц.Рада провадить роботу Центральної Ради в конкретній, постійно змінюючійся обстановці моменту.

2. В склад Комітету входять:

а) обраний З'їздом Президіум У.Ц.Р. — Голова та два заступники Голови;

б) члени, обрані Загальними Зборами Ц.Р., в кількості 17 чоловік;

в) обрані Комітетом Голови Комісій У.Ц.Р. не більш 8-ми;

г) окремі особи, кооптовані Комітетом до повного його складу з 33 чоловік.

3. Комітет обирає з-поміж своїх членів секретарів і скарбника Ц.Р.; Комітет же вибирає і голови Комісій.

4. На голови Комісій можуть бути обрані і не члени Ц.Р., які тим самим стають членами Ради та Комітету, згідно постанові З'їзду.

5. Членами Комісій Ц.Р. можуть бути, окрім членів Комітету та Ц.Ради, і інші особи з-поза складу У.Ц.Р., з вибору Комітету, по докладу голови Комісії, але вони через те не стають членами Ц.Р.

6. Комісії утворюються Комітетом в міру потреби на ведення і розв'язання окремих справ та на підготовлення різних питань для Комітету і Ради; ці Комісії Ц.Р. стоять під керуванням та доглядом Комітету.

7. Комітет веде й керує роботою Канцелярії Ц.Р.

8. Комітет повинен повідомляти як найскоріше про постанови Ц.Р. та Комітету Губернські й Повітові Ради.

*"Вісти з Української Центральної Ради".
1917. Травень. № 5.*

№ 5

Звернення делегації Української Центральної Ради до Тимчасового уряду та виконавчого Комітету Петроградської Ради робітничих та солдатських депутатів з питань автономії України

16 травня 1917 р.

Зріст українського руху, що так інтенсивно проявив себе в дні революції, вимагає нових методів для його оцінки,

нових підходних стежок, не кажучи вже про саме фактичне ознайомлення з його проявом. Тим часом в цій галузі все лишилося по-давнішому, й російські громадські кола щодо українського руху по більшості стають на старі невиразні позиції. Це вже й зараз сумно відбивається на взаємовідносинах двох братніх народів, а на будучий час загрожує дуже й дуже небажаним ускладненням, для полагодження й застереження яких повинні бути з обох сторін вжиті заходи державного та громадського значення.

Для людей, що мало знайомі з історією й характером українського руху, цілком не зрозумілий той розмах, який він проявив з перших же днів революції. Те, що вважалося справою невеличкої купки інтелігенції, раптом набуло масового характеру: національні лозунги й вимоги стали популярними в народних масах. Пояснюється це тим, що український рух, по суті глибоко демократичний, завше стояв на ґрунті народних потреб, широко охоплюючи їх, і завше говорив мовою приступною й зрозумілою народові про його власні справи. Ось через що з самого ж початку вільного життя рух зробився організуючою силою, спайкою, ось через що до нього підгортались все більші маси народу, справедливо бачучи саме тут гарантію здійснення своїх загальнолюдських і національних потреб та вимог. Відроджена українська преса щодня приносить звістки про те, як серед українських народних мас все більше й більше виявляється громадська й національна свідомість: українське село організується під гаслами, які виставив український рух. Про те ж саме говорять численні й багатолюдні з'їзди, які відбувались на Україні за останній час: кооперативні, селянські спілки, військові, національні в широкому розумінні слова, педагогічні, партійні й ін., ці з'їзди представили в цілому мільйонну масу (сам військовий з'їзд в Києві уявляв собою 993400 організованих солдатів) і в розв'язанні національних завдань виказали себе, як одну душу, спільну.

При всьому неоднаковому складі своїх учасників, всі названі з'їзди однодушно сходяться в національних вимогах, як політичних (автономія й федерація), так і культурних (українізація школи, громадських інституцій тощо), й визнають своїм вищим національним органом Українську Центральну Раду в Києві. Центральна Рада заклалась з перших днів революції з метою дати організаційні форми стихійному рухові на Вкраїні.

Будучи в центрі руху, вона дійсно послужила тією організаційною підвалиною, коло якої почали збиратись наці-

ональні Українські сили. Вона зуміла виробити й розповсюдити популярні та зрозумілі народні гасла нового державного ладу, і досягла значення правдивого національного уряду на Україні. Особливо це стало на певний ґрунт після того, як на велелюдному з'їзді представників всіх організованих верств українського народу, що відбувався у Києві на великодному тижні, було відновлено та поповнено склад Центральної Ради. В сучасний момент вона являється виборним органом національного представництва на Україні, авторитет і значення якого лежать у загальному визнанні його демократичними колами українського населення.

Здійснюючи тепер національно-культурну автономію українського народу, Центральна Рада відіграє величезну організаційну роль, будучи натуральною спайкою для самих різноманітних верств українського народу. Строго демократична по своєму складові, збудована по зразкові правильного представництва організованих сил, вона має й необхідний їй авторитет і засоби висловлення щирих бажань українських народних мас, які їй доручили освітлення й оборону своїх інтересів. Голос Центральної Ради — голос організованого народу. Тому він повинен мати відповідну вагу в державних справах, які торкаються побуту і упорядкування українського народу. З цього коротенького нариса видно, яку колосальну, стихійно-організаційну працю зробила за ці три місяці українська демократія.

Як же ставиться до цього воістину казкового пробудження 35-мільйонного народу російське громадянство там, на Україні? Треба з перших же слів сказати: відношення не глибоке, не зв'язане інтересами революційної Росії, навпаки, погрожуюче багатьма ускладненнями для всієї справи волі. Причин цьому багато. Головна ж з них — класові інтереси. Пануючі кола на Україні — неукраїнці. Промисловість в руках буржуазії російської, єврейської, французької; торговий капітал, а також величезна частина аграрної буржуазії складається з поляків, росіян і українців, які давно звуть себе "руськими". Так само всі адміністративні посади в руках неукраїнців. Верстви ж, яких експлуатують, — селянство, більша частина міського пролетаріату, ремісники, дрібні службовці — українці.

Таким чином, в даний момент української буржуазії, котра визнає себе такою, на Україні нема. Є окремі особи, невеличкі групи, котрі гуртуються по своїх класових інтересах коло економічно пануючих класів, але класів, повторюємо, ще нема.

Через це серед українських партій досі не було жодної, яка б в свою програму не внесла ідеї соціалізму. Звичайно, ці окремі особи і групи, завдяки класовому привабливості, скоро зіллються в одну компактну масу, закладуть підвалини національно-визначеній українській буржуазії й, розуміється, боротьба за панування повинна розгорітися між буржуазними верствами всіх націй на Україні.

І от ця то перспектива боротьби і передбачення перемоги української буржуазії настроює неукраїнські пануючі верстви населення дуже вороже до всього українського руху. До цього треба додати ще й цілком національний момент. Всмоктавши з молоком самодержавства ідею централізму, звикнувши дивитися на Україну тільки як на Південно-Західний Край Російської імперії, а на українців, як на "хохлов", що відрізняються від руських тільки деякими маленькими побутовими особливостями, не турбуючись ніколи про те, щоб познайомитись з життям цих "хохлов" за їхніми ідеалами, що ніколи не вмирили, навіть під гнітом царизму, — буржуазна інтелігенція не змогла, не знайшла в собі сили піднятися до правильного розуміння того процесу, що відбувався весь час. І піддаючись цим двом силам — класовому і національному егоїзму — пішла шляхом енергійного опору організації української демократії. Для цього вживали всіх можливих заходів.

Перекручуючи факти як в пресі, так і в обивательських розмовах, розпускаючи чутки про те, що "хохли хочуть відділитись від Росії", що вони ж збираються вигнати з України всіх неукраїнців, бо, мовляв, їх гасло — "Україна — тільки для українців", що взагалі, весь український рух без різниці соціально-політичних відмін — рух контрреволюційний, який вимагає негайного припинення. І настільки їх налякав величезний зріст цього руху, що вони заразили своїм жахом навіть демократичні кола неукраїнців. Коли в Києві повинен був зібратись Національний Всеукраїнський Конгрес, по місту почали поширюватись безглузді чутки про те, що українці мають думку оголосити цей Конгрес Українськими Установчими Зборами і після того вигнати всіх неукраїнців. Не дивлячись на те, що програма засідання Конгресу оголошена ще раніш, що в ній не було й натяку на Установчі Збори, всі неукраїнські елементи, навіть і соціалістичні групи, повірили цим чуткам, перелякались і почали вживати заходів. На щастя, вони вдалися до найбільш раціональних заходів, тобто спитали самих українців: чи правда це? Відповідь українців заспокоїла і розвіяла на якийсь час тяжку атмосферу.

Але наскільки заразилася і російська демократія настроєм російської буржуазії, наскільки ідея національного панування на Україні російського народу, ідея господаря-власника, глибоко в'їлася в свідомість навіть демократичних елементів, показує той занадто підвищений, ворожий настрій, під впливом якого, наприклад, у голови Київської Ради робітничих і солдатських депутатів на нараді соціалістичних організацій всіх національностей вирвалася погроза розігнати штиками Український Конгрес. І треба відзначити, ця погроза, ця ворожнеча, в більш або менш культурній формі весь час гніздиться в розумінні і буржуазних, і небуржуазних кіл неукраїнського громадянства. Ніякі запевнення українців не можуть побороти це розбурхане національне почуття господаря, якому хочуть нанести удар з боку підвладної до цього часу національності, вдарити самим фактом існування її, її зростаючої організації і натурального (а не насильного) витіснення з позиції пануючих.

Виникає ціла низка фактів, в яких більшою, або меншою мірою виявляється ця ворожнеча. Справа Українського полку, організацію якого всі неукраїнські верстви вважали мало не загином Росії, "ножем в спину революції" і такі інші страховини (тепер, коли військова влада визнала за можливе формувати з українців цілі корпуси) яскраво показала, що люди захищали не інтереси революції і Росії, а свої класові або національні позиції.

Так, саме всі ті заходи, котрі за останній час визнані пануючими в Києві неукраїнськими колами за необхідні, будуються на тому ж ґрунті і не тільки не нахиляються до затвердження і зміцнення демократичних основ, оголошених революцією, але навіть йдуть наперекір їм. Так, наприклад, постанова Київської Ради робітничих і солдатських депутатів про з'їзди одверто і грубо ламає основи оголошеної волею революційного народу волі зборів.

Віднині по цій постанові в Київ скликати з'їзди можна лише з дозволу Київської Ради робітничих та солдатських депутатів. І не тільки з дозволу, але і по регламентації Ради. Цей захід мотивується тим, що в Києві за останній час буває дуже багато з'їздів селянських, кооперативних, солдатських. Хоч в цій мотиві і не згадується про те, що майже всі такі з'їзди були українські, однак кожному ясно, що постанову направлено виключно проти українців.

Аналогічне з цим бажання Київського Виконавчого комітету громадських організацій виділити Київ в окрему адміністративну одиницю, не залежну від цілого краю.

Признаючи, що в зросійщенім за довгі роки абсолютизму Києві перевага неукраїнського елементу не довговічна, що край з розвитком демократичних основ нового життя залле цей острів національними хвилями, пануючі елементи заходжуються обгородити його високим молом від рідної йому стихії, ізолювати його від краю.

Не маючи змоги в цій короткій записці привести всі видатні факти виявлення національної ворожнечі російського громадянства до українського відродження, ми зупиняємось на зазначених прикладах.

Але, з свого боку, ми вважаєм за свій громадський і моральний обов'язок зробити таку заяву. Таке відношення визнаєм злочинним для справи революції, яке несе за собою тяжкі наслідки для цілої Росії.

Люди, які живуть по містах України, бачать перед собою зросійщені вулиці цих міст, чують навколо жаргонну російську мову, забувають цілком про те, що ці міста тільки дрібненькі острівці в морі всього українського народу. Забувають, що через декілька років зросійщений елемент значної частини людності цих самих міст повернеться до рідної стихії, що зросійщення деяких центрів України, котре здається таким певним, є тимчасове явище, утворене ненормальними обставинами знищеного абсолютизму і централізму, який намагається врятувати свої позиції.

Мало того, засліплені класовим або ж національним егоїзмом, загіпнотизовані в цій примарній видимості свого національного панування, ці люди не хочуть рахуватися з тим, що вже існує не тільки свідомість його в зв'язку з інтересами всієї державної цілості.

Всі ці численні з'їзди (селянські, кооперативні, партійні, загальнонаціональні), на які були делеговані представники мільйонної організованої української демократії, повинні б вже переконати всіх, що український рух — не вигадка купки інтелігентів, як його повсякчас рекомендував царський уряд російському громадянству, що це величезна сила, котра вирвалася з-під вікового утиску, що сила ця росте з кожною годиною, навіть не днем, що припинити її, як би не хотіли цього її вороги, нема вже рішучо ніякої можливості, бо прокинувся 35-ти мільйонний народ.

Треба повернутися до царизму, до приниження всіх прав людини й громадянина, щоб жити деякою надією на поворот української демократії до первісного стану "приниженого і закованого раба".

Бо в національнім самопочуванні вилилося перш за все в

широких народних масах почуття цих прав, цієї достоїнності людини і громадянина. Віднині він не "хохол", не "бидло", не "мужик", а українець, тобто рівний з усяким, хто до революції мав владу принижувати його.

Ї домагання національної школи, армії, українзації всього життя на Україні мають в корні головним чином це відроджене та визволене почуття й достоїнство людини. Ї віра в це настільки велика в масах, що вони спочатку навіть зрозуміти не можуть, чому це їх бажання, це вільне прекрасне почуття зустрічає зло, недобре, вороже відношення до себе у тих, хто стоїть на чолі демократичного руху. В їх простій, неотруєній спокусою психіці не вкладається ця страшenna суперечка.

Вони думають, що кожен, хто б він не був, повинен в купі з ними радіти та веселитись їх визволенню, їх перетворенню в людей.

Не тільки радіти, але й всіма силами допомагати чудесному перетворенню.

Цілком зрозуміло, що впертий опір доводить до розчарування, потім ворожнечи, а під кінець і до страшного обурення. Тепер на всіх з'їздах, зібраннях, всюди тільки й чути, що скарги, догани й погрози. Ї чим упертіше стоїть одна сторона, тим хвилювання з другого боку робиться палкішим, тим міцніше і глибше в'їдається недовір'я до росіян, тим ширше розливається хвиля стихійного протесту.

Невідповідальні особи не розуміють всього того, що зараз відбувається, і неначе з якоюсь метою продовжують ставити різні перепони організації Українських мас. Українська Центральна Рада як представницький орган в організованій українській демократії, досі грала, та й зараз грає, стримуючу та керуючу по організованому руслу роль.

Але вона могла і може це робити тільки до того часу, поки ця організація іде в контакт з натуральним розвитком народного руху. Коли через щось вона повинна буде припинити або навіть загаяти свою організаційну діяльність, вона буде знесена стихійним потоком.

До цього її може примусити негативне відношення, як місцевого, так і особливо російського громадянства.

А таке негативне відношення до Українського руху зауважено не тільки на Україні, а і в центральній Росії. Коли не одверто негативне, то затушоване або ж просто байдуже.

Ми не можемо мовчати і повинні попередити всю російську демократію про надзвичайну небезпеку такого відношення.

Росія й без того перебуває в загрожуючому становищі,

без того немає дисципліни в армії, немає підвозу хліба в країні.

Не можна підбурювати мільйони людей, що стоять на фронті і почувають тяжку образу своїх найбагородніших поривань.

Не можна доводити цих людей до того, щоб вони, обурені тим, що їм не задовольнили ні одного їхнього побажання, піддалися стихії і кинулись на Україну, як загрожують вони в багатьох своїх заявах. Не можна доводити селян до погроз лишити цілу країну без хліба. А це роблять ті люди, які хочуть сепарувати Київ від України. Натурально, що селяни відповідають: а що буде, коли ми сепаруємося від вас.

Ми берем на себе сміливість звернути найсерйознішу увагу Тимчасового Уряду, Ради Р. та С. Д. і всієї російської демократії на сучасний стан речей і закликаєм піти назустріч в розв'язанні нашого важкого, відповідального завдання — направлення Української стихії по такому шляху, який не тільки не допомагав би усе збільшуючій сварці, а навпаки, допоміг би організації сил всієї Росії. Ми закликаємо як можна уважніше прислухатись до гомону цієї стихії. Коли Уряд і Російська демократія піймають в ньому ті ноти, на які треба відповісти гідно, вони зроблять те, що ця стихія зробиться самим вірним, самим натхненим ділом волі Росії. Коли ж лишать все без уваги, або поставляться навіть вороже, вони не знайдуть відповіді в цьому гомоні, і тоді Українська Центральна Рада передасть завдання цієї організації в руки тих, хто буде сміливим взяти її на себе.

До самого останнього часу Українська Центральна Рада вважала можливим утримуватись від того, щоб ставити якінебудь вимоги урядові, давно вже заявлені цілою низкою постанов з'їздів українського народу.

Але все зростаюче незрозуміння завдань і мети української демократії російським громадянством, а також вороженча його до українського руху, а з другого боку зростаюче недовір'я української демократії до російського громадянства, і збільшуючийся напір на нас з боку цієї демократії, приводить нас до твердого і міцного переконання, що єдиним правильним вирішенням становища буде негайне задоволення вимог, які українська демократія в особі Української Центральної Ради подає Тимчасовому Урядові і Раді робітничих, солдатських депутатів, і які ми коротенько переказуємо тут:

1) Зважаючи на однодушні вимоги автономії України, виставлені українською демократією, сподіваємось, що Тим-

часовий Уряд виразить в тім чи іншим акті принципіально доброзичливе відношення до цього гасла.

2) Неминучість постановки українського питання на міжнародній конференції в зв'язку з долею Галичини і частин української землі, захоплених німцями, примушує зараз же принципіально вирішити питання про участь в цій конференції представників українського народу, бо така участь вимагає негайно вжити підготовчих практичних кроків щодо закордонної України.

3) Для всестороннього ознайомлення Уряду з настроями на Україні і вимогами українського населення, а також для практичної допомоги урядові в переведенні в життя різних заходів, які викликаються особливостями життя краю, треба заснувати при Тимчасовому Уряді посаду особливого комісара по справах України.

4) Для об'єднання урядових заходів по всіх губерніях з українським населенням потрібна посада особливого комісара з краєвою при ньому радою.

5) В інтересах підвладдя бойової сили армії та відновлення дисципліни необхідно переведення в життя виділення українців в окремі військові частини як в тилу, так, по змозі, і на фронті.

6) Визнану Тимчасовим Урядом українізацію початкової школи треба перенести і на середню та вищу школу як відносно мови, так і дисциплін навчання.

7) Відповідальні посади як гражданської, так і духовної адміністрації на Україні треба замінювати особами, що користуються довір'ям населення, говорять його мовою і знайомі з його побутом.

8) Для задоволення національно-культурних потреб, задушених при старому режимі, необхідно відпустити з Державного казначейства в розпорядження Центральної Ради відповідні кошти.

9) Необхідно дозволити в'їзд до Рідного Краю тим закордонним українцям, що не по правді виселені з місць свого постійного життя, а також полегшити долю бранців-українців галичан, розташувавши їх по українських губерніях.

Члени Делегації Української Центральної Ради:

В. Винниченко, Д. Коробенко, С. Письменний,
Д. Ровинський, М. Ковалевський, Ол. Пилькевич,
А. Чернявський, С. Єфремов, І. Сніжний, Г. Одинець.

"Робітнича газета". 1917. 30 травня.

№ 6

Перший Універсал Центральної Ради

10 червня 1917 р.

УНІВЕРСАЛ

Української Центральної Ради до українського народу,
на Україні й поза Україною сущого

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, УКРАЇНСЬКУ ЦЕНТРАЛЬНУ РАДУ, на сторожі прав і вольностей Української Землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сіл, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських, вибрали нас, УКРАЇНСЬКУ ЦЕНТРАЛЬНУ РАДУ, і наказали нам стояти й боротися за ті права та вольності.

Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають — вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням — Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас лучші.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Учредительному зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люди з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, УКРАЇНСЬКУ ЦЕНТРАЛЬНУ РАДУ, і наказали нам бути на чолі

нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної АВТОНОМНОЇ УКРАЇНИ.

І ми, УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в цій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство відкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на АВТОНОМІЮ.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісара по українських справах.

Щоб місцева влада на Вкраїні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, себто, вибраним нами, комісаром на Вкраїні.

Щоб певна частина грошей, які збираються у Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам цього народу на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство ОДКИНУЛО.

Воно не схотіло сказати, чи визнає за нашим народом право на автономію, на право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилося од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного Зібрання.

Центральне Правительство не схотіло мати при собі нашого комісара, НЕ СХОТІЛО РАЗОМ З НАМИ ТВОРИТИ НОВИЙ ЛАД.

Так само НЕ СХОТІЛО ПРИЗНАТИ КОМІСАРА НА УКРАЇНУ, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилося повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити

край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Це наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, **УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА**, видаємо цей **УНІВЕРСАЛ** до всього нашого народу і оповіщаємо: **ОДНИНІ САМІ БУДЕМО ТВОРИТИ НАШЕ ЖИТТЯ.**

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи міста однині знає, що настав час великої роботи.

Від цього часу кожне село, кожна волость, кожна управа, міська чи земська, яка стоїть за інтереси Українського Народу, повинна мати **НАЙТІСНІШІ ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗНОСИНИ З ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ.**

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, **п р и п и с у є м о** нашим громадянам повести широку дужу організацію та освідомлення народу, і тоді **ПЕРЕВИБРАТИ АДМІНІСТРАЦІЮ.**

В містах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, **п р и п и с у є м о** нашим громадянам негайно **ПРИЙТИ ДО ЗГОДИ Й ПОРОЗУМІННЯ З ДЕМОКРАТІЄЮ ТИХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ** і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації **АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ.**

І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів Землі Української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготовимо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом — **УКРАЇНСЬКОЮ ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ** стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народної праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До цього часу український народ всі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав, та не має й тепер від неї того, що повинен би мати за це.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сіл і міст, всім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно, регулярно пересилати його В СКАРБНИЦЮ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

Народе Український! В твоїх руках доля твоя. В цей важкий час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

УХВАЛЕНО: У КИЄВІ. Року 1917, місяця червня (іюня) числа 10.

*"Вісти з Української Центральної Ради".
1917. Травень. № 9.*

№ 7

Декларація Генерального секретаріату

27 червня 1917 р.

Центральна Рада досягла в своїй національно-політичній діяльності серйозного, відповідального моменту. З виконавчого органу поєднаних партійних і громадських груп, яким вона була в початку революції, вона стала вищим і не тільки виконавчим, але й законодавчим органом всього організованого українського народу.

Ми в своїй особі, в особі Української Центральної Ради, даємо картину формації влади, але влади цілком нової, сучасної, опертої на зовсім інші підвалини, ніж стара європейська і особливо російська дореволюційна власть. Не фізичне та економічне насильство; не темнота, затурканість і економічна залежність класів поневолених; не застрахування та гіпнотизування релігією; не нацьковування одної частини пригноблених на другу — не такі засоби дали нам, зібраним отут, право і силу вирішувати норми життя, обов'язкові для кожного, хто визнає себе українцем.

Це право родилося і виросло з одного довір'я, чистого, не підмішаного ніяким примусом, законним чи незаконним. І Центральна Рада, приймаючи на себе ту волю і довір'я на-

роду, стала невідділеною, органічно злиною частиною цього великого цілого.

Кожний день поширює й поглиблює ту сконцентровану волю. Різні формації української демократії підливають у спільний резервуар могутньої сили, самі в той же час черпаючи його.

І в цей момент ми стоїмо якраз на самій важній, але в той же час, на самій критичній порі нашого формування. Ми вступили в ту зону, де стираються межі двох влад — моральної і публічно-правової.

Ми вже не можемо сказати, в якій саме половині більше чи менше стоїмо. Розмір і сила нашої моральної влади настільки розрослися, що вона сама собою, під натиском логічного ходу подій без болю й без заколоту перетворюється у справжнє народоправство.

Народ своїм чуттям найкраще розуміє ідею справжнього народоправства, ідею демократичної влади, яка іде знизу, а не згори, яка є для народу, а не народ для неї. Українська демократія сконцентрувала свою волю в Центральній Раді, в ній поклала найкращу оборону своїх інтересів і через те тільки їй і може вірити. А звідси вже випливає зовсім логічний висновок: коли довір'я, то довір'я до кінця, в усіх сферах, як національного, так економічного, політичного і державного життя.

Тут нема ворожнечі до Петрограду, але є цілковита байдужість до його, бо українська демократія має свою власну владу, яку сама витворила і якій цілком довіряють.

Але легше довіритись, ніж оправдати чиєсь довір'я. А особливо коли те довір'я походить од частини в ім'я інтересів цілого, бо ми поки що представники довір'я не всього цілого, а тільки певної частини його. Ми знаємо, що та частина є велика, ми знаємо, що друга частина силою природнього ходу життя дійде незабаром до того самого.

Але поки вона не дійшла, поки ці частини не злились в одне ціле, процес нашого формування, значить, теж не скінчився. А через те не закінчився й процес перетворення моральної влади в публічно-правову, повномочну, з усіма властивими їй компетенціями, функціями і апаратами.

І от завдання Центральної Ради в цей критичний, переходовий момент є прискорення цього процесу, допомога йому.

Генеральний Секретаріат як виконавчий орган Центральної Ради, котрому вона передає в сій сфері повну владу, тільки так і розуміє своє призначення.

Головним завданням Центральної Ради до деякого часу

було об'єднання української демократії на ґрунті тільки національно-політичних домагань.

Але життя потроху розсунуло ці вузькі рамці. Самих національно-політичних домагань стало мало, час ставить вимоги ширші: народ хоче об'єднатись для задоволення і розв'язання всіх питань, які висуває йому і економічна, і соціальна обстановка, і через те Центральна Рада мусила поширити свою платформу, мусила стати національним Соймом, в якому мають освітлюватися і розрішатися всі ті питання, які висуває життя.

І тому-то утворення Генерального Секретаріату було необхідним щаблем розвитку іншого представницького органу. Тому-то інститут Генерального Секретаріату має охоплювати всі потреби Українського народу. Згідно з цими потребами, поділено роботу між окремими Секретарями: по внутрішніх справах, фінансових, судових, продовольчих, земельних, освітніх, міжнаціональних, праці, доріг, військових, торгу, промисловості.

Найпершою перешкодою до планомірного переведення цієї роботи є недостача політично-соціальної і національної свідомості і мала організованість народних мас. В цьому криється найбільша погроза і загальним здобуткам революції, організації автономного ладу на Україні, котрий є найкращим закріпленням тих здобутків.

Цією стороною життя нашого народу має займатись Генеральний Секретаріат по внутрішнім справам. В його компетенції має бути вся справа організації, агітації, пропаганди. В Секретаріаті внутрішніх справ мають бути сконцентровані різні громадсько-адміністративні апарати, утворені українською демократією до цього часу. Вони досі існували і працювали окремо, відірвано один від одного, не поєднані одним планом, одною системою. Тепер це має бути один апарат, складений з різних частин, але під керівництвом Генерального Секретаря внутрішніх справ.

Організація і освідмлення мас є перша, необхідна найголовніша підвалина дальшого будівництва. А слідуючим щаблем цього будівництва, заснованого на свідомості і організованості, є перебудова місцевої і загальнокраєвої адміністративної влади; сільські, містечкові та волосні адміністративні органи, Земські Управи, повітові комісари, городські Думи, губернські комісари, словом, вся організація влади може стати в органічний зв'язок з Центральною Радою тільки тоді, коли демократія, яка утворює ці органи, стоїть також в тісному зв'язку з Центральною Радою.

І це є друге завдання Секретаріату в справах внутрішніх: тобто, пристосування всього адміністративного механізму до потреб організованої, усвідомленої демократії і підготовки за допомогою цього самого апарату ще дальшого щабля — організації єдиної краєвої автономної влади в порозумінні з демократіями інших національностей на Україні.

Маючи на увазі, що той стан, який заняла Центральна Рада, є стан будування нового політичного життя на Україні з усіма наслідками, які випливають з цього стану, Генеральний Секретаріат в справах фінансових вважає необхідним розробити основи фінансової політики на Україні.

Звісно, фінансові справи ми не можемо зразу ставити на цілком державний ґрунт, а повинні обходитись поки що засобами, які мають в своїй основі майже виключно моральну силу. Одначе, разом з цим мається на думці вести підготовчу працю так, щоб і Україна в фінансових справах могла стати цілком на державний ґрунт тоді, коли їй прийдеться ці справи впорядкувати як автономній державі.

Завданням Секретаріату в справах судових має бути підготовка судових інституцій на Україні до тих форм і того стану, в якому вони мають бути в автономній Україні. Ця робота має розпадатись на підготовку справи українізації та демократизації суду і виробу відповідних законопроектів, котрі б намітили ті форми суду, які відповідали б автономному ладу на Україні.

Секретаріат в справах міжнаціональних має на меті об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад Російської республіки та для порозуміння українців на цих основах з іншими національностями. На першому плані перед Секретаріатом міжнаціональних справ стоїть скликання з'їзду представників народів та областей Росії і підготовки матеріалу до цього з'їзду. Поруч стоїть справа якомога скорішого порозуміння з демократією національних меншостей на Україні.

В справі народної освіти Секретаріат має на меті насамперед з'єднати в своїх руках все керування шкільною освітою, а власне: догляд за переведенням на місцях українізації школи, організації видання підручників, відшкодування і приготування учителів для шкіл та поміч в згуртуванні їх у професіональні товариства.

В справі позашкільної освіти Секретаріат має на меті запомогу культурним товариствам. Для здійснення своїх завдань у шкільній справі Секретаріат має подбать про створення Всеукраїнської Шкільної Ради, яка носитиме

територіальний характер, а зараз має скористуватися існуючим органом влади, як від шкільної округи, або громадськими інституціями, з якими зав'яже самі тісніші стосунки. Для постійного зв'язку з місцями Секретаріат має на меті завести своїх спеціальних комісарів по народній освіті.

Секретаріат в справах земельних в першу чергу має подбати про правильну організацію волосних, повітових і губернських комітетів по Україні та Рад Селянських Депутатів; має направляти діяльність цих організацій на шлях громадського порядкування не тільки земельною власністю, але і сільськогосподарським інвентарем. Щоб об'єднати діяльність земельних комітетів, Секретаріат має подбати про утворення Українського крайового земельного комітету.

Разом з тим, той же Секретаріат має подбати про утворення українських кооперативних центрів.

В цілях підготовки до Установчих Зборів Секретаріат має підготувати на підставі постанов Всеукраїнського Селянського З'їзду проект земельного закону. В тому числі і ту його частину, яка повинна розмежувати компетенцію Всеросійського Парламенту і Українського Сойму в земельних справах.

В продовольчій справі Секретаріат ставить своєю задачею об'єднати роботу продовольчих органів на Україні і внести в неї ту планомірність, якої їй досі бракувало. Перед Секретаріатом стоїть основна задача створити Всеукраїнський Центральний продовольчий Комітет, який має забезпечити автономію України в продовольчій справі та подбати про відповідне постачання українським хліборобам потрібних в їх господарствах продуктів та знаряддя.

Завданням Секретаріату в справах військових є українізація війська як в тилу, так, по змозі, на фронті, пристосування військових округ на Україні і організації їх до потреб українізації війська.

Ведення роботи Генерального Секретаріату у всіх згаданих справах в зазначених вище межах вимагає впорядкування відповідної канцелярії і тому в склад Секретаріату введено Генерального Писаря, найближчим завданням якого являється — завідування ділами всього Генерального Секретаріату, бути зв'язком між окремими генеральними секретарями у внутрішніх організаційних справах Секретаріату, відповідна постановка інформації про діяльність Генерального Секретаріату, між іншими і через періодичний орган Генерального Секретаріату.

Приступаючи до великої відповідальної роботи, сподіва-

ючись на повне довір'я і підтримку Центральної Ради, Генеральний Секретаріат покладе всі сили, щоб виконати ту роботу на користь відродженого народу українського і тих національних меншостей, що разом з ним заселяють Україну.

Усі наші зусилля будуть іти на те, щоб не допустити Україну до винищення, дезорганізації та анархії. Й хто б ту дезорганізацію не вносив нам, чи темні сили контрреволюції, чи анархістичні елементи українства, чи помилки і ворожнеча Тимчасового Центрального Уряду, ми з усіма дезорганізуючими силами будемо боротись неухильно і нікому не дозволимо гальмувати справу будування нового життя в нашій країні.

Генеральний Писар П. ХРИСТЮК.

*"Вісти з Української Центральної Ради".
1917. Червень. № 10.*

№ 8

Декларація Тимчасового уряду про затвердження Генерального секретаріату

3 липня 1917 р.

Призначити, як вищий орган для керування крайовими справами на Україні, окремий орган — Генеральний Секретаріат, склад якого буде визначено урядом в згоді з Центральною Українською Радою, доповненою, на справедливих основах, представниками других народів, сущих на Україні в особі їх демократичних організацій. Через згаданий орган будуть переводитись урядом міри і заходи в житті краю і його управлінні. Вважаючи, що питання про національно-політичний устрій на Україні і про засоби вирішення в ній земельного питання, в межах загального закону про перехід землі до рук працюючих мас, мусить бути вирішено Установчими Зборами, Тимчасовий уряд прихильно поставиться до розроблення Українською Центральною Радою проекту національно-політичного статуту України в тому розумінні, в якому сама Рада буде вважати відповідним інтересам Краю, а також про форми вирішення в Краю земельної справи — для внесення цих проектів на Установчі Збори. Тимчасовий Уряд, вважаючи необхідним під час війни зберігати бойову

єдність армії, не лічить можливим допустити міри, які можуть порушити єдність організації і керування, як наприклад, зміна в сучасний момент загального мобілізаційного плану шляхом негайного переходу до системи територіального комплектування військових частин, або надання керівничих прав яким-небудь громадським організаціям. Разом з тим уряд вважає можливим далі сприяти тіснішому національному об'єднанню українців в війську через формування окремих частин виключно українцями, поскільки цей спосіб, на погляд Військового Міністра, буде можливим з технічного боку і не порушить бойової сили армії. В найближчий час, для більш планомірного і успішного досягнення цієї мети, Тимчасовий уряд вважає можливим запросити до осягнення цієї задачі самих вояків-українців; для цього, в згоді з Центральною Радою, можуть бути командировані особні делегати українці, котрі будуть при кабінеті військового міністра, Генеральному штабові і Верховному головнокомандуючому.

Що ж торкається до військових українських комітетів на місцях, то вони проводять свою працю на загальних основах, причому їх діяльність повинна провадитись в згоді з діяльністю інших військово-громадських організацій.

*"Вісти з Української Центральної Ради".
1917. Червень. № 10*

№ 9

Другий Універсал Центральної Ради

3 липня 1917 р.

Громадяне землі Української!

Представники Временного Правительства повідомили нас про ті певні заходи, до яких Временне Правительство має вжити в справі управління на Україні до Учредительного Зібрання. Временне Правительство, стоячи на сторожі завоюваної революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самовизначення і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, — простягає руку представникам Української демократії — Центральній Раді, і закликає в згоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не

одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії, до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик Правительства до єднання і оповіщаємо ВСІХ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ:

Українська Центральна Рада, яка обрана Українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново з свого складу окремий відповідальний перед нею орган — Генеральний Секретаріат, що буде представлений на затвердження Временного Правительства, як носитель найвищої краєвої влади Временного Правительства на Україні.

В цьому органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він, як представник демократії всієї України і разом з тим, як найвищий краєвий орган управління, мав змогу виконувати складну роботу організації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і працюючи в справах державного управління, як орган Временного Правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада, в згоді з національними меншостями України, підготує проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання.

Вважаючи, що утворення краєвого органу Временного Правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреб місцевої людності в можливих до Учредительного Зібрання межах і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання.

Що торкається комплектування українських військових частин, то для цього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті Військового Міністра, при Генеральному Штабі і при Верховному Головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих ча-

стин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определенню Військового Міністра, буде являться, з технічного боку, можливим без порушення боєздатності армії.

Оповідіаючи про це громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю разом з революційною демократією всієї Росії та її революційним Правительством, прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу, і зокрема Україну, до повного торжества революції.

Голова Української Центральної Ради
М. ГРУШЕВСЬКИЙ

У Києві. 1917 року 3 липня 3-го дня.

*Українська Центральна Рада:
Документи і матеріали
у 2-х томах. К., 1996–1997.
Т. 1. С. 164–168.*

№ 10

СТАТУТ Вищого Управління Україною

16 липня 1917 р.

На підставі згоди з Временним Правительством від 3-го липня 1917 року, — орган революційної демократії всіх народів України — Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу і довести її до Українських Установчих Всенародних Зборів і російського Учредительного Зібрання, — утворює Генеральний Секретаріат, який являється вищим органом управління на Україні.

Діяльність Генерального Секретаріату зазначається тимчасово такими головними пунктами:

1. Вищим Краєвим Органом Управління на Україні є Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, який формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується Временним Правительством.

2. Формування Генерального Секретаріату Центральної Рада здійснює через свій Комітет.

3. Центральна Рада затверджує Генеральний Секретаріат в цілому, висловлюючи йому довіру.

4. В склад Генерального Секретаріату входить 14 Генеральних Секретарів, а саме Секретарі: в справах внутрішніх, фінансових, військових, продовольчих, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу-промисловості, пошти та телеграфу, праці, доріг, Генеральний Контролер та Генеральний Писар.

Примітка: При секретареві в справах національних назначається три Товариші Секретаря — від: Великоросів, Євреїв і Поляків. Товариші Секретаря по ділам своєї нації мають право докладу і рішального голосу по цих справах в Генеральному Секретаріаті. Товариші Секретаря в справах національних затверджуються Комітетом Ради.

5. Свою владу Генеральний Секретаріат здійснює через всі урядові органи на Україні.

6. Всі урядові органи на Україні підлягають владі Генерального Секретаріату.

Примітка: Генеральний Секретаріат установлює, які органи, в яких межах і в яких випадках мають зноситись безпосередньо з Временним Правительством.

7. Всі урядові посади на Україні, коли вони не виборні, заміщаються Генеральним Секретаріатом або підвладними йому органами.

8. При Временному Правительстві має бути Статс-Секретар по справах України, якого призначає Временне Правительство по згоді з Центральною Радою.

9. Статс-Секретар має пильнувати інтереси України у всій роботі Временного Правительства і в разі потреби пересилати законопроекти через Генеральний Секретаріат на розгляд Центральної Ради.

10. Генеральний Секретаріат передає на санкцію Временного Правительства ті законопроекти, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

11. Генеральний Секретаріат передає на затвердження Временного Правительства тимчасові фінансові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула і ухвалила Центральна Рада.

12. Тими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджається Генеральний Секретаріат по бюджету, ухваленому Центральною Радою.

13. Генеральний Секретаріат ті справи, які він вважає найбільш важливими, передає на розгляд Центральної Ради.

14. Діяльність Генерального Секретаріату, відповідально-

го перед Центральною Радою, контролюється нею шляхом запитань по всіх справах.

Примітка: Порядок запитань має бути зазначений окремим наказом.

15. В перервах між сесіями Центральної Ради Генеральний Секретаріат відповідає перед Малою Радою, який виконує всі її функції, окрім зазначеної в § 3.

16. Коли Генеральний Секретаріат не згоджується з постановою Малої Ради в якій-небудь справі, остання переноситься на розгляд Центральної Ради, яка скликається негайно.

17. Коли Центральна Рада висловлює недовіру Генеральному Секретаріатові, він подає в відставку.

18. Всі акти Центральної Ради і Комітету контрасігнуються Генеральним Секретаріатом.

19. Всі закони Временного Правительства мають силу на Україні з дня проголошення їх в Крайовому Урядовому Вісникові на українській мові.

Примітка: В екстрених випадках Генеральний Секретаріат проголошує їх іншим способом.

20. Всі закони, адміністративні приписи і постанови, проголошені українською мовою, публікуються також і на мовах — російській, єврейській і польській.

21. В справах внутрішнього розпорядку роботи Генеральний Секретаріат сам виробляє свій наказ.

*Христюк П. Замітки і матеріали
до історії української революції.
У 4-х томах. Відень, 1921–1922.
Т. 1. С. 96–97.*

№ 11

Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні

4 серпня 1917 р.

1. На час вирішення справи про місцеве врядування Установчими Зборами по справах місцевого врядування Україною вищим органом Тимчасового уряду є Генеральний Секретаріат, котрого призначає Тимчасовий уряд по пропозиціям Центральної Ради.

2. Уповноваження Генерального Секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську і Чернігівську, з виключенням Мглинського, Суражського, Стародубського і Новозибківського повітів. Вони можуть бути поширені і на інші губернії, чи частини їх, в тім разі як утворені в цих губерніях на основі постанови Тимчасового уряду земські інституції висловляться за бажаність такого поширення.

3. Генеральний Секретаріат складається з генеральних секретарів по відомствам: а) внутрішніх справ, б) фінансів, в) хліборобства, г) освіти, д) торгу і промисловості, є) праці, а також секретаря по національних справах і генерального писаря. Крім цього, при Генеральному Секретаріаті є для контролю його справ генеральний контролер, що бере участь у засіданнях Генерального Секретаріату з правом рішучого голосу. З числа секретарів не менше чотирьох повинні бути заміщені з осіб, які не належать до української національності. При Секретаріаті по національних справах встановлюються три посади товаришів секретаря з тим, щоб всі чотири найбільш численні національності України мали кожна свого представника в особі секретаря або одного з його товаришів.

4. Генеральний Секретаріат розглядає, розробляє й подає на затвердження Тимчасового уряду проекти, що торкаються життя краю і його врядування. Проекти ці можуть бути перед поданням їх Тимчасовому уряду внесені на обговорення Центральної Ради.

5. Уповноваження Тимчасового уряду по справах місцевого управління, що входять у компетенцію поименованих у статті 3 відомств, здійснюються через генеральних секретарів. Докладніше визначення цих справ буде подане в особливому додаткові.

6. По всіх справах, зазначених в попередній статті, місцева влада краю звертається до Генерального Секретаріату, який після зносин з Тимчасовим урядом, передає його розпорядження і накази місцевій владі.

7. Генеральний Секретаріат подає список кандидатів на урядові посади, обов'язки яких торкаються пунктів, зазначених в статті 5 справ.

8. Стосунки вищих державних установ і окремих громадських відомств з Секретаріатом і окремими секретарями по належності, а також останніх з вищими державними установами і відомствами робляться через особливого комісара України в Петрограді. Так само йдуть і законодавні пропозиції і проекти, які торкаються місцевих справ України, як

також і заходи загальнодержавного значення, які виникли в окремих відомствах або обговорені міжвідомственими і відомственими комісіями і вимагаючи через особливе відношення до України участі представника управління в зазначених комісіях.

9. В негайних і настирливих випадках вищі державні установи і відомства сповіщають про свої накази місцеву владу безпосередньо, сповіщаючи одночасно про ці накази Секретаріат.

Міністр-голова КЕРЕНСЬКИЙ

Міністр юстиції ЗАРУДНИЙ

Петроград, 4(17) серпня 1917 р.

*Українська Центральна Рада:
документи і матеріали у 2-х томах.
Т. 1. С. 213–214 (переклад з російської).*

№ 12

Декларація Генерального секретаріату України

29 вересня 1917 р.

Генеральний Секретаріат, утворений волею демократії України, в ній черпаючи свою силу, на неї спираючись в своїй діяльності, має провадитися принципами і директивами, що вироблені демократією України, представленою в Центральній Раді, і за всю діяльність відповідає перед цим своїм революційним демократичним Парламентом.

Разом з тим, Генеральний Секретаріат, признаний і затверджений як вищий орган влади на Україні Тимчасовим Правительством, тим самим стає в тісні державно-правові відносини до найвищих органів влади Всеросійської Республіки.

В "Інструкції" Генеральному Секретаріатові ці відносини точно не зазначені. Тому-то Генеральний Секретаріат в першу чергу розробляє по всіх Секретарствах ті норми, якими мають визначатися межі компетенції кожного Секретарства і всього Секретаріату в цілому.

Основою нового життя кожна нація вважає право на своє національне державне самовизначення. Українська демократія голосом своїх з'їздів, організацій і революційного Парла-

менту — Центральної Ради — виразно зазначила майбутній національно-політичний стан свій, яко рівноправного, державного тіла в федеративній Республіці Росії. Стоячи твердо на визначеній позиції, що має на увазі єдність Російської Федеративної Республіки, Генеральний Секретаріат в своїй національно-політичній роботі простуватиме до тої мети і організаційними, творчими засобами має забезпечити українському народові державне право на його землі. Основи budouчого ладу України, після умови з Временним Правительством 3 липня, має виробити Українська Центральна Рада в виді автономного статуту України; цим займається спеціальна комісія Центральної Ради, і Генеральний Секретаріат ставить своїм завданням з свого боку всяко улегшити й допомогти роботі цієї Комісії. Проект Статуту має бути внесений в Українські й Всеросійські Установчі Збори. Першою умовою майбутнього державного ладу України має бути об'єднання всієї української землі і всього українського народу в одній автономній одиниці. Для забезпечення справедливих прав всього нашого народу, що прагне миру на основі самовизначення націй, Генеральний Секретаріат уживає всіх заходів, щоб на мирній конференції, яка обговорюватиме наслідки війни, були серед делегації і представники українського народу. Дбаючи про права українського народу, Генеральний Секретаріат однаково справедливо і уважно ставитиметься до національних справ і домагань усіх національностей, що заселяють територію України. Ніякого насильства, ніякого ламання права самовизначення націй на Україні допущено не буде.

Для найсправедливішого виявлення демократії України повинні бути скликані всенародні Українські Установчі Збори, а для того Генеральний Секретаріат негайно приступить до складання відповідного законопроекту.

Переходячи до ближчих завдань, Генеральний Секретаріат має на меті перш за все зміцнити і розвинути здобутки революції. Війна, економічне винищення держави несуть за собою темне, несвідоме невдоволення широких народних мас. На цьому ґрунті ростуть анархія і контрреволюція. Генеральний Секретаріат через Секретарство внутрішніх справ буде всіма силами рішуче боротись зо всіма проявами безладдя і контрреволюційними замахами за допомогою демократичних органів місцевого самоврядування.

На тому ж ґрунті війни і економічної руїни в краю поширюється епідемія грабежів, самосудів, анархістичних виступів безвідповідальних груп. Генеральне Секретарство

внутрішніх справ вважає за найкращий спосіб боротьби з цим лихом активну, організовану самодіяльність і самооборону людності. Для того Секретарство виробляє законопроект про організації Вільного Козацтва, які силою самого життя, здорового інстинкту широких демократичних мас стали виникати по всіх усядах України. Правильно організоване, організаційно зв'язане з вищим органом влади революційної демократії краю — Генеральним Секретаріатом, Вільне Козацтво, що буде в розпорядженні органів місцевого самоврядування, має стати твердою опорою Секретарству внутрішніх справ в боротьбі з елементами безчинства і злочинства.

Передбачаючи великі труднощі при переведенні демобілізації, Секретарство внутрішніх справ організує в своєму складі Демобілізаційний Відділ, входить в тісні, організаційні зносини з відповідними організаціями та установами, військовими та громадськими, щоб об'єднати всі засоби в один широкий план забезпечення місцевої людності під час демобілізації.

Довершенням Великої Російської Революції мають бути Установчі Збори Всеросійські. Секретарство внутрішніх справ буде всіма належними і підлеглими йому апаратами допомагати і сприяти організації виборів. Найбільш певним засобом для того Секретарство внутрішніх справ вважає заснування в його складі бюро по виборах, а також цілий ряд з'їздів, як з'їзд комісарів, представників народних управ (земств) і міських самоуправ та інших громадських установ, на які Генеральний Секретаріат спиратиметься в своїй органічній роботі. Одним з найважливіших завдань своїх Генеральний Секретаріат ставить сприяти широкому розвитковій діяльності місцевих самоуправ та поширенню їх компетенції. Це не має стати головною умовою встановлення ладу на Україні.

Утворена революцією, Велика Російська Федерація має спиратись на трудящі народні маси і пролетаріат. Інтереси трудящих мас повинні стояти на чолі і перед ними мусять поступатися інші інтереси.

І тому перетворення централістичної Російської імперії в федеративну республіку само по собі ще не задовольнить всіх завдань, що повстали з розвитком революції. Політична революція має повести і до перетворення соціального устрою народів, що заселяють Росію.

З цього огляду на чільне місце на Україні, як і по других краях Російської держави, висувається земельне питання. Трудящим масам України належить право на землю, що вони

її обробляють. Ця вимога має бути задоволена. Остаточне вирішення земельної справи належить Українським і Всеросійським Установчим Зборам. І Генеральний Секретаріат ставить собі завдання розробити для внесення на Всеросійські та Українські Установчі Збори план земельної реформи на Україні.

На ближчу чергу Генеральне Секретарство по земельних справах ставить собі упорядкування земельних відносин через місцеві земельні комітети з широкою компетенцією щодо розпорядження земельними фондами та з широкими засобами їх діяльності, організацію агрономічних сил на Україні та об'єднання всієї справи агрономічної допомоги. Буде поширено шкільну та позашкільну сільськогосподарську освіту, хліборобську кооперацію, особливо хліборобські артілі.

Поруч з підготуванням переходу землі до рук трудящого народу, Генеральне Секретарство земельних справ підготує перехід всіх лісів у національну власність. Для того Генеральне Секретарство має виробити план організації лісоводства на основі національної культури і експлуатації лісу з розробкою його державно-громадським способом; для збільшення ж запасу лісу має виробитись план меліорації і використання всіх ялових земель на Україні. Охорона лісів та інших природних багатств України від грабіжницької експлуатації та нищення звертає на себе увагу Секретарства.

Визнаючи, що в теперішнім часі неможливо скасувати капіталістичну форму промисловості і торгу, Генеральний Секретаріат однак ж вважає, що інтереси трудящих мас вимагають державного контролю і регуляції господарського життя, для чого в осередку економічного життя України в найближчому часі має стати Економічний Комітет; він має регулювати всю справу постачання та поділу харчів, сирих матеріалів та палива, і разом регулювати всю промисловість і торг. Для поліпшення економічного життя України в першу чергу повинно ужити засобів, щоб розвивалися продуктивні сили краю та піднялася продуктивність праці, що так занепадала.

У справі фінансів України Генеральне Секретарство фінансів признає необхідним найперше виробити основи для розмежування в напрямі децентралізації спільно-державних і спеціальних місцевих українських фінансів. Україна повинна мати свій спеціальний бюджет поруч з загальнодержавним. Побільшення державних доходів України мусить статися через підвищення оподаткування маючих верств людності. Для того потрібно ввести прогресивне оподатку-

вання маєтків та податок на незаслужений приріст їх вартості.

Але не досить знайти нові джерела державних доходів, так само потрібно знайти способи для того, щоб платилися ті податки, які вже встановлено. Треба зауважити, що всі прямі податки не платяться; тому потрібно, щоб українські адміністративні органи, яким поручено побирати ці доходи, виявили в цім напрямі належну діяльність. Поближення влади до людності України, завдяки автономії, повинно в великій мірі допомогти цьому. В найближчому часі буде вироблено законопроект про те, що на чолі всіх кредитових установ України має стати Національний Український Банк, до якого мусять перейти всі справи київської контори Державного Банку та всіх його відділів на території України. Діяльність Національного Банку має бути погоджена з діяльністю другої центральної кредитової установи на Україні — Українського Народного Банку.

Надзвичайно важна справа регуляції економічного життя, організації праці та її законодавчої охорони. Для того найперше потрібно планомірно проводити програму робітничої політики, що тісно зв'язана з обставинами нинішнього тяжкого часу і направлена до закріплення за робочим людом революційних здобутків та до утворення нових соціально-політичних установ, що дасть робочому людові змогу шляхом законодавчим забезпечувати свою працю (Палати праці, промислові суди і т. ін.).

Допомагаючи в цім усім заходам міністерства, спираючись на піддержку робітничих організацій і бачучи в згоді з ними запоруку повної користі, Секретарство праці з свого боку доложить усіх сил на те, щоб якнайповніше упорядкувати робітничу справу на Україні. Особливу увагу воно звертає на робітничу справу в хліборобстві і сільськогосподарчій промисловості.

Стоячи на принципі повної свободи коаліції, завойованої робітничим класом, Секретарство праці при неминучих у сучаснім громадянстві колізіях між працею і капіталом, буде обороняти інтереси господарського розвитку в цілості, намагаючись закріпити вплив примиряючих інституцій і допомагаючи устанавляти колективні умови. В сфері соціального забезпечення Секретарство праці надає першорядне значення переведенню в життя нових поширених законів забезпечення.

Війна не повинна ні на хвилину одхиляти від підготовки демобілізації промисловості. Заходи, до яких треба

братися в боротьбі з безробіттям для регуляції робітничого ринку і для заснування сіток бірж праці з краєвою біржою на чолі, складають теж одно з найближчих завдань Секретаріату.

На полі народної освіти на протязі цього академічного року має бути вироблений і по змозі здійснений проект нової по змісту і по формі школи на Україні, на підставах демократичних і національних, причому кожна народність в своїх культурних пориваннях матиме відповідне задоволення при передачі завідування освітню справою національних меншостей з боку Товаришів Генерального Секретаря національних справ і при загальнім контролі Генерального секретаря освіти. Так само будуть зроблені заходи до того, щоб на протязі року утворились відповідні курси для учителів і видані були підручники та шкільні посібія як українські, так і інші, а також мають готуватися кадри для українських університетів та іншої вищої школи. Буде змінено форму шкільної управи в напрямі демократизації.

Буде одкрито в Києві Педагогічну Академію, Народні Університети, буде звернено особливу увагу на позашкільну освіту за допомогою всіх просвітних товариств на Україні. Буде зроблено заходи, щоб вищий контроль над всіма школами, не тільки середніми, але й вищими, при захороні автономії вищої школи, належав Генеральному Секретаріатові.

Інтереси національної умілості найдуть собі повного заступника в Генеральному Секретаріаті, і в тій цілі засновано в Секретарстві освіти відділ мистецтва.

Генеральний Секретаріат, обстоюючи права українського народу через Секретарство національних справ, оборонятиме, забезпечуватиме національні меншості від юридичних і фактичних обмежень в громадських і політичних відносинах, сприятиме реорганізації на основах свободи і демократизму існуючих національних організацій і утворенню нових установ для вдоволення потреб їх національного життя. Взагалі, Секретарство національних справ слідкуватиме за національним життям народів України і сприятиме встановленню добрих між ними відносин. Разом з тим, Секретарство справ національних має бути заступником українських інтересів не тільки на Україні, але і за її межами. Щоб бути завжди в курсі національного життя і національних відносин, Секретарство закладає інформаційний відділ, що рівночасно подаватиме найширші відомості про національне життя на Україні.

Ось ці завдання, які ставить собі Генеральний Секретаріат

в найближчу чергу і яких має додержувати в своїй діяльності. Слід при тім зазначити, що та діяльність його, особливо в перший час, поставлена в досить тяжкі обставини, з якими треба рахуватися. Перш за все доводиться організовувати саму техніку цілком нової адміністративної машини, заводити і установляти нові, що не мають для себе традиції, відносини адміністративних осіб та інституцій. А що найважливіше — діяльність Генерального Секретаріату обмежена самою сферою його компетенції. Інструкція Генеральному Секретаріатові не затвердила його компетенції в справі продовольчій, дорожній, поштово-телеграфній, судовій та військовій.

Генеральний Секретаріат вважає, що в цей грізний, відповідальний час ніяка організація краю не може провадитись без повної, цілковитої компетенції його в сфері продовольчої справи, і визнає необхідним негайне затвердження Секретарства продовольчих справ; вже виробляється для того і відповідний законопроект. Так само заінтересована Україна в справі транспорту та поліпшенні дорожньої справи, особливо в зв'язку з майбутньою демобілізацією. Не втручаючись в сферу загальної залізничної політики, Генеральний Секретаріат визнає за собою право контролю над правильним виконанням планів і розпоряджень центрального правительства в справі транспорту, право представлення міністерству доріг до призначення на посади чи зміщення з них відповідних урядових осіб, право проведення доріг шосейних та інших ґрунтових, порядкування шляхами водяними. Для того Генеральний Секретаріат вважає необхідним затвердження Секретарства доріг, так само як і Секретарства пошт і телеграфів з аналогічним до Секретарства доріг обсягом компетенції.

В справі суду на Україні Генеральний Секретаріат визнає необхідним, щоб апарати суду було краще пристосовано до місцевого населення відповідно до нових національних форм життя на Україні, а для цього потрібне затвердження Секретарства судових справ в складі Генерального Секретаріату.

Організація українських військових частин іде безупинно. Будучи органічною потребою відродженої української нації, вона, як показали факти, стає позитивним фактором як в справі оборони на фронті, так і в справі охорони революції в державі. Генеральний Секретаріат, маючи на меті надати по змозі більше планомірності формуванню українських військових частин, визнає для цього необхідним за-

твердження Секретарства військових справ. Признаючи, що командна влада мусить бути єдина, а так само мусить бути єдина система оборони, визнаючи цю компетенцію за Верховним Командуванням і Військовим Міністерством, Генеральний Секретаріат визнає разом з тим, що Секретарству військових справ мусить бути надано компетенцію і відповідні права в сфері організації і формування українських військових частин і зосібне право представлення військовій верховній владі на затвердження і усунення військових чинів у військових округах на території України і в усіх українських частинах війська.

Секретаріат виробить всі згадані проекти про затвердження секретарів і поведе їх шляхом законодавчим.

По силі § 1 "Інструкції Генеральному Секретаріатові" в сферу компетенції Генерального Секретаріату входить лише п'ять губерній української землі. Цей механічний болючий поділ українського національного тіла теж складає чималу перешкоду для широкої та планомірної органічної праці Генерального Секретаріату України і мусить бути найшвидше скасований, для чого є певні формальні основи в самій інструкції, згідно з якими буде зроблено всі певні заходи.

З повною ясністю розуміючи всі ті труднощі та перешкоди і все ж оддаючи всю свою працю для творення перших основ державного життя України, Генеральний Секретаріат в цей історичний момент більш, ніж коли, мусить черпати свою силу з самого джерела тої сили — волі народу. Як орган революційної демократії України, представленої в її революційному парламенті — Центральній Раді, Генеральний Секретаріат є перейнятий глибоким переконанням, що його робота можлива лише в повному єднанні з тими революційно-демократичними силами і що лише в довір'ї, співчутті та співробітництві з ними полягає весь успіх його діяльності.

"Нова Рада". 1917. 30 вересня.

№ 13

**Відозва Генерального секретаріату
до громадян, урядових і громадських установ**

3 листопада 1917 р.

Від Генерального Секретаріату України

Генеральний Секретаріат України оповіщає всіх громадян, всі установи урядові, політичні, громадські на Україні:

Центральне правительство всієї Росії не має спромоги керувати державним життям. Цілі краї zostалися без направляючих центрів. Через це росте руїна політична, господарська і громадська.

З огляду на це Секретаріат поповнено тимчасово Генеральними Комісарами в справах: продовольчих, військових, судових, пошт і телеграфу, доріг.

Компетенція Генерального Секретаріату поширюється на губернії, де є більшість українського населення. Через те Херсонщина, Харківщина, Катеринославщина і Таврія (без Криму) включаються в територію єдиної України.

Всім установам губерній, а також громадянам єдиної України всіх національностей належить в усіх справах звертатись до відповідних секретарств Генерального Секретаріату.

Всякі чутки і погослови про сепаратизм, про відділення України від Росії — або контрреволюційна провокація, або звичайна обивательська неосвідомленість. Центральна Рада і Генеральний Секретаріат твердо і виразно заявили, що Україна має бути в складі Федеративної Республіки Російської, як рівноправне, державне тіло. Сучасне політичне становище цієї постанови ні трошки не міняє.

Поки мир між воюючими державами не встановлено, робота на фронті не повинна спинятись. Армія мусить бути одягнена, нагодована, озброєна. Генеральний Секретаріат в згоді з відповідною центральною військовою владою вживатиме всіх заходів, щоб задовольнити всі потреби армії.

Вибори до "Всеросійського Учредительного Собрания" повинні відбуватись, як призначено, 12-го Листопада (Ноября), коли до цього часу не буде одмінено для всієї Росії. Громадянам і установам треба мати це на увазі і прикласти всієї енергії, щоб вибори було проведено точно, активно, числено.

Незабаром буде ухвалено Центральною Радою і оповіще-

но Генеральним Секретаріатом закон про Українські Установчі Збори. Виборчим інституціям радиться взяти це на увагу і після виборів до Всер. Учр. Собр. виборчих апаратів не касувати.

Виробляється план військової охорони всієї України від погромів, грабіжів і всякого безчинства. Комісарам губернським і повітовим буде дано в допомогу військовій частини. Комісари мають провадити рішучу і енергійну боротьбу з безладдям і злочинствами безвідповідальних людей. В справах боротьби з анархією і заведення доброго ладу на місцях Генеральний Секретаріат має опиратися на місцеві органи самоврядування, котрі і являються органами місцевої влади, коло котрої повинна об'єднатися для їх піддержки вся місцева демократія.

Докінчується розроблення законопроекту регулювання земельних відносин і про передачу нетрудових земель в розпорядження земельних комітетів. Закон буде видано незабаром. До того часу всі захватні своєвільні вчинки радиться припинити.

Всім установам, інституціям, урядовим особам радиться всі накази та доручення Генерального Секретаріату виконувати точно і швидко.

Громадянам України радиться бути вільними громадянами, а через те активно і охоче стати на допомогу всім інституціям у важкій і спільній справі утворення порядку на Україні і охорони всіх великих здобутків Всеросійської революції.

Генеральний Секретаріат України.

*"Вісник Генерального Секретаріату
Української Народної Республіки".*

1917. 23 листопада. № 2.

№ 14

III Універсал Української Центральної Ради

7 листопада 1917 р.

Народе Український і всі народи України!

Тяжка й трудна година впала на землю Республіки Російської. На півночі в столицях іде межиусобна й кривава

боротьба. Центрального Правительства нема й по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти дужої, єдиної, народної Україна теж може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе Український! Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Однині Україна стає Українською Народною Республікою.

Не відділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Отож оповіщаємо:

До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості Українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Всіх же громадян цих земель оповіщаємо:

Однині на території Української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі — касується.

Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає Генеральному Секретареві по земельних справах негайно виробити Закон про те, як поряд-

кувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народної Республіки України від цього дня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретарству праці від цього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією України, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити й спільників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і поза Росією не було в замиренню порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами усіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції було затемнено відновленою карою на смерть.

Оповіщаємо:

Однині на землі Республіки Української смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до цього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про це негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу.

З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству Судових Справ зробити всі заходи до упорядкування судівництва і привести його до згоди з правовими поняттями народу.

Генеральному Секретарству Внутрішніх Справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіс-

нішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свобода слова, друку, віри, зібраннів, союзів, страйків, недоторканості особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ, що сам довгі літа боровшися за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суших, тому оповіщаємо, що народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретарству Національних Справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа продовольча є корінь державної сили в цей тяжкий відповідальний час. Українська Народна Республіка повинна напружити всі свої сили і рятувати як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяне! Іменем Народної Української Республіки, в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня (декабря) 1917 року, а днем скликання їх — 9 січня (января) 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів — негайно видано буде закон.

Українська Центральна Рада.

У Києві 7(20) листопада року 1917.

"Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки". 1917. 23 листопада. № 2.

№ 15

**Відповідь Генерального секретаріату
на ультиматум Ради народних комісарів
Радянської Росії**

5 грудня 1917 р.

У відповідь на декларацію "Совета Народных Комиссаров" Великої Росії Генеральний Секретаріат Народної Української Республіки цим заявляє:

Генеральний Секретаріат в заяві Народних Комісарів про те, що вони визнають Українську Республіку, вбачає нещирість або ж суперечність самим собі. Немоżliво одночасно визнавати право на самовизначення "аж до відокремлення" і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу державі, яка самовизначилась, як це робить "Совет народных комиссаров" Великої Росії щодо Народної Української Республіки.

Генеральний Секретаріат рішуче одкидає всякі намагання народних комісарів вмішуватись в справу упорядкування державного й політичного життя в Народній Українській Республіці. Претензії народних комісарів на керування українською демократією тим менше можуть мати яке-небудь виправдання, що ті форми політичного правління, які накидають Україні, дали на території самих Народних Комісарів такі наслідки, що цілком не викликають заздрості.

Поки в Великій Росії розвивається анархія, економічні, політичні та господарчі розрухи, поки там панує груба сваволя та нищення всіх свобод, які одвоювала у царизма революція,— Генеральний Секретаріат не визнає потрібним повторювати цю сумну спробу на території українського народу.

Українська демократія в особі Українських рад солдатських, робітничих й селянських депутатів, які зорганізувались в законодавчому органі — Центральній Раді та в Уряді її — Генеральному Секретаріаті, цілком задоволена як складом цих органів, так і переведенням в життя її волі.

Центральною Радою незадоволені великоросійські елементи чорносотенного, кадетського й большевистського напрямків, які, певно, більше хотіли б другого національного складу Ради. Але Генеральний Секретаріат дає повну можливість зазначеним елементам виїхати з території України до Великої Росії, де їхнє національне почуття буде задоволено.

Маючи це на меті, українські солдати роззброїли анар-

хічно настроєних великоросійських солдатів, які робили змови проти влади українського народу й загрожували внести в життя України криваву братовбивчу війну, анархію і всю ту розбещеність, яка панує на території Народних Комісарів. Солдати ці одержали можливість безборонно виїхати в межі власної держави. Відціля впливають й другі відповіді на запитання "Совета Народных Комиссаров".

Єдність фронту визнає і Генеральний Секретаріат Української Народної Республіки. Але після того, як "Совет Народных Комиссаров" Великоросії розруйнував цей фронт, додавши в нього повну дезорганізацію, після того як большевицькі частини кидають позиції й оголяють фронт, Генеральний Секретаріат не вважає можливим тільки силами українських частин охороняти всю величезну лінію фронту. Тому-то він одкликав з північного і Північно-Західного фронтів українське військо на український фронт (об'єднавши в теперішній час Південно-Західний і Румунський фронти).

Робиться це задля врятування хоча б однієї частини фронту, і од цього завдання Генеральний Секретаріат не одступить ні перед якими перешкодами.

В ім'я ж дійсного заховання і зміцнення єдності фронту, настільки потрібної для успішного досягнення загального миру, Генеральний Секретаріат пропонує "Совету Народных Комиссаров" припинити ворожу діяльність проти українських частин, які є зараз поза межами Української Республіки, і не заважати Генеральному Секретаріату в його роботі по приведенню в порядок розруйнованих діяльністю великоросійських частин, частин української армії, потрібної для оборони як України, так і всієї Росії.

Що ж до другого питання про пропуск військових частин через територію Народної Української Республіки, то Генеральний Секретаріат займає цілком певну позицію: він визнає право на самовизначення кожної національності або країни аж до відокремлення.

Тому накидати Великоросії, Дону, Уралу, Сибіру, Бессарабії або кому другому своє розуміння політичного управління Генеральний Секретаріат не вважає логічним і можливим. Тим більш не вважає правильним допомагати одній країні накидати другій її розуміння. Генеральний Секретаріат вважає необхідним сформування центральної влади всієї російської республіки. Але для цього він пропонує другі методи, ніж ті, які вживає "Совет Народных Комиссаров". А саме: 1) охоча згода всіх країн і народів Великоросії, Сибіру, Кавказу, Кубані, Дону, Криму й др. на таких умовах: а) уряд мусить

бути однорідно-соціалістичним від большевиків до народних соціалістів; б) мусить бути федералістичним.

Тільки такий уряд має право розв'язувати питання миру всієї Росії. І, нарешті, щодо четвертого питання, чи буде Рада роззброювати неукраїнські полки, Генеральний Секретаріат заявляє, що на території Української Народної Республіки влада належить демократії України. Всякі замахы озброєною силою на цю владу будуть придушуватись тою ж силою. Через те Генеральний Секретаріат для того, щоб уникнути братовбивчої війни пропонує "Совету Народных Комиссаров" відкликати большевистські полки з України. Генеральний Секретаріат ніяких перешкод до виходу їх чинити не буде. Так само "Совет Народных Комиссаров" мусить дати можливість українським частинам безборонно проїхати з Великої Росії й з фронтів на Україну.

Стан війни між двома державами Російської Республіки Генеральний Секретаріат вважає смертоносним для діла революції й для перемоги інтересів робітників та селян. Генеральний Секретаріат всіма способами уникає кривавих засобів розв'язання політичних та державних питань. Але, коли Народні Комісари Великої Росії, беручи на себе всі наслідки майбутнього лиха братовбивчої війни, винудять Генеральний Секретаріат прийняти їх вивоз, Генеральний Секретаріат цілком певен в тому, що українські солдати, робітники й селяни, обороняючи свої права й свій край, дадуть належну відповідь народнім комісарам, що здійсмають руку великоросійських солдатів на їх братів українців.

Голова Генерального Секретаріату
Секретар Справ Внутрішніх В. ВИННИЧЕНКО,
Генеральний Секретар Міжнаціональних Справ
О. ШУЛЬГІН

*"Вісник Генерального Секретаріату
Української Народної Республіки". 1917. 9 грудня.*

№ 16

IV Універсал Української Центральної Ради

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом стала на Землі українській вільна Народна Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх, — борців за вольності і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знесли наші край і людність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються. Залізничі розхитані. Гроші в ціні падають. Хліба зменшується. Насуває голод. По краю розплодились юрми грабіжників і злодіїв, особливо, коли з фронту посунуло військо, счинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі.

Через усе це не могли відбутися вибори в Українські Установчі Збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час. Ці Збори, призначені на нинішній день, не змогли зібратись, щоб прийняти з наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад в Народній Республіці нашій, організувати нове Правитель-ство.

А тим часом петроградське правительство народніх комісарів, щоб привернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на нашу землю своє військо, красногвардійців-большевиків, які грабують хліб у наших селян і без всякої плати вивозять його в Росію, не жалючі навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство.

Ми, Українська Центральна Рада, зробили всі заходи, щоб не допустити цієї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того, те саме петроградське правительство народніх комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще "священною". Знов полетіться кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, обрана з'їздами селян, робітників і солдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ хоче миру і мир демократичний повинен бути якнайшвидше.

Але для того, щоб ні руське правительство, ні яке інше не ставали Україні на перешкоді установити той бажаний мир, для того, щоб вести свій край до ладу, творчої роботи, до кріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу.

Зо всіма сусідніми державами, як то: Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді

й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки.

Власть в ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради Народних Міністрів.

Отож, — насамперед, приписуємо Правительству Республіки нашої, — Раді Народних Міністрів, — від цього дня вести розпочаті вже нею переговори про мир з центральними державами цілком самостійно й довести їх до кінця, незважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь інших частей бувшої Російської імперії, і установити мир, щоб наш край розпочав своє господарське життя в спокою й згоді.

Що ж до так званих "большевиків" та інших напасників, що нищать та руйнують наш край, то приписуємо Правительству Української Народної Республіки твердо й рішуче взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо: не жаліючи життя боронити добробут і свободу нашого народу. Народна Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограду найманих насильників, які топчуть права Української Республіки.

Незмірно тяжка війна, розпочата буржуазними правительствами, тяжко змучила наш народ, знищила наш край, розбила господарство. Тепер тому мусить бути кінець!

З тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо відпускати вояків, після підтвердження мирних переговорів — розпустити армію зовсім, а потім замість постійної армії завести народну міліцію, щоб військо наше служило охороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Поруйновані війною й демобілізацією місцевості мають бути відновлені за поміччю державного нашого скарбу.

Коли вояки наші повернуться додому, народні ради — волосні й повітові та міські думи мають бути переобрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос. А тим часом, щоб встановити на місцях таку власть, до якої мали б довір'я й яка б спиралася на всі революційно-демократичні верстви народу, правительството повинно закликати до співробітництва з місцевими самоврядуваннями Ради селянських, робітничих і солдатських депутатів, вибраних із місцевої людності.

В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашої, вже зробила закон про передачу землі трудовому наро-

дові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на сьомій сесії. Закон цей буде розглянено за кілька днів в повній Центральній Раді, й Рада Народних Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих уже до початку весняних робіт через земельні комітети неодмінно відбулась. Ліси ж, води й всі багатства підземні, яко добро українського трудящого народу, переходять в порядкування уряду Української Народної Республіки.

Війна також відібрала на себе всі трудові виробничі сили нашої країни. Більшість заводів, фабрик і майстерень виробляли тільки те, що було потрібно для війни, і народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець! Отож приписуємо Раді Народних Міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, до вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам.

Та сама війна наплодила сотні тисяч безробітних, а також інвалідів. У самостійній Народній Республіці України не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисловість держави, має розпочати творчу роботу у всіх галузях, де всі безробітні могли б знайти працю й прикласти свої сили, та вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпілих од війни.

За старого ладу торговці та різні посередники наживали на бідних пригноблених класах величезні капітали. Однині Народня Українська Республіка бере в свої руки найважливіші галузі торгівлі і всі доходи з неї повертатиме на користь народу.

Торг товарами, які будуть привозитись з-за кордону і вивозитись за кордон, буде вести сама держава наша, щоб не було такої дорожнечі, яку терплять найбільші класи через спекулянтів.

Правительству Республіки на виконання цього приписуємо розробити й представити на затвердження Закон про це, а також про монополію заліза, угля, шкіри, тютюну і інших продуктів і товарів, з яких найбільш бралось прибутків з робочих класів, на користь нетрудящихся.

Так само приписуємо встановити державно-народний контроль над всіма банками, які кредитами (позиками) нетрудовим масам допомагали визискувати класи трудові. Однині позичкова поміч банків має даватися головним чином на піддержку трудовому населенню та на розвиток народного господарства Української Народної Республіки, а не спекуляції та різну банкову експлуатацію (визиск).

На ґрунті безладдя, неспокою в житті та недостачі продуктів росте невдоволення серед деякої частини людності. Тим невдоволенням користуються різні темні сили і підбивають несвідомих людей до старих порядків. Ці темні сили хочуть знов підвернути всі вільні народи під єдине ярмо Росії. Рада Народних Міністрів повинна рішуче боротися зо всіма контрреволюційними силами, а всякого, хто кликатиме до повстання проти самостійної Української Народної Республіки, до повороту старого ладу, того карати як за державну зраду.

Всі ж демократичні свободи, проголошені 3-м Універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує і зокрема проголошує: в самостійній Українській Народній Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9-го січня.

Все, що, вичислене в цьому Універсалі, не встигнемо зробити ми, Центральна Рада, в найближчих тижнях певно довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори.

Ми наказуємо всім громадянам нашим проводити вибори до них якнайпильніше, вжити всіх заходів, щоб підрахунок голосів закінчити якнайскоріше, щоб за кілька тижнів зібрались наші Установчі Збори, найвищий господар і впорядчик землі нашої, і закріпили свободу, лад і добробут Конституцією нашої незалежної Української Народної Республіки на добробут всього трудящого народу її, тепер і на будуче. Цьому ж найвищому нашому органу належатиме рішити про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави.

До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народної Республіки кличемо непохитно стояти на сторожі добутої волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Республіки.

Українська Центральна Рада.

У Києві. 9 січня 1918 р.

*"Вісник Ради Народних Міністрів
Української Народної Республіки".
1917. 13 січня. № 3.*

№ 17

**Мирна угода між Німеччиною, Туреччиною,
Австро-Угорщиною, Болгарією, з однієї
та Українською Народною Республікою,
з іншої сторони.***

27 січня 1918 р.

Тому, що український народ в протязу сучасної світової війни проголосив себе незалежним і виразив бажання повернути мирний стан між Українською Народною Республікою і державами, що знаходяться в війні з Росією, правительства Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини постановили заключити мировий договір з Правительством Української Народної Республіки. Вони хотять цим вчинити перший крок до тривкого і для всіх сторін почесного світового миру, котрий не тільки має покласти кінець страхінням війни, але також має вести до привернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умовому. Задля того до нав'язання мирових переговорів в Бересті-Литовськ зібралися повновласники вище означених правительств, а саме:

За правительство Української Народної Республіки члени Української Центральної Ради п. Олександр Севрюк, п. Микола Любинський і п. Микола Левицький.

За цісарське німецьке правительство державний секретар заграничного уряду, цісарський дійсний тайний радник п. Рідхард фон Кюльман.

За ц. і к. спільне австрійсько-угорське правительство міністр цісарського і королівського дому і справ заграничних, його ц. і к. апостольського величества тайний радник Оттокар граф Чернін.

За королівське болгарське правительство президент міністрів п. др. Василь Радославов, посол п. Андрій Тошев, посол п. Іван Стоянович, військовий повновласник п. полковник Петро Ганчев, п. др. Теодор Анастасов.

За цісарське османське правительство його величества великий везир Талат-Паша, міністр справ заграничних Агмед-Нессімі-бей, й. в. Ібрагім Гаккі-паша, генерал кавалерії Агмед Іцед-паша і по предположенню своїх повновластей,

*Публікується зі скороченням.

які признано добре і належно виставленими, згодилися на слідуючі постанови:

Стаття 1. Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина, з одної сторони, і Українське Народне Заступництво, з другої сторони, заявляють, що військовий стан між ними покінчений, сторони, заключаючи договір, рішилися надалі жити взаємно в мирі і дружбі.

Стаття 2. 1) Між Австро-Угорщиною, з одної, і Українською Народною Республікою, з другої сторони, на скільки ті дві держави граничитимуть з собою, будуть ті границі, котрі існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом війни. 2) Далше на північ ітиме границя Української Народної Республіки, починаючи від Тарнограду западно по лінії Білограй, Щебретин, Красностав, Пугачів, Радин, Межиріччє, Сарнаки, Мельник, Високолитовськ, Каменець, Литовськ, Пружани, Вигановське озеро. Подрібно устанавлятиме границю мішана комісія після етнографічних відносин із узглядненням бажань населення. 3) На випадок, якби Українська Народна Республіка мала мати границі ще з якою іншою державою почв'їрного союзу, застерігаються щодо того окремі умови.

Стаття 3. Опорожнювання занятої області почнеться негайно по ратифікації нинішнього мирового договору, спосіб переведення опорожнення і передачі спорожнених областей означать повновластники інтересованих сторін.

Стаття 4. Дипломатичні і консулярні зносини між сторонами, що заключають договір, почнуться зараз по ратифікації мирового договору. Для якнайбільше далеко йдучого допущення консулів обох сторін застерігаються окремі умови.

Стаття 5. Сторони, що заключають договір, зрікаються взаємно звороту їх військових коштів, тобто державних видатків на провадження війни, як також звороту їх військових шкід, тобто тих шкід, які повстали для них і їх горожан у військових областях через військові зарядження з включенням всіх реквізицій, зроблених у ворожому краю.

Стаття 6. Військові полонені з обох сторін будуть відпущені додому: хіба б вони схотіли, за згодою держави, в котрій вони перебувають, залишитися в її областях, або удатися до іншого краю. Питання, що стоять у зв'язку з тим, будуть погоджені в окремих договорах, передбачених в 8-ій статті.

Стаття 7. Сторони, які заключають договір, зобов'язуються взаємно зав'язати негайно господарські зносини і устроїти обмін товарів на підставі слідуючих постанов:

1. До 31-го липня б. р. треба буде переводити взаїмний обмін лишків найважливіших сільськогосподарських промислових виробів для задоволення біжучих потреб згідно з такими постановами: а) кількість та рід витворів, котрих обмін передбачено в попередньому уступі, означить обостороння згода комісії, яка складається з однакової кількості членів з обох сторін і збереться негайно після підпису мирового договору; б) ціни витворів при згаданім обміні означає по взаємній згоді комісія, котра складається з рівної кількості представників обох сторін; в) обрахунок відбувати в золоті на таких основах: 1000 німецьких державних марок в золоті рівні 462 карбованцям в золоті Української Народної Республіки, а також рівні 462 рублям в золоті бувшого російського царства (1 рубль рівняється $1/15$ імперіала), або 1000 австрійських і угорських крон в золоті рівні 393 карбованцям 78 грошам в золоті бувшого російського царства (1 рубль рівняється $1/15$ імперіала); г) обмін товарів, котрі мають бути установлені комісією, яка передбачена в уступі "а", відбувається через державні, або державою контрольовані центральні інституції, обмін же тих витворів, котрі не будуть означеними вище передбаченими комісіями, відбувається дорогою вільного обороту на підставі тимчасового торговельного договору, котрий передбачається в слідуючім числі [...]

Стаття 8. Привернення публічних і приватних правних зносин, виміна воєннополонених і бранців, амністійна справа як також справа поступовання з торговельними кораблями, які попали в владу противника, управильниться з Українською Народною Республікою в поодиноких договорах, котрі становлять дійсну часть нинішнього мирового договору і якомога рівночасно з ним стають правосильними.

Стаття 9. Умови, довершені в оцім мировім договорі, творять неподільну цілість.

Стаття 10. При толкованню цього договору для зносин між Україною і Німеччиною миродатний український і німецький текст, для зносин між Україною і Австро-Угорщиною, український, німецький і угорський текст, а для зносин між Україною і Туреччиною український і турецький текст.

Кінцева постанова: нинішній мировий договір буде ратифікований. Ратифікаційні грамоти мають бути обміняні якомога швидше у Відні. Мировий договір стає правосильним по його ратифікації, оскільки в нім нічого іншого не постановлено.

На доказ цього повновласники цей договір підписали і

своїми печатями ствердили. Зладжено у п'яти первописях в Берестю-Литовськiм 9-го лютого 1918 року.

Граф Оттокар Чернін,
в. р. Міністр ц. і к. дому і
заграничних справ,
Р. фон Кюльман, в. р.

О. Севрюк, в. р.
М. Любинський, в. р.
М. Левицький, в. р.

як представник
найвищої німецької управи
Гофман, в. р. генерал-майор і
шеф генеральського і східного фронту,
Др. Радославов, в. р. А. Тошев,
в. р. Стоянович, в. р. Полковник Ганчев,
в. р. Др. Анастасов,
в. р. Талат, в. р. І. Гаккі,
в. р. Агмед Нессімі, в. р. А. Нішед.

"Нова Рада". 1918. 22-24 лютого.

№ 18

Відозва Української Центральної Ради до громадян Української Народної Республіки

11 березня 1918 р.

Україна пережила тяжкі часи, яких давно не переживала. Саме в той час, як Центральна Рада доводила до кінця своє діло — мир з Західними сусідами і розпушення додому втомленого, змученого війська, задоволення нашого селянства і робітництва земельним і робітничим законодавством і готовилась передати дальше порядкування нашою визволеною Україною новому господареві — Українським Установчим Зборам, найшли на нас російські большевики.

Пішов огонь і руїна на землі нашій. Горіли городи і села. Лилася невинна кров і нищилось все багатство землі нашої.

Большевики збаламутили багато і наших людей, особливо солдатів, фальшивими чутками і порожніми обіцянками, котрих вони не могли здійснити, і захитали оборону нашої країни, їх підтримували також ті прихильники царської власті, нищителі трудящого народу, що не хотіли допустити, щоб Україна була вільною і незалежною, щоб

зістались в силі свободи, проголошені третім і четвертим нашими Універсалами.

Російське Правительство більшовицьких народних комісарів завзялося знищити Українську Центральну Раду й поставлене нею Правительство Народних Міністрів, щоб не дати їм довести до кінця справи миру. Всіма силами повело воно наступ на Київ і стало його безжалісно руйнувати з гармат і палити. Тоді Центральна Рада і Рада Народних Міністрів, щоб заховати від знищення столицю України, вийшли з Києва і перенесли свою діяльність на якийсь час на Волинь. Але весь цей час — і під обстрілом Києва, і під час виходу свого не переривали вони своєї роботи коло забезпечення волі України і її трудячого люду. Центральна Рада прийняла закон земельний, що всю землю передає трудовому народові, ухвалила закон про робочий восьмигодинний день. Постановила організувати громадські роботи для безробітних і призначила на це 100 мільйонів карбованців. Довела до кінця і діло миру, і в самий час, коли большевики входили до Києва, в Берестю делегати України підписали мир з Германією, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною — мир почесний і гідний, який вертав Україні всі землі і всіх полонених без усяких оплат.

Українське військо, яке вірно зісталось при Центральній Раді, за той час завзято билось з большевиками. Проте бачучи, що ця боротьба затягається, і своїми силами не можна буде скоро вигнати з України ворогів і завести ладу, а весна надходить, і для роботи мусить бути лад і порядок, Рада Народних Міністрів постановила прийняти допомогу нових, замирених сусідів — Германії і Австрії, щоб за поміччю їх війська якомога скоріше очистити край наш.

Вороги нашої волі з цього приводу почали лякати людей, що тепер, як німці йдуть на Україну, то це кінець українській волі, кінець свободам, знов будуть панувати пани, а селянам землі не буде.

А це неправда.

Українська Центральна Рада, як проголосила своїм четвертим Універсалом незалежність і самостійність Української Народної Республіки, так при тій самостійності й незалежності стоїть і буде їх боронити від усякого замаху.

Як віддала вона всю землю робочому народові земельним законом, так на тім вона і стоїть. Закони, видані на користь робочих, також будуть і далі в силі.

Всі свободи, установлені третім і четвертим Універсалами, і далі застаються. Професійні спілки, ради селянські і робіт-

ничі мають далі вести свою роботу для охорони своїх класових і професійних інтересів. Тільки на владу не можуть вони претендувати, бо влада на Україні мусить бути одна — Української Центральної Ради й Міністрів.

Всі народності України мають користуватись всіми громадянськими і національними правами і вольностями, як і проголошено четвертим Універсалом.

В усе це німці не мішаються і ніякої зміни в тім не мають робити. Вони приходять, як наші приятелі і помічники на короткий час, щоб допомогти нам в скрутну хвилину нашого життя і не мають заміру в чім-небудь перемінити наші закони і порядки, обмежити самостійність і суверенність нашої Республіки.

І Українська Центральна Рада не має наміру задержувати в своїх руках влади довше, ніж можуть зібратись Всенародні Збори. Українські Установчі Збори, призначені на день 2 лютого, не могли зібратись через большевицький наступ. В цій хвилі ще не відомо, де встигли відбутись вибори, а де ні, і чи не знищено результатів тих виборів. Але в кожному разі Центральна Рада як тільки можна скорше постарається скликати вибранців народних, вибраних загальним, рівним, прямим, тайним і пропорціональним голосуванням і передасть їм владу, а тепер всіх громадян української землі закликає:

Непевним поголоскам, котрі пускають ворогі ладу і свободи — не вірити, братись до роботи громадської; помагати правительству в боротьбі з безладдям і всіми, хто його сіє;

роботою пильною, твердою, організованою спішити залічити тяжкі рани, завдані нашій країні тяжкою війною і уособицями.

Подбати особливо про те, щоб земля, яка перейшла до рук трудящого народу, була б уся засіяна, бо в хлібі наше багатство,

аби жила і цвіла наша відроджена, вільна і незалежна Українська Народна Республіка.

Дано в Києві, року 1918 дня 11-го березня, в свято народження Тараса Шевченка.

"Робітничка газета". 1918. 13 березня.

№ 19

**Статут про державний устрій,
права і вільності УНР
(Конституція Української Народньої
Республіки)**

29 квітня 1918 р.

I. Загальні постанови

1. Відновивши своє державне право, яко Українська Народня Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною.

2. Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, себто громадянам УНР всім разом.

3. Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори України.

4. Територія УНР неподільна, і без згоди Всенародних Зборів в 2/3 голосів присутніх членів не може відбутись ніяка зміна в границях Республіки або в правнодержавних відносинах якоїсь території до Республіки.

5. Не порушуючи єдиної своєї власти, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації.

6. Націям України УНР дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних межах.

II. Права громадян України

7. Громадянином УНР вважається кожна особа, яка це право набула порядком, приписаним законами УНР.

8. Громадянин УНР не може бути разом з тим громадянином іншої держави.

9. Громадянин УНР може зложити з себе громадянські права заявою до Уряду УНР з захованням приписаного законом порядку.

10. Позбавити громадських прав громадянина УНР може тільки постановою Суду Республіки.

11. Актова, громадянська і політична правомочність гро-

мадянина УНР починається з 20 літ. Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає.

12. Громадяни в УНР рівні в своїх громадянських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв в них. Ніякі титули в актах і діловодстві УНР вживатися не можуть.

13. Громадянин УНР і ніхто інший не може бути затриманий на території її без судового наказу інакше, як на гарячій вчинку. Але і в такому разі він має бути випущений не пізніше, як за 24 години, коли суд не встановить якогось способу його затримання.

14. Громадянин УНР і ніхто інший на території її не можуть бути покарані смертю, ані відданий яким-небудь карам по тілу, або іншим актам, які понижують людську гідність, ані підпасти конфіскації майна, як карі.

15. Домашнє огнище признається недоторканим. Ніяка ревізія не може відбутися без судового наказу. В наглих випадках можуть органи правової охорони порушити недоторканість і без судового наказу; однак і в такому випадку має бути на жадання громадянина доставлений судовий наказ не далі, як на протязі 48 годин по довершенню ревізії.

16. Установлюється листова тайна. Органам державної влади не вільно відкривати листів без судового наказу інакше, як у випадках, законом означених.

17. Громадянин УНР і ніхто інший на території не може бути обмежений в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, скільки він не переступає при тим постанов карного права.

18. Кожний громадянин УНР і всі інші на її території мають повну свободу перемін місця пробування.

19. Постанови § 14, 16, 17, 18 і 19 не торкаються нормування спеціальними законами виїмкового стану, який можна встановлювати лише кожен раз окремим законом, згідно § 71-76.

20. Лише громадяни УНР користуються з усієї повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в орудуванню державним і місцевим життям через активну і пасивну участь у виборах до законодавчих установ і органів місцевого самоврядування.

21. Активне і пасивне право участі у виборах, як до законодавчих органів УНР, так і до всіх виборчих органів місцевого і громадянського самоврядування, мають всі громадяни УНР, коли їм до дня виконання виборчого акту вийде 20 літ. Виїмок творять признані законом за безумним

або божевільним, котрі знаходяться під опікою. Які карні переступства тягнуть позбавлення виборчого права, про те рішають Всенародні Збори звичайним законодавчим порядком. Ніяких інших обмежень виборчого права не може бути. Окремі постанови про права громадянства нормує спеціальний закон.

III. Органи власті Української Народньої Республіки

22. Вся власть в УНР походить від народу, а здійснюється в порядку, установленім цим статутом.

23. Верховним органом власті УНР являються Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу власть в УНР і формують органи виконавчої і судової власті в УНР.

24. Вища власть виконавча в УНР належить Раді Народніх Міністрів.

25. Вищим органом судовим єсть Генеральний Суд УНР.

26. Всякого роду справи місцеві впорядковують виборні Ради і Управи громад, волостей і земель. Їм належить єдина безпосередня місцева власть: міністри УНР тільки контролюють і координують їх діяльність (§ 50), безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народньої Республіки (§ 60-68).

IV. Всенародні Збори Української Народньої Республіки

27. Всенародні Збори вибираються загальним, рівним, безпосереднім тайним і пропорціональним голосуванням всіх, хто користується громадянськими і політичними правами на Україні і в них судово не обмежений.

28. Вибори мають бути впорядковані так, щоб один депутат припадав приблизно на сто тисяч людності і щоб при виборах ніхто не мав другого голосу. У всім іншим правила виборів у Всенародні Збори установляються законом.

29. Депутатом може бути вибраний кожний не обмежений в своїх правах громадянин УНР, котрому минуло 20 років. Він не може бути потягнений до відповідальності за свою політичну діяльність. Під час виконувannya своїх депутатських обов'язків він дістає платню в висоті і в порядку, установлених Всенародніми Зборами.

30. Повірка виборів належить Судові УНР. Свої рішення в цих справах він передає Всенароднім Зборам. Признання

мандатів неправними і скасування виборів та призначення на їх місце нових виборів належить Всенароднім Зборам.

31. Депутати до Всенародніх Зборів вибираються на три роки. По трьох роках з дня виборів вони втрачають свою силу, коли Збори не були розпущені й заступлені новими дочасно.

32. Дочасно Всенародні Збори розпускаються їх же постановою, а також волею народу, виявленою не менш, як трьома мільйонами виборців, писаними заявами, переданими через громади Судові, котрий, по провірці правосильності, повідомляє про це домагання Всенародні Збори.

33. Нові вибори по постанові Всенародніх Зборів розписує виконавча власть. Всенародні Збори втрачають свою повновасть з днем передачі її новообраним Всенароднім Зборам. Між постановою про розписання виборів і скликання нових Всенародніх Зборів не може минути більш як три місяці.

34. Скликає Всенародні Збори і провадить ними Голова їх, вибраний Всенародніми Зборами. Нові Всенародні Збори скликає і відкриває Голова, вибраний попередніми Всенародніми Зборами. Уряд Голови триває весь час, поки не будуть скликані нові Збори і буде вибраний ними Голова. Змінює його заступник, вибраний Зборами на випадок смерті або тяжкої хвороби, до вибору нового Голови.

35. Голова Всенародніх Зборів, як їх представник, іменем Республіки сповняє всі чинності, зв'язані з представництвом Республіки.

36. В поміч Голові, в справах, вичислених в § 32-33, Всенародніми Зборами вибирається йому товаришів, в числі, яке устанавлять Всенародні Збори. Один з них вибирається заступником Голови.

37. Всенародні Збори збираються на сесію не менш, як два рази щороку. Перерва між сесіями не може бути більш трьох місяців. На пропозицію, внесену 1/5 депутатів, Всенародні Збори повинні бути скликані не пізніше місяця від її одержання Головою.

38. Для правосильності рішень Всенародніх Зборів треба присутності більш як половини депутатів. Всі справи рішаються звичайною більшістю присутніх. Тільки відділення території, зміни конституції, проголошення війни і віддання під слідство й суд міністрів рішаються спеціальною більшістю.

39. Законодатні проекти вносяться на розгляд Всенародніх Зборів:

- а) президією в порозумінню з Радою Старшин Зборів;
- б) поодинокими фракціями, зареєстрованими Всенародніми Зборами;
- в) окремими депутатами, числом не менш 30-ти;
- г) Радою Народніх Міністрів УНР;
- д) органами самоврядування, які об'єднують не менш 100 тисяч виборців;
- е) безпосередньо виборцями-громадянами Республіки, в числі не менш 100 тисяч, писаними заявами, потвердженими через громади і поданими Судові, що по провірці їх правильності передає цю пропозицію Голові Всенародніх Зборів.

40. Законодатні проекти, внесені вказаним в § 39 порядком, передаються президією Всенародніх Зборів до комісії і після докладу комісії приймаються остаточно Всенародніми Зборами. Законодатні проекти, внесені не з ініціативи Ради Народніх Міністрів, разом з внесенням до президії Всенародніх Зборів, подаються до відома Ради Народніх Міністрів.

41. Законодатні проекти, внесені, а не ухвалені в одній сесії, можуть прийти під ухвалу нової сесії, але не можуть переходити під ухвалу Всенародніх Зборів нового складу (після нових виборів).

42. Внесення про зміну Конституції вносяться і проходять тим же порядком, вказаним в § 39-41, але для ухвали їх потрібно 3/5 присутніх депутатів, а ухвала стає правосильною тільки тоді, коли ця ухвала буде поновлена звичайною більшістю Всенародніми Зборами в новім складі після найближчих нових виборів. У всіх інших, не вказаних Конституцією, лад і діяльність Всенародніх Зборів нормується наказом, який Всенародні Збори ухвалюють і змінюють в звичайнім порядку.

43. Закони і постанови Всенародніх Зборів розпубліковуються, як виїмки з протоколів їх засідань, за підписом Голови (або його товариша) і одного з Секретарів Всенародніх Зборів. Обов'язують вони від дня одержання їх в місцевих установах, оскільки не поставлено інакше в самому законі.

44. Без ухвали Всенародніх Зборів не можуть побиратись ніякі податки.

45. Без постанови Всенародніх Зборів не можуть бути зроблені на рахунок УНР ніякі позики, ані взагалі якісь обложення державного майна.

46. Громадяни України не можуть бути покликані до обов'язкової військової або міліційної служби інакше, як постановою Всенародніх Зборів України.

47. Війна не може бути проголошена, ні згода не може

бути заключена від імені УНР без постанови Всенародніх Зборів. Для проголошення війни треба ухвали двох третин присутніх членів Всенародніх Зборів.

48. Всенародні Збори затверджують трактати політичні й економічні, що укладаються іменем УНР.

49. Всенародні Збори установлюють одиниці міри, ваги і монети УНР.

V. Про Раду Народніх Міністрів Української Народньої Республіки

50. Як вища виконавча власть УНР (§ 22), Рада Народніх Міністрів, її порядкує всіма справами, які зістаються поза межами діяльності установ місцевої самоуправи (§ 24) або дотикають цілої УНР; координує і контролює діяльність цих установ, не порушуючи законом установлених компетенцій їх, та приходить їм в поміч, коли вони до неї звертаються.

51. Рада Народніх Міністрів дістає свою повновасть від Всенародніх Зборів і тільки перед ними відповідає.

52. Формує Раду Народніх Міністрів Голова Всенародніх Зборів за порозумінням з Радою Старшин Зборів, і потім Рада Народніх Міністрів подається на затвердження Всенароднім Зборам.

53. Тим самим способом робиться частинне доповнення Ради Народніх Міністрів.

54. Число членів Ради Народніх Міністрів і спеціалізацію їх портфелів установлюють Всенародні Збори.

55. Кожен депутат Всенародніх Зборів має право ставити запитання Раді Народніх Міністрів в цілому чи поодиноким її членам, оголошуючи запитання через президію Всенародніх Зборів.

56. Фракція Всенародніх Зборів і депутати, в числі не менше 15-ти, можуть ставити Раді Народніх Міністрів чи поодиноким її членам жадання вияснень, порядком § 55. Коли Всенародні Збори більшістю голосів підтримають таке жадання, міністри не пізніше семи днів мають на ці жадання дати пояснення у Всенародніх Зборах УНР — самі чи через своїх представників.

57. Член Ради Народніх Міністрів, котрому більшість Всенародніх Зборів УНР висловить недовір'я, складає свою повновасть, і через 24 години після цього Всенародні Збори можуть приступити до заміщення його способом, вказаним в § 53. Те саме розуміється про цілу Раду Народніх Міністрів, коли їй буде висловлено недовір'я в цілості.

58. Постановою 2/3 Всенародніх Зборів члени Ради Народніх Міністрів можуть бути віддані під слідство і суд за свою діяльність.

59. Члени Ради Народніх Міністрів мають право брати участь в дебатах Всенародніх Зборів з дорадчим голосом. Члени Всенародніх Зборів під час свого перебування в складі Ради Народніх Міністрів теж мають тільки дорадчий голос.

VI. Суд Української Народньої Республіки

60. Суд УНР одбувається іменем її.

61. Поступовання в Суді має бути прилюдне і устне.

62. Судова власть в рамках цивільного, карного і адміністративного законодавства здійснюється виключно судовими установами.

63. Судових вирішень не можуть змінити ні законодавчі, ні адміністративні органи власті.

64. В яких випадках адміністративні органи можуть накладати й екзекувати кари — про те рішає виключно закон.

65. Суд для всіх громадян Республіки один і цей самий, не виключаючи й членів Всенародніх Зборів та членів Ради Народніх Міністрів, з захованням при цьому постанов § 58 цього закона.

66. Найвищим Судом Республіки являється "Генеральний Суд УНР", зложений з колегії, вибраної Всенародніми Зборами протягом п'яти літ.

67. Генеральний Суд являється найвищою касаційною інстанцією для всіх судів Республіки і не може бути судом першої та другої інстанції та мати функції адміністративної власті.

68. В усім іншим організація і компетенція судів та особи і речевої приналежності судової установляється законом.

VII. Національні Союзи

69. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, цебто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, не залежно від місця і поселення в УНР. Це є невіднімаєме право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

70. Населяючим територію УНР націям — великоруській, єврейській і польській — право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації ж білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального Суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менш як 10.000 громадян УНР без різниці полу і віри, не обмежених по суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до даної нації. Генеральний Суд розглядає заяву в публічному засіданні в строк не пізніше, як через 6 місяців з дня її подання, сповіщує про свою постанову Раді Народніх Міністрів і оголошує її до загальної відомості. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статті, подаються на розгляд Всенародніх Зборів УНР.

71. Для здійснення зазначеного в § 69 права, громадяни УНР, належні до даної нації, утворюють на території УНР Національний Союз. Членами кожного національного союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають національний кадастр, який по складанню публікується до загальної відомості; кожен громадянин має право вимагати як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з цього, з огляду на заяву про неналежність його до даної нації.

72. Національний Союз користується правом законодавства і врядування в межах компетенції, котра точно встановлюється в порядку, зазначеному в § 75 цього закону. Національному Союзові виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території УНР, перед державними і громадськими установами. Законодатні постанови, які видаються національними зборами в межах компетенції Національного Союзу (§ 75), належать до оголошення в загально-установленому порядку.

73. З загальних засобів УНР та органів місцевого самоврядування одчисляються в розпорядження Національного Союзу на справи, якими він завідує, із сум, взагалі призначених на ці справи, певні частини, пропорціональні кількості членів даного національного союзу.

74. Національний Союз устанавлює свій щорічний бюджет і має право: а) оподаткування своїх членів на підставах, установлених для загальнодержавного оподаткування; б) за своєю відповідальністю робити позики й приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності Національного Союзу.

75. Обсяг справ, належних до компетенції Національного Союзу й окремих його органів, як рівно і устрій установ, определяється постановою Установчих Зборів даної нації, котрі з цим определяють і порядок змінення своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції Національного Союзу, належать до розгляду і ствердження Всенародніми Зборами УНР.

Примітка: Незгідності, які можуть виникати з цього приводу між Національними Установчими Зборами і Всенародніми Зборами УНР, розв'язуються погоджуючою комісією, котра складається з однакового числа представників від цих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження Всенародніх Зборів УНР.

76. Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами УНР, котрим вийшло 20 років, на основі загального, без різниці полу і віри, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування, з приложенням принципу пропорційного представництва.

77. Органи Національного Союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного Союзу є Національні Збори, які обираються членами союзу на основах, зазначених в § 76. Вищим виконавчим органом союзу є Національна Рада, котра обирається Національними Зборами і перед ними відповідає.

78. Всі суперечки по питанню компетенції, які виникатимуть між органами Національного Союзу з одного боку та органами державного урядування, місцевого самоврядування і інших Національних Союзів з другого боку, розв'язуються адміністративним судом.

VIII. Про часове припинення громадських свобод

79. У випадку державної konieczності (під час війни або внутрішніх заворушень) можуть громадські свободи бути частю обмежені, частю припинені.

80. Котрі громадянські свободи і в якій мірі мають бути припинені, має означити спеціальний закон, виданий звичайним порядком.

81. Заведення часового припинення громадянських свобод чи їх обмеження, у випадках та межах, предвиджених в § 80 законами, ухвалюють Всенародні Збори.

82. Коли Всенародні Збори не зібрані, може припинити часово громадянські свободи Рада Народніх Міністрів на

власну одвічальність, з обов'язком предложити цей свій розпорядок на перше засідання в найближчій сесії Всенародніх Зборів.

83. Припинення громадянських свобод не може тривати довше, як три місяці, і продовження тоді повинні ухвалити Всенародні Збори.

Українська Центральна Рада.

*Конституційні акти України 1917 — 1920:
невідомі конституції України. К., 1992. С. 73 — 79.*

Навчальний посібник

ВЕРСТЮК Владислав Федорович
Українська Центральна Рада

Обкладинка художника *Сергія Чусьва*
Технічний редактор *Анатолій Кошма*
Коректори *Галина Головка, Марія Шейко*

Підп. до друку 04.09.97. Формат 84х108 1/32.
Папір офсет. № 1. Гарнітура "Таймс"
Обл.-вид. арк 23,3. Зам. № 72992

Видавництво "Заповіт"
252021, Київ, вул. Грушевського, 30/1

Віддруковано з оригінал-макету фірмою "ВІПОЛ"

252151, Київ, вул. Волинська, 60

у

своїй діяльності Центральна Рада завжди мала єдиний критерій, єдиний компас – це інтереси трудящих мас. І які б не були помилки і невдачі наші, співробітники Центральної Ради можуть із вдоволенням оглянутися на пройденому шляху і сказати словами поета: «Ми не лукавили з тобою, ми чесно йшли; у нас нема зерна неправди за собою...»

Михайло Грушевський